

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 809.27+809.155.0
ТКБ: 81.2 АРАБ+81.2 (2 тоҷик)
С. - 32

САТТОРОВ НУРАЛИ САИДАЛИЕВИЧ

НАҚШИ ВОҶИДҶОИ ЛЕКСИКИИ ЗАБОНИ АРАБӢ
ДАР КАЛИМАСОЗИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ
(дар асоси маводи ҷилдҳои 3 ва 4-и «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ)

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ
аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ: доктори илмҳои
филологӣ, узви вобастаи Академияи
миллии илмҳои Тоҷикистон, муовини
раиси Кумитаи забон ва истилоҳоти
назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон
Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло

Мундариҷа

Ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ	3
Муқаддима.....	4
БОБИ I. НАҚШИ ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВИИ ЗАБОНИ АРАБӢ ДАР СОХТАНИ ҲИССАҲОИ НОМИИ НУТҚ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ	
1.1. Матолиби муқаддимотӣ	13
1.2. Таҳқиқи роҳи морфологии калимасозӣ бо асосҳои арабӣ.....	20
1.2.1. Пасванди -гор	22
1.2.2. Пасванди -гар	26
1.2.3. Пасванди -чӣ.....	35
1.2.4. Пасванди -ӣ/-гӣ	41
1.2.5. Пасванди -зор	48
1.2.6. Пасванди -истон.....	50
1.2.7. Пасванди -вар	52
1.2.8. Пасванди -она.....	53
1.2.9. Пасванди -вор.....	58
1.2.10. Пасванди -ак	62
1.2.11. Пасванди -гоҳ.....	64
1.2.12. Пасванди -дон.....	66
1.2.13. Пасванди -манд	67
1.2.14. Пасванди -нок.....	68
1.2.15. Пасванди -осо.....	70
1.3. Нақши калимаҳои арабӣ дар тақмили роҳи синтаксисӣ- морфологии калимасозӣ.....	73
1.3.1. Исмҳои мураккаби пайваст.....	76
1.3.2. Исмҳои мураккаби тобеъ	79
БОБИ II. НАҚШИ КАЛИМАҲОИ АРАБӢ ДАР СОХТАНИ ФЕЪЛҲО ВА МАҚОМИ ОН ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ	
2.1. Матолиби муқаддимотӣ	92
2.2. Нақши калимаҳои арабӣ дар ташаккули феълҳои сохтаи номӣ	95
2.3. Баррасии масоили назариявии феълҳои таркибӣ	100
2.4. Нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули феълҳои таркибии номӣ ...	110
Хулоса	152
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ	156
Феҳристи адабиёт	157
Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия	169

Ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ

БА – Баҳори Аҷам

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

ғ. – ғайра

ҒЛ – Ғиёс-ул-луғот

ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик

КОА-и назди ПҚТ – Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти

Ҷумҳурии Тоҷикистон

қ. – қисм

с. – саҳифа

С.А. – Садриддин Айнӣ

С.Н. – Сатторов Нуралӣ

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ҷ. – ҷилд

Муқаддима

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Забон шабеҳи занҷираест, ки замонҳоро ба ҳам мепайвандад. Беҳуда нест, ки забони тоҷикӣ дар масири таърих чунин нақши арзишманди пайвандгарро ифо намудааст. Дар тули асрҳо забони мо давраҳои дурахшони рушду камолро пушти сар гузошта ва дар ҳар марҳилае зехни халлоқи фарзандони номбардораш осори вофире ба ёдгор гузоштааст, ки намоёнгари вазъи иқтисодиву сиёсӣ ва фарҳангии замон мебошад. Мутаассифона, то замони соҳибистиклолии кишвар ба ин ганҷи шойгон камтар дастрасӣ доштем.

Забони тоҷикӣ забонест, ки дар таърих мағлуби ҳеҷ ғолибе набуда ва ҳамеша забони истилогарони даврро тобеъ ба вижагиҳои овоиву сохтори худ намуда ва «...забони зиндаи тоҷикии форсии дарӣ идомаи таърихии ҳамон забонест, ки бо он «Авесто»-ро навиштаанд, ҳамон забонест, ки «Худойномак»-у «Таърихи мулуки Аҷам»-ро навиштаанд, ҳамон забонест, ки бо такомулу таҳаввулаш дар даврони ислом «Шоҳнома»-ву «Маснавии маънавӣ»-ро навиштаанд, ҳамон забонест, ки дар ҷомеаи шуравӣ ба ҳар навъе аз бухрони фарҳангӣ худро ба саломат то истиклолияти фарҳангиву сиёсӣ расонд ва ҳатто тавонист давоми сарнавишти соҳибашро ба қалами Айниву Турсунзода ва аллома Ғафуров бинависад» [87, с.41].

Калимасозӣ воситаи асосии такмили таркиби луғавии забон ба ҳисоб меравад. Маҳз, аз ҳамин роҳ таркиби луғавии забон инкишоф меёбад. Мардум дар тули асрҳо барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти худ бо истифода аз қолибҳои гуногун калимаҳои зиёде меофарад, зеро дар натиҷаи дигаргуниҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, илмӣ, маданӣ ва, умуман, пешравии ҷомеа забон низ ҳамзамон рушду мукамал мегардад. Беҳуда нест, ки забонро ҳамсафари доимии ҷомеа ном мебаранд. Пас, зарурате пеш омад, ки одамон барои пурраву мукамал ифода кардани мафҳумҳои нави дар равиши ин дигаргуниҳо бавучудомада аз ҳамаи воситаҳо, махсусан, аз усули калимасозӣ ба таври фаровон истифода намоянд. Ин талабот ба инкишофи калимасозиву шаклсозӣ ва таркибу иборасозии забон асосу омили муҳимме ба ҳисоб меравад.

Ҳар як вожае, ки бо роҳи калимасозӣ созмон меёбад, бояд ба сохти грамматикӣ ва қонунҳои дохилии забон пурра мувофиқат намояд. А.В. Лившице ин нуктаро чунин ишора намудааст: «Калимасозӣ яке аз воситаҳои асосии бойшавии таркиби луғавӣ ба шумор меравад. Тағйирот ва инкишофу такомули калимасозиву шаклсозӣ мувофиқи талаботи қонуниятҳои доимии забон ба амал меояд ва ба сохти грамматикии забон алоқаи хеле мустаҳкам дорад» [102, с.87].

Мавриди таъкид аст, ки забони тоҷикӣ фонди луғавии худро, пеш аз ҳама, бо ду роҳ: калимасозӣ ва иқтибосгирӣ аз забонҳои дигар бой мегардонад. «Таркиби луғавии забон, ки бойгариӣ ҳар як забон аст, бо ду роҳ такмил меёбад: якум аз ҳисоби имкониятҳои дохилӣ, пеш аз ҳама, усули калимасозӣ; дуюм бо роҳи иқтибоси вожаҳо аз забонҳои дигар. Барои забон, аз ҷумла забони тоҷикӣ низ, манфиатбахшу муҳим роҳи аввал, яъне усули калимасозӣ, маҳсуб мешавад, зеро ин усул имконияти фаъолияти забонро бештар месозад» [72, с.73].

Воқеан, таҳқиқи забоншиносии асаре метавонад дар муайян намудани манзараи инкишофи забон дар мароҳили муайяни таърихӣ нақше дошта бошад. Аз ин рӯ, таҳқиқи баррасии нақши воҳидҳои луғавии забони арабӣ дар сохтори калимасозӣ тақя ба «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ аз аҳаммияти волои илмӣ бархӯрдор буда, саривақтӣ ва айни муддао ба шумор меравад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Масъалаҳои марбут ба забоншиносии тоҷик аз нигоҳи таърихӣ тавсифӣ ва сохторию муқоисавӣ аз ҷониби донишмандони зиёди муосири ватанию хориҷӣ, аз қабили Д. Тоҷиев, М. Қосимова, Д. Саймиддинов, Б. Камолиддинов, С. Назарзода, Ҳ. Мачидов, А.З. Розенфелд, В.С. Расторгуева, Ю.А. Рубинчик, Ш. Рустамов, М. Султонов, О. Маҳмадҷонов, О. Қосимов ва дигарон дар шакли мақолаву асарҳои алоҳида мавриди баҳсу баррасӣ қарор гирифтааст.

Дар робита ба калимасозӣ дар забони тоҷикӣ донишмандони зиёде, аз қабили Н. Маъсумӣ, Ш. Рустамов, Р. Ғаффоров, Б. Камолиддинов, Х. Ҳусейнов, Р.П. Смирнова, Р. Ҷӯраев, Г.И. Козлов, М. Давлатова, С. Муллоҷаев, С.

Сабзаев, С. Ҳочиев ва дигарон таҳқиқот анҷом додаанд. Донишмандони мазкур дар баробари тадқиқи хусусиятҳои забониву услубии асарҳои ҷудогона, инчунин, ба масъалаи луғат, сарфу нахв ва калимасозӣ то андозае чашмандозӣ кардаанд. Ин масъала аз назари лаҳҷашиносони тоҷик ҳам барканор намондааст. Хусусан, дар монографияҳои С. Раҳматуллозода калимасозӣ аз мавқеи лексикӣ грамматикӣ дар мисоли маводи шеваҳои чанубӣ ва чанубӣ-шарқӣ мавриди баррасии мукамал қарор гирифтааст [Раҳматуллозода, 2019]. Бо вучуди ин, метавон гуфт, ки оид ба калимасозӣ дар заминаи асарҳои бадеӣ рисолаву мақолаҳо зиёд нестанд. Дар ин росто метавонем барои намуна чандтои онро ҳамчун мисол биёрем: С. Ҳалимов «Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ» [75], Ш. Рустамов «Исм» [53], С. Хоркашев «Калимасозии исм бо пасвандҳо» (аз рӯи маводи шеваи чануби забони тоҷикӣ) [67], С. Низомова «Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ» [34], Р. Шодиев «Феъл дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавӣ: маъно ва сохтор» [84], О. Қосимов «Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси [21], С. Низомова «Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публицистии С. Айнӣ» [92], С. Раҳматуллозода «Калимасозии исм» [48] А. Амлоев «Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев» [2], М. Олимҷонов «Хусусиятҳои луғавию услубии насри таърихӣ (дар асоси эҷодиёти С.Улуғзода)» [37], Ҷ. Валиев «Роҳҳои калимасозии исм дар осори Абдулҳамид Самад» [89] ва ғ.

Қобили зикр аст, ки ба бахши иқтибосоти забони арабӣ дар забони тоҷикӣ донишмандони тоҷику ховаршиносони русу аврупоӣ тавачҷуҳи зиёде кардаанд. Чунончи дар забоншиносии тоҷик роҷеъ ба иқтибосоти арабӣ дар қорҳои Н. Маъсумӣ, Х. Ҳусейнов, С. Ҳалимов, У. Аҳмадов, М.Н. Қосимова, Т. Бердиева, М. Муҳаммадиев, С. Сулаймонов, Ҳ. Талбакова, У. Сулаймонӣ, Ҳ. Мачидов, Ю. Нурмуҳаммадов, Х. Ҳошимбеков, М. Раҳмонӣ, С. Қаландаров, А. Саломов, дар ховаршиносӣ В.С. Расторгуева, А.А. Керимова, А.З. Розенфелд, Ю.А. Рубинчик, Г.А. Восканян, Л.С. Пейсиков, донишмандони эронӣ Ҳ. Фаррух, Ҷаводи Машкур, Н. Хонларӣ, М. Баҳор ва ғ.-ро, номбар кардан мумкин аст, ки

дар мақолаю монографияҳо, дастурҳои таълимию диссертатсияҳо ба ин мавзӯ даст задаанд. Вале масъалаи нақши иқтибосоти арабӣ дар калимасозии тоҷикӣ ханӯз ба таври пурра омӯхта нашудаву дар робита ба ин асари бунёдӣ ба риштаи таҳқиқ кашида нашудааст. Аз ин рӯ, таҳқиқ ва баррасии калимасозӣ бо иқтибосоти арабӣ дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ саривақтӣ мебошад. Зеро «Ёддоштҳо»-и устод на фақат намунаи беҳтарини насри солҳои 50-уми асри гузаштаи адабиёти тоҷик ба шумор меравад, балки дар бобати забон ҳам оинаи пурчилое ҳисоб меёбад, ки калимасозӣ як ҷузъи он мебошад.

Дар диссертатсия, асосан, ба осори назариявии муҳаққиқони тоҷику рус ва арабу эронӣ, монанди Е.Э. Бертелс, Л.С. Пейсиков, В.С. Расторгуева, Т.А. Алескерова, А.З. Розенфелд, М. Баҳор, Хусрави Фаршедвард, Д.Т. Тоҷиев, Т. Зеҳнӣ, Ш. Ниёзӣ, Ш. Рустамов, Д. Хоҷаев, М. Муҳаммадиев, Қ. Тоҳирова, С. Ҳалимов, Муҳаммад Асъад Аннодирӣ, Фикрӣ Иброҳим Салим ва дигарон тақия намудем.

Инчунин, дар таълифи диссертатсия аз сарчашмаҳои дигари илмӣ, ки ба қалами донишмандони ватаниву хориҷӣ оид ба этимологияи калимоти форсии тоҷикӣ бахшида шудааст, тақия карда шудааст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои таҳқиқот дар диссертатсияи баррасишаванда бо барномаҳо ва мавзӯҳои таҳқиқоти илмӣ робитаи зич дорад. Натиҷаҳо ва хулосаҳои таҳқиқоти илмиро метавон дар таҳия ва тақмили барномаҳои таълимӣ истифода намуд. Мавзӯи диссертатсияи мазкур дар доираи яке аз самтҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ ба анҷом расидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи асосии паҷуҳиш аз таҳлилу баррасии нақши воҳидҳои лексии забони арабӣ дар калимасозии забони тоҷикӣ иборат аст. Ҳарчанд дар робита ба иқтибосот аз ҷониби забоншиносони тоҷик таҳқиқотҳои гуногуни монографӣ сурат гирифта бошад ҳам, ханӯз масоили зиёде дар ин

чода, аз қабилӣ ҷойгоҳи воҳидҳои лексикӣи арабӣ дар калимасозӣ, хусусиятҳои сарфию наҳвӣ, таркибу сохтори синтаксисӣи таъбирҳои иқтибосӣи арабӣ ва ғайра ниёз ба омӯзиши бештар дорад.

Бо назардошти ин нуқта мавзӯи диссертационӣ таҳти унвони «Нақши воҳидҳои лексикӣи забони арабӣ дар калимасозии забони тоҷикӣ» (дар асоси ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и Садрӣдин Айнӣ) интихоб гардидааст.

Вазифаҳои таҳқиқ. Вобаста ба ҳадафҳои таҳқиқ вазифаҳои зеринро метавон бозгӯ намуд:

1. Гирдоварӣ ва гурӯҳбандии маводи марбут ба воҳидҳои лексикӣи забони арабӣ дар калимасозии забони тоҷикӣ.

2. Нишон додани мухтассоти калимаҳое, ки бо унсурҳои луғавӣи арабӣ сохта шудаанд.

3. Ошкор намудани нақши воҳидҳои луғавӣи арабӣ дар сохтани исмҳои забони тоҷикӣ.

4. Баррасии нақши пасвандҳои калимасоз дар ташаккули таркиби луғавӣи забон.

5. Муайян сохтани нақши калимаҳои арабӣ дар калимасозии феъли забони тоҷикӣ ва мақоми он дар ҷилдҳои 3 ва 4-и «Ёддоштҳо»-и Садрӣдин Айнӣ.

6. Нишон додани қолибҳои калимаҳо, сермаҳсулӣ ва каммаҳсулии онҳо.

Объекти таҳқиқ. Баррасии нақши воҳидҳои лексикӣи забони арабӣ дар калимасозии забони тоҷикӣ дар асоси маводи ҷилдҳои 3 ва 4-и «Ёддоштҳо»-и Садрӣдин Айнӣ объекти таҳқиқ мебошад. Дар забоншиносии тоҷик дар мавриди хусусиятҳои калимасозии осори алоҳида таҳқиқоти зиёде анҷом ёфтаанд, вале нақши воҳидҳои лексикӣи забони арабӣ дар калимасозии забони тоҷикӣ ҳамчун объекти алоҳидаи пажӯҳиш бори нахуст ба риштаи таҳқиқ кашида шуд.

Предмети таҳқиқ баррасии нақши воҳидҳои лексикӣи забони арабӣ дар калимасозии забони тоҷикӣ дар асоси маводи ҷилдҳои 3 ва 4-и «Ёддоштҳо»-и Садрӣдин Айнӣ маҳсуб мешавад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Бунёду асосҳои назариявии диссертатсияро дастовардҳои донишмандони хориҷиву ватанӣ, аз қабили Е.Э. Бертелс, Л.С. Пейсиков, В.С. Расторгуева, А.З. Розенфелд, Т.А. Алескерова, Хусрави Фаршедвард, М. Баҳор, Ш. Ниёзӣ, Д.Т. Тоҷиев, Т.Зехнӣ, Ш. Рустамов, Д. Хочаев, М. Муҳаммадиев, Қ. Тоҳирова, С. Ҳалимов, Муҳаммад Асъад Аннодирӣ, Фикрӣ Иброҳим Салим ва дигарон ташкил медиҳад.

Ҳамзамон, дар таҳқиқи мавзӯ аз асарҳои Н. Маъсумӣ, Х. Хусейнов, С. Сулаймонов, Ҳ. Талбакова, Ҳ. Мачидов, Ю. Нурмуҳаммадов, Х. Ҳошимбеков, М. Раҳмонӣ, О. Қосимов, С. Раҳматуллозода, М. Олимҷонов, С. Қаландаров, С. Низомова, А. Саломов, А. Амлоев, Ҷ. Валиев ва дигарон ба таври васеъ истифода намудаем.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Дар рафти таҳқиқот аз усулҳои таҷзияву таҳлил ва муқоиса истифода шуда, барои мушаххас гардидани масоили мавриди таҳқиқ аз методҳои таҳлили лексикӣ ва семантикӣ ва сохторӣ ба кор бурда шудааст. Ҳамчунин, барои возеҳ намудани дараҷаи истеъмоли унсурҳои лексикӣ забони арабӣ ва таъсири онҳо ба калимасозии забони тоҷикӣ истифодаи усулҳои муқоисавӣ-таърихӣ ва дар баъзе маврид корбурди усули оморино низ зарур ҳисобидем.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Таҳқиқи мазкур дар асоси маводи ҷилдҳои 3 ва 4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ анҷом пазируфтааст. Дар баробари ин, барои мушаххас намудани роҳҳои калимасозӣ асарҳои забоншиносони ватанию хориҷиро мавриди истифода қарор додем. Дар диссертатсия дар баробари маводи асари мавриди таҳқиқ боз фарҳангомаҳои тафсирии забони тоҷикӣ ва забони форсӣ, инчунин, фарҳанги дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ мавриди истифода қарор гирифтанд.

Навгонии мавзӯи таҳқиқ. Навгонии илмии диссертатсияро дар шакли зер метавон нишон дод:

- нақши воҳидҳои луғавии арабӣ дар калимасозии тоҷикӣ дар асоси «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ аввалин бор мавриди баррасӣ қарор гирифтааст;

- бори аввал калимасозии пасвандҳои тоҷикӣ бо иқтибосоти арабӣ мавриди баррасии густурда қарор гирифтааст;

- баррасии калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ бо таъба ба калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ барои равшан сохтани раванди азхудшавию мунҳал шудани ин иқтибос аҳаммияти калони илмӣ дорад, ки дар диссертатсия ҳаматарафа баррасӣ шудааст;

- калимасозии феъл дар «Ёддоштҳо» мавриди баррасӣ қарор гирифта, феълҳои таркибии номӣ, ки бо ёрии феъли ёридиҳандаи забони тоҷикӣ ва калимаҳои иқтибосии арабӣ сохта шудаанд, таҳқиқи илмӣ шуда, бо ин роҳ моҳияти иқтибосоти арабӣ дар ташаккули феълҳои таркибии забони тоҷикӣ муайян гардидааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ ва қорбурди он аҳаммияти калони назариявӣ амалӣ дорад. Онҳо ба хусусиятҳои дохилии забони тоҷикӣ мутобиқ шуда бо унсурҳои луғавӣ грамматикӣ забонамон якҷо омада барои сохтани воҳидҳои луғавӣ гуногунсاختор мусоидат кардаанд;

2. Таҳлилу баррасии нақши калимаҳои арабӣ дар калимасозии исм, барои нишон додани хусусиятҳои грамматикӣ он аҳаммияти махсус дорад;

3. Басомаду дараҷаи калимасозии пасвандҳо бо иқтибосоти арабӣ дар асари мазкур, ки барои муайян сохтани маҳсулнокии унсурҳои грамматикӣ заминаи илмиро фароҳам месозад;

4. Аҳаммияти калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ аз он иборат аст, ки дар он бо маҳорати хоссае аз калимоти арабӣ истифода шуда, ки метавонад барои дигар адибон улғу бошад;

5. Нақши забони «Ёддоштҳо» дар инкишофи захираи луғавӣ забони адабии тоҷикӣ бо имконоти бузурги калимаҳои мураккаб калон мебошад;

6. Баррасии қолибҳои гуногуни калимасозии феъл дар ташаккул ва такмили калимаҳои мураккаб мусоидат мекунад;

7. Саҳми С. Айнӣ дар мутобиқсозии иқтибосоти арабӣ ва тарҷеҳ додани қолибҳои калимасозии тоҷикӣ бар иқтибосоти арабӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Аҳаммияти назариявӣ таҳқиқ. Мавод, баррасиҳо ва хулосаю натиҷаҳои илмӣ ин рисола метавонад дар навиштани корҳои илмӣ ҳамчун адабиёти назариявӣ дар робита ба калимасозӣ дар забони тоҷикӣ истифода шавад. Фикру андешаҳои илмӣ марбут ба калимаҳои арабӣ муҳим арзёбӣ шуда, дар баррасиҳои назариявӣ воҳидҳои луғавӣ иқтибосӣ ҳоизи аҳаммият мебошад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ. Натиҷаҳои аз ин рисола бадастомадаро дар таҳияи китобу дастурҳои таълимӣ оид ба дастури забони адабии ҳозираи тоҷикӣ истифода бурдан мумкин аст. Ҳамчунин, дар таҳияи воситаю дастурҳои таълимӣ марбут ба лексикология истифодаи диссертатсия метавонад, ҳоизи аҳаммият бошад.

Аҳаммияти амалии рисола аз он иборат аст, ки маводи рисола дар дарсҳои таҳассусии мактабҳои олий, дар шарҳу баёни асосҳои дастури забони тоҷикӣ, махсусан калимасозӣ, навиштани навъҳои гуногуни корҳои илмӣ ба монанди кори курсӣ, рисолаҳои дипломӣ ва рисолаҳои номзадӣ истифода мешавад.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Рисолаи илмӣ бо шиносномаи ихтисос ва муҳтавои он ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзоди илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ комилан мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ, пеш аз ҳама, дар ҷамъоварии маводи фаровон аз сарчашмаҳои гуногун, тарҷумаи маълумоти ин манбаъҳо ба забони тоҷикӣ ва коркарди онҳо, ҳамзамон, омӯзиши назарияҳои донишмандони муосир дар робита ба мавзӯи баҳс, омода намудани мақолаву маъруза ва нашри монография доир ба мавзӯи таҳқиқ зоҳир мегардад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқ. Натиҷаҳои таҳқиқ дар конференсияҳои илмӣ-амалӣ ва байналмилалӣ, ки дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (солҳои 2015-2023) баргузор шудааст, дар шакли маърузаву маводи конференсия ироа гардидааст.

Диссертатсия дар маҷлиси кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни (суратчаласаи №4 аз 29.11.2023) муҳокима шуда, ба дифоъ тавсия гардидааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Нуктаҳои асосии диссертатсия аз ҷониби муаллифи рисола дар 14 мақолаи илмӣ рӯйи ҷоп омадааст, ки аз инҳо 4-тоаш дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расонидааст, ки рӯйхати онҳо дар охири рисола ва автореферат оварда шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз номгӯйи ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ, муқаддима, ду боб (шомили 7 фасл бо зерфаслҳо), хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ, феҳристи адабиёт ва интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия иборат мебошад. Диссертатсия дар 170 саҳифаи ҷопи компютерӣ таҳия шудааст.

БОБИ I.

НАҚШИ ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВИИ ЗАБОНИ АРАБӢ ДАР СОХТАНИ ҲИССАҲОИ НОМИИ НУТҚ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ

1.1. Матолиби муқаддимотӢ

Чи тавре аз таърихи таҳқиқ ва баррасии пайдоишу ташаккули фонди луғавии ин ё он забон аз назари илми забоншиносӣ маълум мегардад, лексикаи он ба калимаҳои асли ва иқтибосӣ ҷудо мешавад. Иқтибосгирӣ аз забонҳои дигар яке аз роҳҳои бой гардидани таркиби луғавии забон ба шумор меравад. Маълум аст, ки «Аксарияти халқҳо дар давраи таракқиёти худ бо халқҳои дигар муносибатҳои иқтисодию маданӣ пайдо мекунанд, ки дар натиҷаи он доду гирифтӣ вожаҳо байни забонҳо сурат мегирад» [35, с.66-67].

Дар ҳаҷон забонро ёфтани мумкин нест, ки аз забони дигар вожае ва ё таъбире иқтибос нанамуда бошад. Шояд «Забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад, аз раванди иқтибоснамоӣ канора монад, дар ҳоле ки ин ҳам муҳол аст, зеро ба василаи тичорат ва сафару муошират ва ҳатто ба василаи шунидани афсонаҳо ва ривоёти милали дигар луғоте аз он мардум дар ин мардум нуфуз мекунад ва ҳамаи забонҳои олам аз ин рӯ дорои луғатҳои дахил аст» [4, с.279].

Ба гуфтаи забоншинос, М.Н. Шанский менависад: «Иқтибосгирӣ як раванди қонунии пешрафти ҳар як забон буда, ҳеч як халқ, ҳоҳ он соҳиби забон бошад, ҳоҳ офарандаи ин ё он забон, ҳаргиз дар ҳолати алоҳида ва дур афтада аз забонҳои дигар зиндагӣ карда наметавонад [81, с.109].

Маҳз, ҳамин додугирифтӣ забонҳост, ки забон метавонад аз як тараф иқтибосгиранда ва аз тарафи дигар сарчашмаи иқтибосот барои забони дигар бошад. Метавон дар ин ҷо таъсирнамоӣ ва таъсирпазирии дучонибаи забонҳои форсӣ-тоҷикӣ ва арабиро мисол овард. Масалан, ба андешаи муҳақиқи шинохтаи тоҷик Д. Саймиддинов «Дар замони Сосониён ва қарнҳои аввали исломӣ иқтибоси фаровоне аз забонҳои форсии миёна ва форсии дарӣ дар забони арабӣ мутобиқи савтиёт ва қоидаҳои сарфи арабӣ ворид гардидаанд.

Ҳамаи вожаҳои муарраб аз забони форсии миёна ва форсии нав дар осори шоирону нависандагони араб истифода ва ин луғот дар кухнатарин намунаҳои ашъори арабӣ дар савтиёт ва имлои арабӣ ворид шудаанд» [57, с.96].

Ба таъкиди Н. Маъсумӣ ҳамақидаем, ки менигорад: «Тағйироти чиддӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ мебошад, ки ин на танҳо ба воқеаи таърихии асрҳои VII-VIII рӯйдодагӣ вобастааст, балки протсессҳои дохилшавии унсурҳои забони арабӣ дар тамоми давраҳои ҳаёти тореволюсионии мардуми Осиёи Миёна давом дошт. Ин масъала таърихан ба воқеаи Осиёи Миёна ва Эронро истило кардани арабҳо ва баъд аз он дар мамлакат афзудани нуфузи дину забони арабӣ алоқаманд аст.

Чи тавре ки таърих шаҳодат медиҳад, истилогарони араб Мовароуннахро ба хилофати худ ҳамроҳ карда, ба ин сарзамин паҳн карда шудани дини ислом ва забони арабиро сиёсати махсуси истилогаронаи худ қарор дода буданд. Сиёсати истилогарони араб, ғайр аз ғоратгарӣ ва сӯхтани осорҳо, дар бобати қорӣ намудани дини ислом ва забони арабӣ ба ҷо расида буд, ки арабҳоро ба мардуми маҳаллӣ ҳамхона ва ҳамсоя мекарданд» [27, с.146].

Забони тоҷикӣ аз як тараф калимаҳо, таркибҳо, ибораю ҷумлаҳо аз забони арабӣ гирифта, ба гунае аз забони арабӣ фаровон истифода карда, дар навбати худ «забони арабӣ аз забони форсӣ (тоҷикӣ) иқтибосҳо намудааст» [166, с.40]. Андешаҳои донишмандони гузаштаву имрӯз чунин иттифоқи назар дорад, ки «забони арабӣ аз ҳама бештар аз забони форсӣ (тоҷикӣ) луғат гирифтааст ва ба гунае зери таъсири он мондааст. Иқтибосгузинии арабӣ аз форсӣ (тоҷикӣ) ба дараҷае назаррас мебошад, ки ҳатто дар гузашта пешвоёни забоншиноси арабӣ вақте дар асли калимае тардид намуда, ба таври қатъӣ аз қадом забон буданашро наметонистанд, онро баргирифта аз забони форсӣ (тоҷикӣ) мешумориданд» [4, с.283].

Бо итминон метавон гуфт, ки забони тоҷикӣ аз иқтибос намудани калимаҳову таркибҳои арабӣ асолати таркиби луғавӣ ва фонди луғавии худро худ аз даст надод. Гузашта аз ин, забони тоҷикӣ тавонист калимаҳои арабиро дар худ мунҳал карда, тавоноии суҳанофаринии худро афзуд ва ҳайати фонди

луғати худро ғанӣ гардонд ва ба қавли ховаршиноси шинохта Ричард Фрай «Агар иқтибосоти арабӣ дар таркиби забони форсӣ (тоҷикӣ) намебуд, забони мазкур ба ин бузургӣ намерасид, зеро агар адабиёти даврони паҳлавиро бо даврони Ислом муқоиса намоем, тафовути назаррасе ба чашм мерасад» [66, с.341].

Ҳарчанд, Р. Фрай бо таъбири мазкур истифодаи васеи калимаҳои арабиرو дар забони форсии тоҷикӣ баён кардан хоҳад ҳам, ба муболиға роҳ додааст. Зеро «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ, ки ҳамосаи ҳама даври замон аст, хирмани бузурги луғатҳои тоҷикиро намоиш дода, ба нудрат калимаҳои арабиرو ба қор бурдааст. Ё худ, дар асарҳои насрии таълифӣ-тарҷумавии «Таърихи Балъамӣ» ва «Тарҷумаи Тафсири Табарӣ», ки аз нигоҳи фарогирии вожагону таъбироти форсии тоҷикӣ ҳамсанги «Шоҳнома» талаққӣ мешаванд, калимаҳои арабӣ бо нудрат қорбурд шудаанд, дар ҳоле ки дастандарқорони ин осор тавонистаанд, то бо истифода аз вожагони сара ва ибораву ҷумлаҳои тоҷикӣ муҳимтарин масъалаҳои таърихӣ, фарҳангӣ ва диниро ба таври шевоу фаҳмо ба шарҳу баррасӣ кашанд.

Мавриди зикр аст, ки забоншиносони тоҷик низ ба вучуди калимаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ ва қорбурди онҳо назари мусбат доранд: «Дар баробари таъсири забони арабӣ набояд изҳори таассуф ва нигаронӣ кард. Зеро дар баъзе мавридҳо ба густариш ва пешрафти забони тоҷикӣ мадад кардааст ва имрӯз ҳам манбаи муҳимме барои сохтани луғат ва истилоҳоти нав мебошад. Вуруди ҳазорон луғат ва истилоҳот аз забони арабӣ барои забони тоҷикӣ дигар хатаре надорад. Агар хатар медошт, забони арабӣ дар тули 1400 соли робита ба нуфузи бесобиқаи худ забони тоҷикиро нобуд мекард. Ҳол он ки на танҳо чунин фочеае рӯй надод, балки баръакс, тавоноии забони тоҷикӣ дар баёни бориқтарин ва дақиқтарин мафҳум ва маъноҳои фикрӣ, маънавӣ ва печидатарин масъалаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангӣ дар навбати аввал марбут ба ҳамон додугирифт будааст» [32, с.76-77].

Дар ин нукта ҷойи тардиде нест, ки калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони форсӣ (тоҷикӣ) қисмати назаррасеро ташкил медиҳанд. Тибқи оморҳои баъзе

пажуҳишгарон, ки ба таври интихобӣ дар китобҳои форсӣ (тоҷикӣ) анҷом ёфтааст, дар гули таърих калимаҳои иқтибосии арабӣ аз тарафи донишмандони форсу тоҷик ба таври гуногун истифода мешудааст. Масалан, дар сафҳаи аввали китоби «Таърихи Байҳақӣ» аз 256 калима 105-тои он аз забони арабӣ иқтибосшуда мебошад. Дар сафҳаи аввали «Қобуснома» аз 120 калима 18 ва дар сафҳаи аввали «Сиёсатнома» аз 120 калима 37 калима иқтибосӣ мебошанд. Дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ бошад, дар баробари 42 байт бо забони арабӣ ва 35 ояту ҳадис боз калимаҳои арабӣ ба таври васеъ истифода шудаанд. Дар аввалин ғазали Хоҷаи Шероз 112 калима истифода шудааст, ки 28-тои он иқтибосоти арабӣ мебошад, илова бар он ки мисраи аввал ва мисраи охири ғазали мазкури Хоҷа пурра бо забони арабӣ суруда шудааст [166, с.30].

Ба ҳамин тартиб, агар «дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳамагӣ 0,2% калимаҳои арабӣ ба назар расанд, дар асрҳои минбаъд ин миқдор афзудан мегирад. Ба қавли Маликушшуаро Баҳор, дар охири асри XI ба 10-15% расидааст, дар асри XII бошад, он 22%-ро ташкил медиҳад. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар асрҳои XIII-XVI ба миқдори 70-80% афзудаанд. Ин миқдор дар забони тоҷикӣ ибтидои асри XX 60-70%-ро ташкил меод. Баъди ислоҳоти назорати пайвастае, ки дар солҳои Ҳокимияти шуравӣ нисбат ба чунин калимаҳо қорӣ гардид, миқдори онҳо як андоза паст рафтааст. Бо вучуди ин имрӯз ҳам дар услубҳои гуногуни нутқи мо тақрибан 40-50% калимаҳои мустаъмалро калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд» [26, с.101].

Аҷиб ин аст, ки дар сарзамини форс арабпарастӣ на бо кишваркушоӣҳои худӣ арабҳо, балки баъди истилои муғул ба таври назаррас афзудааст. Вале ин ба рушду такомули забони тоҷикӣ таъсири манфӣ нарасонид. «Ба ин тариқа, дар давоми якчанд аср аз ҳисоби мурда рафтани як қатор калимаҳои қадима тағйироти шаклӣ ва маъноии баъзе аз онҳо, инчунин, аз ҳисоби пайдоиши калима ва ибораҳои нав дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ тағйироти муайяне ба вучуд омад, ки ин ҳодиса яке аз далелҳои торафт бой шудан, инкишоф намудан, суфта гардидани забон ба шумор меравад» [27, с.161].

Дар ин чо метавон боз ин нуктаро ёдовар шуд, ки таъсири забони арабӣ дар тамоми қишрҳои забони тоҷикӣ ба назар мерасад, чунончи Ю.А. Рубинчик мегӯяд: «Забони форсӣ ба шумори он забонҳое мансуб аст, ки таъсири забони арабӣ дар ҳама ҷанбаҳои забонии он мушоҳида мешавад. Теъдоди зиёди калимаҳои арабӣ таъсири худро дар раванди калимасозии забони форсӣ (тоҷикӣ) гузоштааст» [110, с.144].

Гузашта аз ин, вожаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ ҳамчун фонди асосии истилоҳофаринӣ истифода мешаванд. Ҳамин аст, ки солҳои сиёми асри гузашта мубориза ба «арабизм» -ҳое, ки забони тоҷикиро «ифлос мекунанд, оғоз гардид. Дар Эрон ҳам дар солҳои мазкур чунин тамоюл пайдо шуда буд ва гурӯҳе ба номи «порсии сара» ҳаракат мекарданд, ки луғати арабӣ ва, умуман, тамоми калимаҳои бегонаро аз забони форсӣ хориҷ карда, ба ҷойи онҳо вожаҳои «сара»-и форсӣ муқаррар намоянд. Вале гузашти замон ва инкишофи забони тоҷикӣ ва бахши истилоҳсозии он нишон дод, ки бар хилофи чунин даъвоҳо калимаҳои арабии дар забони тоҷикӣ решаҳои таърихӣ дошта, то ба ҳол яке аз унсурҳои муҳимми истилоҳсозии забони тоҷикӣ мебошанд [32, с.321].

Вале сарфи назар аз ҳама ҷойгоҳи вожаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ бояд дар қорбурди онҳо ба ифрот роҳ надихем. Дар ин масъала мо бояд ба нависандаи забардасти замон ва олими беназир устод Айнӣ таъҷиб намоем. Ӯ фармуда буд: «Ман шахсан ба қор фармудани баъзе суханҳои арабӣ, ки имрӯз дар забони форсу тоҷикӣ ҳазм шудааст, муқобил нестам. Ва, инчунин, қор фармудани истилоҳҳои илмӣ-арабию, ки аз имрӯза форсӣ ё тоҷикӣ ба ҷойи онҳо сухани қобиле ёфт намешавад, лозим медонам. Лекин на ба он дараҷа, ки аз забони форсӣ танҳо адот боқӣ монад, ё баъзе суханҳои дар форсӣ ҳазмшудаи арабию ба қоидаи араб ҷамъ карда, хонандагонро ба қофтуқови луғат ва сарфу наҳви арабӣ маҷбур кунанд» [54, с.142].

Ҷойи дигар устод С. Айнӣ таъкид менамояд, ки «он ибораҳои арабию, ки тамомқардагонии мадрасаҳои Бухоро ҳам намефаҳманд, баровардан ва ба ҷойи

онҳо луғатҳои сода ёфта мондан ва ҷумлаҳои ба тартиби тоҷикӣ бастан даркор аст» [46, с.15].

Воқеан, осори устод С. Айнӣ, хусусан, «Ёддоштҳо»-и ӯ маҳзани бойи лексикаи забони тоҷикӣ мебошад. Дар ин асари С. Айнӣ талоши омезиши забони адабии классикии тоҷик бо забони омафаҳми халқ ва муваффақияти нависанда дар амалисозии ин масъала ба назар мерасад. «Устод Айнӣ ғаввоси пурхунари ду баҳри азимест: яке баҳри забони адабиёти классикӣ ва дигаре баҳри забони зиндаи халқ. Вай аз ҳар ду баҳр ҳам дурдонаҳои қиматбаҳое ёфта, дар ороиши суҳан ин дурдонаҳоро ҷунун паҳлуи ҳам мегузорад, ки ҳар марворид на танҳо ҳусни худро ба ҳубӣ зоҳир менамояд, балки аз дигаре ҳусну ҷило мегирад ва онҳо ҳама якҷоя тобиши назаррабою ҳайратоваре пайдо менамоянд» [86, с.77].

Таҳлилу баррасии корбурди калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки устод С. Айнӣ талош кардааст, то ба таври бояду шояд аз захираҳои луғавӣ ва роҳҳои калимасозии забони тоҷикӣ ба таври васеъ истифода намояд. Масалан, калимаи мураббии арабӣ, ки дар забони тоҷикӣ корбурди густарда дораду аз нигоҳи сохторӣ сифати феълии тарзи феъилии навъи дувуми феъли арабӣ ва аз нигоҳи маъноӣ ифодагари тарбиягар/тарбиятгар мебошад, дар «Ёддоштҳо» истифода нашудааст ва ба ҷойи он калимаи тарбиягар/тарбиятгар корбурд шудааст. Ин бошад, ишора ба он менамояд, ки С. Айнӣ аз истифодаи калимаи сирф арабӣ (ҳарчанд аз нигоҳи овой ба қонуниятҳои забони тоҷикӣ мувофиқ гаштааст) худдорӣ намуда, корбурди калимаи тарбиягар/тарбиятгарро, ки дар баробари созгории овой ба қонуниятҳои забони тоҷикӣ боз пасванди калимасозии тоҷикиро қабул намудаву тоҷикӣ буданаш дучанд шудааст, бартарӣ додааст.

Тибқи ҳулосаҳои илмӣ муқаррар шудааст, ки таркиби луғавӣ ҳар қадар бойтар ва ҳарҷонибаттар бошад, забон ҳам ба ҳамон андоза бойтар ва мутараққитар ба шумор меравад. Забон на фақат ба амалиёти истехсолии одамон, балки ба ҳама гуна фаъолияти онҳо дар тамоми соҳаҳои онҳо бевосита алоқаманд аст. Афзоиши пайдарпайи саноат, хоҷагии қишлоқ, савдо, нақлиёт,

техника, илм аз забон талаб мекунад, ки ин равандро бо воҳидҳои луғавии дилхоҳ таъмин гардонад. Ҳамин аст, ки таркиби луғавии забон дар тағйирёбии доимист. Дар ҷараёни ба номҳои мувофиқ ифода кардани ашё, ҳодисаву воқеа ва мафҳумҳои нав соҳибони забон нахуст ба захираи луғавии забони худ муроҷиат мекунанд. Дар сурати дарёфти калимаи мувофиқ чизи навро бо он ифода менамоянд, вале дар сурати номувофиқии маъно зарур меояд, ки калима номи нав дарёбанд. Ин зарурат водор мекунад, ки пеш аз ҳама, одамон ба яке аз омилҳои муҳимму аввалиндарачаи сарчашмаи дохилии инкишофи забон калимасозӣ муроҷиат намоянд.

1.2. Таҳқиқи роҳи морфологии калимасозӣ бо асосҳои арабӣ

Воқеан, калимасозӣ воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва такмили тадриҷии он нақши асосиро ифода мекунад. Усул ва қолибҳои калимасозӣ низ масъалаи таърихӣ буда, мунтазам такмил ва инкишоф меёбанд. Ин матлабро муҳақиқ Д. Саймиддинов дар забони форсии миёна таъкид карда, дар рӯзгори забонии он забон муҳим арзёбӣ карда, рӯйи ин ақида аст, ки «вожасозӣ чун дар дигар забонҳо дар форсии миёна низ аз манбаи асосӣ ва ҳамешагии такмил ва ташаккули луғат маҳсуб мегардад. Тайи рушди ин забон дар ҳама сабқҳои он луғату истилоҳоти фаровонро метавон пайдо кард, ки онҳо бар пояи қолибҳои суннатии вожасозӣ танзим ва ташкил ёфтаанд» [56, с.112].

Тағйироту тақомулоти калимасозӣ мувофиқи сохти грамматика ва қонуниятҳои дохилии инкишофи забон ба амал меояд. Усул ва қолибҳои ҷудоғонаи вожасозӣ дар марҳилаҳои муайян пурмахсул (зиёд) ва ё кам мешаванд ва дар пешрафти таркиби луғавии забон ифогари нақши худ мегарданд. Забон бо ҳама зарофатҳои худ барои баёни фикр ва қонунҳои қардани ҳамаҷонибаи толибони мубодилаи афкор аз тамоми васоилу воситаи моҳирона истифода мекунад. Заминаи асосии калимасозӣ таркиби луғавии забон ва, пеш аз ҳама, захираи асосии он ба шумор меравад [53, с.83] ва «калимасозӣ дар тули таърих ҳамқадами мардум буд» [48, с.3]. Маҳз бо назардошти воситаи асосии инкишофи таркиби луғавии забон будани калимасозӣ дар забоншиносии умумӣ ва тоҷик ба усули морфологии калимасозӣ таваччуҳи вижае намудаанд.

Таҳлили таркиби морфологии калима аз вазифаҳои асосии морфология ба шумор меравад. Калима ҳамчун унсури маънодор ва дорои мафҳуми муайян аз воҳидҳои мураккаби нутқ ба шумор меравад. Дар калима баробари маънои луғавӣ як ва ё якчанд маънои грамматикӣ таҷассум ёфта метавонад. Аз ин рӯ, исмҳои зиёде ҳастанд, ки ба морфемаҳои гуногун тақсим мешаванд ва ҳар як морфемаи он вазифа ва маънои муайян дорад [10, с.106].

Маълум аст, ки ҳиссаҳои маънодори калимаро асос, ванд, морфема меноманд, вале воситаи асосии сарфӣи калимасоз ванд ба шумор меравад, чунки ванд на танҳо аз асосҳои сода, балки аз асосҳои сохтаву мураккаб, ҳатто аз таркибу ибораҳо калима месозад. Аз ҳамин лиҳоз, дар баъзе қорҳои илмӣ ва китобҳои дарсӣ калимасозии сарфӣ бо унвони вандҳои калимасоз баррасӣ шудааст [34, с.14].

Гузашта аз ин, аз нигоҳи забоншиносии таърихӣ вандҳо, хусусан пасвандҳо, аслан, калимаҳои мустақилмаъно буда, дар гузашти таърих ба калимаҳои ёридоханда ва ё вандҳо табдил ёфтаанд. «Маълум аст, ки ҳама пасвандҳо аз нигоҳи пайдоиш калимаҳои мустақил будаанд. Ҳамин аст, ки бархе маврид бо қисматҳои асосии калима ҳамчун қисмати мустақиле, ки ифодагари тобишҳои гуногуни семантикӣ-грамматикӣ мебошад, шарҳ дода мешаванд, на ҳамчун морфема» [82, с.192].

Мавриди зикр аст, ки дар калимасозии забони тоҷикӣ нақши пасвандҳо бисёр назаррас мебошад. Вазифаи асосии ҳар як пасванд бо он муайян карда мешавад, ки вай ба калимаи сохтааш чӣ гуна маъно мебахшад. Ба таъкиди донишмандон бо пасвандҳо сохтани калимаҳо назар ба калимаҳои бо пешвандҳо сохташуда бештар истифода шудаанд. Махсусан, калимасозӣ бо ёрии пасвандҳо дар байни исму сифат хеле серистеъмоланд. «Пасвандҳо аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исмҳо сохтаанд. Онҳо ҳам аз калимаҳои сода, сохта ва ҳам аз калимаҳои мураккабу ибораҳо исмҳои нав месозанд» [55, с.66].

Ш. Рустамов таъкид намудааст, ки «доираи истифодаи аффиксҳои исмсоз як хел нест. Дар калимасозии исм 40 суффикс ва як преффикс иштирок мекунад» [53, с.197].

Таҳлили калимасозии пасвандҳо нишон медиҳад, ки қорбурди онҳо якранг набуда, бархе сермаҳсул ва бархе дигар ба нудрат мавриди истифода қарор мегирад.

Чи тавре ишора шуд, дар забони тоҷикӣ, мисли дигар забонҳо аз ҷумла, забони русӣ, усули калимасозӣ вандӣ маълум ва воҳидҳои луғавии зиёд бо ин роҳ ба вуҷуд омадаанд. Маълум аст, ки имконоти калимасозии забон, дар

адабиёти бадеӣ, ҳам дар назм ва ҳам дар наср намоён мегарданд. Ин аст ки «баррасии усулҳои калимасозӣ дар осори нависандагони бузург метавонад вазъи таркиби луғавии забонро дар як давраи муайян равшан созад» [92, с.20].

Бо назардошти ин нукта тасмим гирифтём, то дар фасли дуҷуми боби якум маҳз ҳамон пасвандҳои исмсозеро мавриди баррасӣ қарор диҳем, ки аз як тараф дар калимасозии имрӯзи тоҷик бисёр назаррасанд ва аз тарафи дигар дар «Ёддоштҳо» низ қорбурди васеъ доранд.

1.2.1. Пасванди -гор

Боризтарин намунаи пасвандҳои исмсоз пасванди -гор мебошад, ки ҳанӯз дар замонҳои дури таърих дар калимасозии забони тоҷикӣ нақши вижа мебозидааст. Дар робита ба ин Парвиз Нотил Хонларӣ мегӯяд: «Ду пасванд -**кор** ва -**гар** дар авестӣ ба сурати -kara ва ба маънии омил вучуд дошта, дар форсии миёнаву дарӣ ба ҳар ду сурат дар сохтмони калимот фаровон ба қор меравад ва ҳанӯз бо ин пасванд калимоти тоза сохта мешавад... Сомит [ҳамсадо]-и нахустини ин пасванд ғолибан нарм шуда, яъне к ба г табдил ёфта ва ба ҳар ду сурат -гор ва -гар ба қор меравад... Дар баъзе аз калимот, ки дар мутобиқи форсии дарӣ ёфта мешавад, ба сабаби он ки дар китобат «**коф**» ва «**гоф**» яксон навишта шудааст, ҳукм ба ин ки кадом як аз ду сурат «-қор» ва «-гор» мурод буда, душвор аст. Аммо гумон намеравад, ки сурати «-гар» ҳаргиз бо к ба қор рафта бошад [147, с.33-34]. Дар ҳоле ки бархе донишмандони эронӣ «-**гор**»-ро ҳамчун пасванд, вале «**қор**»-ро на пасванд, балки калимаи мустақил ва баргирифта аз ду решаи феълӣ мешуморад, бархе дигар дар калимаҳои *гандумқор*, *сабзқор*, *тарёққор*, *ҷавқор* ва ғ. «**қор**»-ро асоси феъли *қоштан* ва дар калимаҳои *неқуқор*, *бадқор*, *исрофқор*, *ҳарзақор* ва ғ. аз асоси феъли *қардан* ба қалам додаанд [146, с.166-167]. Дар ин ҷо калимаҳои *ситамқору қомқор* ва *ситезақору ростқор* истисно қарда шудаанд, чун дар асрҳои чаҳор-панҷи ҳиҷрӣ байни «**коф**»-и арабӣ ва «**гоф**»-и форсӣ тамйизу тафовуте дида намешудааст.

Вале донишманди дигари эронӣ Хусрави Кишонӣ ҳарчанд хоستانгоҳи пасванди -гор-ро аз пасвандҳои -қор ва -гар баид надонад ҳам, вале онро аз ин

ду охир адабитар талаққӣ менамояд. Ба таъкиди ӯ: «Пасванди -гор, ки дар бархе маворид метавон онро гунае аз пасвандҳои -кор ва -гар донист, аз ҳар ду пасванди ғавқ адабитар аст. Пасванди -гор метавонад бо моддаҳои феълӣ ва бархе исмҳои таркиб шавад: омӯхтан – омӯз – омӯзгор; хидмат – хидматгор [115, с.46].

Пасванди -гор ба монанди пасванди -гар роҳи дарози таърихро тай намуда, дар осори классикии гузашта қорбурди назаррас доштааст. Аз ҷумла, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бо ин пасванд 14 калима сохтаву мавриди истифода қарор гирифтааст [21, с.54; 47 с.46-47].

Дар робита ба ин, дар Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик оварда шудааст: «Пасванди **-гор** дар забони ҳозираи тоҷик қаммаҳсул буда, ба воситаи он аз исми асосҳои феъл исмҳои шахс сохта мешавад: 1) аз исмҳои маънӣ исми нав сохта мешавад, ки а) шахсро аз рӯйи амалиёту машғулияташ мефаҳмонад: хизматгор, мададгор, ситамгор; б) ҳолат ва ба таъсири амале мондани шахсро нишон медиҳад: гунаҳгор; 2) аз асоси замони ҳозираи феъл бо пасванди **-гор** исме сохта мешавад, шахсро аз рӯйи ихтисосу машғулият ифода менамояд: омӯзгор, талабгор, фурӯшгор; ин гуна исм аз асоси замони гузашта феъл низ сохта мешавад: хостгор [10, с.111-112].

Дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ пасванди **-гор** танҳо бо се калимаи иқтибосии арабӣ: «хизмат», «талаб» ва «ҳавас» оварда шудааст. Пасванди мазкур аз исми ғайришаҳси «хизмат» исми шахс сохтааст. Калимаи **хизматгор** аз нигоҳи омӯри дар «Ёддоштҳо» бисёр истифода шудааст.

Бояд ёдовар шуд, ки калимаи «**хизмат**», аслан, дар забони арабӣ ба шакли хизмат буда, масдар аз феъли خدم (хадама) ба шумор меравад [134, с.528].

Аз решаи мазкури арабӣ сифати феълии тарзи фоилӣ ва сифати феълии тарзи мафъулӣ сохта шудаву ба забони тоҷикӣ иқтибос гаштааст. Ҳарчанд, вожаи **ходим** дар «Ёддоштҳо» бисёр истифода шуда бошад ҳам, ифодагари маънои ёрдамчӣ ва ё қорғари муваққатии ин ё он маърақа ба шумор меравад. Ҷунончи мегӯяд: «*Ошпаз ва ходими он зиёфат, албатта, ман будам*» [124, с.234].

Калимаи *махдум*, ки дар забони арабӣ сифати феълии тарзи мафъулӣ ва ё худ исми мафъул унвон мешавад, дар «Ёддоштҳо» чунин истифода шудааст: хусусан махдумон [писарони муллоҳои калон], бештарин аҳмақ, ё ин ки нобакор мешаванд [124, с.71].

Дар «Ёддоштҳо» калимаи **хизматгорӣ**, ки ифодагари навкарӣ, хизматгузорӣ [141, с.435] мебошад, истифода шудааст: «*Падари ӯ як одами пирсоли қашшоқ буд, ки дар яке аз бойҳои Бухоро хизматгорӣ мекард*» [124, с.456]. Чи тавре дида мешавд, вожаи **хизматгорӣ** ду зинаи калимасозиро гузаштааст: нахуст илова шудани пасванди -гор ба калимаи хидмати арабӣ вожаи **хизматгорро** ба майдон овардааст, ки исми шуғли шахс мебошад. Сипас дар зинаи дувум ба калимаи **хизматгор** пасванди -ӣ ҳамроҳ гашта, маънои нисбияту касбиятро дар он эҷод намудааст.

Калимаи дигари арабие, ки С. Айнӣ бо пасванди -гор ба таври васеъ истифода намудааст, ин вожаи **талабгор** мебошад: «дар маъракаи танҳо як ҷавон **талабгори** ҳариф шуда рост меистод» [124, с.596]; «аз кӯча талабгоронро оварда» [124, с.647].

Пасванди -гор дар «Ёддоштҳо» бо калимаи дигари арабӣ – ҳавас, ҳамроҳ гашта, вожаи ҳавасгорро сохтааст, ки дар забони тоҷикӣ ба сифат марбут будаву гоҳе дар ҳолати субтантиватсия қарор мегирад: «*бинобар ин маро на монанди хизматгори пештараи худ ва на монанди як талабаи ҳавасгори шеър ва адабиёт, балки монанди бародар ва хешованди наздики худ гарму ҷӯшон қабул намуд*» [124, с.544]; «*Аммо баъд аз вафоти Ҳайрат вовайлое дар байни шоирони ҷавон, адабиётшиносон ва ҳавасгорони шеъру адабиёт бархоста, дар шахр гулгула андохт*» [124, с.630]. Чи тавре мушоҳида мешавад, калимаи **ҳавасгдор** дар ҷумлаи аввал ҳамчун сифат: **талабаи ҳавасгдор** ва дар ҷумлаи дувум бинобар қабул намудани пасванди шаклсози – он, ки аз вижагиҳои исм аст, ҳамчун исм: **ҳавасгорон**, ба кор рафтааст

Мавриди зикр аст, ки имрӯз калимаҳои **хизматгор** ва **талабгор** дар забони навишторӣ ва гуфтории забони тоҷикӣ ба таври васеъ истифода мешаванд, дар ҳоле ки аз калимаи **ҳавасгдор** дида калимаи **ҳаваскор** корбурди бештар дорад.

Дар «Фарҳангномаи тафсирии забони тоҷикӣ» низ танҳо гунаи **ҳаваскор** оварда шуда, чунин маънидод гардидааст: «ҳаваскор: 1. ҳавасманд, иштиёқманд; хоҳон, моил, дӯстдор, ишқбоз. 2. хунарпешаи ғайрикасбӣ, хунарпешаи ғайрихирфай» [141, с.474]. Дар ҳоле ки дар забони арабӣ калимаи ҳавас (هوس) дар баробари масдари феъли ҳависа (هوس) будан боз ифодагари «демонафзоӣ, беақлӣ, сабукмағзӣ, хирсу оз, васваса, маниш ва навъе аз чунун» [137, с.1333] буда, ба ин воқеият ишора месозад, ки ин калима бо гузаштан ба забони тоҷикӣ ба таҳаввули маъноӣ дучор гашта, маъноҳои тозае ба худ касб карда, дар бамайданоии чандин калимаи нав, аз қабилӣ ҳавасманд, ҳавасбоз, ҳавасдор, ҳавасакӣ ва ғ. нақш гузоштааст.

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки агар калимаи **ҳавасгор** аз исм+ пасванди -гор сохта шуда бошад, пас, **ҳаваскор** аз исм+асоси замони ҳозираи феъли кардан «кор» таркиб ёфтааст.

Дар чилди якуми «Ёддоштҳо» мо бо калимаи **талафгор**: «*талаф кардани мол, хоҳ моли худи талафкунанда бошад ва хоҳ аз он қаси дигар, дуруст нест ва агар талафгор моли қаси дигарро талаф карда бошад, ба замми ин ки ӯ бо ин қаси гунаҳгор ба шумор меравад, маҷбур аст, ки мисли моли талафкардаашро, ё арзишаашро ба соҳиби он мол гардонад*» [124, с.95] дучор мешавем, ки дар чилдҳои баъдӣ ин асар дигар ба кор наарафтааст. Чи тавре дида мешавад, ин калима аз ду бахш: калимаи **талаф**, ки ифодагари нобуд шудан, табоҳ шудан; нест шудан; кишт аз беобӣ талаф шуд, талаф кардан нобуд (нест) кардан; талаф шудан (гардидан) нобуд шудан, аз байн рафтани, осеб دیدан [141, с.300; 137, с.158] аст ва пасванди -гор таркиб ёфтааст.

Ба назари ин ҷониб калимаи **талафгор** зодаи зеҳни устод С. Айнӣ мебошад ва онро дар ин қисмат ба хотири такрор наомадани калимаи талафкунанда, ки ҳамрешаву ҳаммаъноии талафгор мебошад, сохтааст.

Калимаи дигаре, ки бо воҳиди луғавии арабӣ ва пасванди -гор сохтаву дар «Ёддоштҳо» истифода шудааст, ин калимаи **мададгор** мебошад: «Илоҳӣ чаноби олий ҷаҳонгир шаванд, теғашон бурро ва сафарашон бехатар шавад, пирҳо ёр, чорёр мададгор, ҳазрати шоҳи мардон камарашонро банданд, омин» даст

бардоштагон «омин» -гӯён дастхошонро ба рӯяшон молиданд» [124, с.217-218]. Чойи дигар С. Айнӣ ин калимаро бо илова шудани пасванди **-ӣ** ба он истифода намудааст: «*Худо ба шумо қувват диҳад ва арвоҳи мардон **мададгорӣ** кунад! – мегӯяд маҳдуми Муҳаммадӣ ба Барно-тайёр баъд аз шунидани ҷавоби охиринаи ӯ*» [124, с.342].

Умумияти асосие, ки байни ин вожаҳои арабӣ дида мешавад, ин масдар будани онҳо дар забони арабӣ мебошад. Яъне, калимаҳои хизмат, талаб ва ҳавас дар асл масдарҳои арабӣ буда, дар забони тоҷикӣ дар зимни феълҳои таркибии номӣ корбурд мешаванд.

Ҳарчанд, дар забони форсии тоҷикӣ бо пасванди **-гор** беш аз 40 калима [119, с.46] сохта шудаду дар осори устод Айнӣ беш аз 11 адад калимаи бо ин пешванд сохташуда истифода гардида бошад ҳам [92, с.56], вале дар «Ёддоштҳо» ҳамагӣ панҷ калимаи бо воҳидҳои луғавии арабӣ ва пасванди **-гор** корбурд гашта, аз ин се адад: хизматгор, талабгор ва ҳавасгор дар чилдҳои се ва чори ин асар истифода шудаанд.

1.2.2. Пасванди **-гар**

Ба таъкиди донишмандон пасванди **-гар** дар калимасозии муосир каммаҳсул буда, аксарият исмҳое, ки бо ин пасванд сохта шудаанд, ба гурӯҳи калимаҳои таърихӣ шомиланд.

Бо назардошти ба як маъно ишора намудани калимаҳои *ситамгор-ситамгар, хидматгор-хидматгар, заркор-заргар* бархе донишмандон байни пасванди **-гор** ва **-гар** дар ифодаи маъно фарқ намегузоранд, балки дуомиро шакли таҳфифгаштаи аввалӣ мешуморанд, ҳатто байни **-кор**, **-гор** ва **-гар** пайванди бевосита дида, якеро аз дигар баргирифта мешуморанд, ҳол он ки дар забони муосири форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ истифодаи ин пасвандҳо аз ҳамдигар ба кулӣ тафовут доранд [77, с.169].

Пасванди **-гар**, аслан, пасванди пеша ва кор аст ва бо пайвастан ба решаҳои гуногун ба машғулияту коре далолат мекунад. Ба таъкиди забоншиноси эронӣ Хусрав Кишонӣ «алорағми ҳузури теъдоди қобили таваҷҷуҳи муштаққи

пасванди -гар дар фарҳангҳои форсӣ, мулоҳиза мешавад, ки дар забони форсии имрӯз аз фаъолияти зоёии -гар беш аз пеш коста шудаву пасвандҳои дигар, ба вижа пасвандвораҳои феълие, ки диққати бештаре ба муштаккот мебахшанд, ҷойи онро ишғол мекунанд: заргар-тиллосоз, киштгар-гандумкор, биринҷкор, ангурчин ва ғ.» [119, с.28].

Ин нукта аз ҷониби донишманди тоҷик Р. Ғаффоров низ мавриди таъкид қарор гирифтааст: «Дар забони адабиёти классикӣ хеле сермаҳсул ва серистеъмол буд. Аммо дар забони имрӯзаи адабии тоҷик вай, нисбатан, камистеъмол шудааст, ки сабаби инро чунин шарҳ додан мумкин аст: а) бисёр калимаҳо ҳамчун «кафшгар», «мехчагар», «собунгар», «зингар» ва ғайра, ки бо «гар» сохта мешуданд, вобаста ба тараққиёти иқтисодиёт ва маданият тадриҷан аз истеъмол баромаданд; б) исмҳо ба маънои касбу кор, ихтисос ва машғулият дар забони адабӣ ва шеваҳо ба пасванди «чӣ» ифода меёфтагӣ шуданд» [13, с.115]. Дар ҳоле ки аз дидгоҳи академик М. Шукуров пасванди -гар дар калимасозии забони тоҷикӣ фаъол гашта истодааст. «Азбаски -гар яке аз воситаҳои маъмули халқиву классикии калимасозист, дар забони адабии имрӯза фаъол шудани он ҳеҷ ҷойи таъҷуб надорад... Дар чанд соли охир маҳдуд шудани вазифаи пасванди -чӣ ва ҷойи онро гирифтани -гар ҳам натиҷаи қувват ёфтани амали қонунҳои дохили забон аст» [86, с.169].

Ҳарчанд қорбурди пасванди -гар дар забони адабӣ сермаҳсул гаштаву, истеъмоли калимаҳои ба он сохта ҳар чи бештар мавриди таваҷҷуҳи қаламкашон қарор гирад ҳам, вале ин морфема дар шеваҳо, хусусан «дар шеваи ҷануби шарқӣ ҳангоми калимасозӣ сермаҳсул нест» [67, с.50].

Бо пасванди *-гар* дар мушорикат бо калимаҳои иқтибосии арабии *сурат*, *маслиҳат*, *даъво*, *наъл*, *тарбият*, *ислоҳ*, *ҳимоя* ва *ҳалво* исмҳои *суратгар*, *маслиҳатгар*, *даъвогар*, *наългар*, *тарбиятгар*, *ислоҳгар*, *ҳимоягар*, *ҳалвогар* ва ғайраро ба майдон овардааст, ки дар забони тоҷикӣ имрӯз низ қобили истифодаанд.

Дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ бо пасванди *-гар* калимаҳои **ҳалвогар**: «*ба сари дуқони Файзибойи ҳалвогар рафта нишастам*» [124, с.540], **тарбиягар**:

«ва аввалин **тарбиягари** маънавии худ медонистам» [124, с.296], **даъвогар**: «лозим омадааст, ки худи ҳамин панҷ нафар ҳам **даъвогар** шаванд ва ҳам гувоҳ» [124, с.505] мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Калимаи **ҳалвогар**-ро забоншинос С. Низомова аз калимаҳои архаистӣ мешуморад: «Калимаи **ҳалвогар** аз исми **ҳалво** ва пасванди **-гар** сохта шуда, имрӯз ба гурӯҳи калимаҳои архаистӣ дохил шудааст. Ҳалворо ҳоло дар фабрикаҳои каннодӣ истехсол мекунанд. Он замон касби маъмуле буд, ки бо усулҳои гуногун дастӣ ҳалво омода мекарданд» [92, с.51]. Вале воқеият ин аст, ки аз калимаҳои сегонаи дар «Ёддоштҳо» истифодашуда ҳеч яке архаистӣ нест ва қорбурди онҳо, чи дар забони навишторӣ ва чи дар забони гуфторӣ, ба назар мерасад. Хусусан, бо шарофати эълон шудани солҳои 2019-2021 солҳои рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ ин гуна калимаҳо аз нав дар муомилот қарор гирифтанд.

Мавриди зикр аст, ки калимаи ҳалвогарӣ, ки бо илова шудани пасванди **-ӣ** ба вожаи ҳалвогар сохта шудааст, дар «Ёддоштҳо» мавриди қорбурд қарор дорад: «Касби **ӯ ҳалвогарӣ** буда, ҳар сол вақти ангурпазӣ ба деҳаи Регзор рафта, аз он ҷо ангури як-ду боғро харида, шиннӣ пухта, ба шаҳр мекашондааст» [124, с.407].

Ҳарчанд дар фарҳангномаҳои муосири тоҷикӣ калимаи тарбиягар ба гунаи дигар тарбиятгар **تربيت گر // تربيه گر** [141, с.314] оварда шавад ҳам, вале дар «Ёддоштҳо» танҳо ба шакли тарбия қорбурд гаштааст, дар ҳоле ки дар дигар осори С. Айнӣ ба шакли **тарбиятгар** низ ба қор рафтааст [129, с.169].

Илова бар ин, дар осори С. Айнӣ бо воҳиди луғавии тарбия/тарбият калимаҳои тарбиявӣ, тарбиядида, тарбияёфта, тарбияқор, тарбияқунанда, тарбиячӣ, тарбияшуда, инчунин, тарбиятгар, тарбиятчиғӣ ва тарбиятёфта [129, с.169] ба қор рафтааст.

Калимаи **ҷавобгар** аз калимаҳои дигарест, ки аз воҳиди луғавии арабӣ – ҷавоб ва пасванди **-гар** сохта шудааст, ки «шаҳсро вобаста ба амалиёт, машғулият ва ҳаракаташ нишон медиҳад» [16, с.139] ва дар ҷилдҳои се ва чори «Ёддоштҳо» чандин бор ба қор бурда шудааст: «*Дар ин бозӣ*

иштироккунандагон ба тарафайн тақсими нашуда, ҳар кас ба сари худ ҷавобгар буд» [124, с.505]; «Вақте ки қозӣ ба тамоми шудани даъво ва таслими пул даъвогар ва ҷавобгарро иқрор кунанда мехостааст хати ибро (сулҳнома)-ро муҳр кунад» [124, с.273].

Даъвогар, ки дар луғат ба маънои «ҳуқ. он ки ба воситаи мақомоти судӣ ҳимояи ҳуқуқи худро талаб мекунад; муддаӣ, додхоҳ. 2. талабгор, хостгори чизе; довталаб» [140, с.436] меояд, аз калимаҳои серистеъмол дар ҷилдҳои се ва чори «Ёддоштҳо» ба шумор рафта, аслан, ба маънои истилоҳияш қорбурд шудааст.

Калимаи **ҷавобгар** ба маънои луғавии «масъул, мутасаддӣ ва масъули қоре, уҳдадор ва истилоҳи гунаҳгор, айбдор, ҷавобдиханда (дар мулофиа) [141, с.573] меояд. Таҳлили қорбурди ин калима дар «Ёддоштҳо» нишон дод, ки устод С. Айнӣ онро ба ҳар ду маъно: луғавӣ ва истилоҳӣ қорбурд намудааст ва мисолҳои боло низ инро таъйид менамоянд. Чунончи дар ҷумлаи аввал таъбири «**ҳар кас ба сари худ ҷавобгар буд**» ишора ба маънои луғавии калимаи ҷавобгар намуда, онро ҳамчун мулофиаи калимаи масъул қилвагар месозад, дар ҳоле ки дар ҷумлаи дувумӣ таъбири «**даъвогар ва ҷавобгарро иқрор кунанда**» аз қорбурди калимаи ҷавобгар ҳамчун истилоҳ дарак медиҳад. Зеро, аз як тараф, дар ин ҷо аз раванди ҷигунагии муҳокимаи даъво дар маҳкамаи қозӣ нақл шудаву аз истилоҳот истифода шудааст, аз тарафи дигар, калимаи ҷавобгар ҳамчун истилоҳ дар муқобили истилоҳи дигари мулофиявӣ – даъвогар қарор дода шудааст.

Ҳамзамон бо ин, дар «Ёддоштҳо» мисоле аз «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш оварда шудааст, ки дар он истилоҳоти муддаӣ ва *муддаоалайҳ* истифода гаштааст: «...*Ё ҳамроҳи муддаӣ (даъвогар) ва муддаоалайҳ (ҷавобгар) ба деҳе баромадан, ки қатъи низои ҳасмайн (тарафайн) голибо (аксар) ба воситаи амин ва арбоб бувад, қоре саъб (сахт) ва душвор набувад*» [124, с.554]. Чи тавре дида мешавад, устод С. Айнӣ дар даруни қавс муодилҳои тоҷикии ин ду истилоҳро ба шакли **даъвогар** ва **ҷавобгар** овардааст, ки ин бори дигар

шаҳодат аз он медахад, ки калимаи **ҷавобгар** дар баробари корбурди маънои луғавияш дар ин асари С. Айнӣ ба маънои истилоҳияш низ истифода шудааст.

Дар «Ёддоштҳо» калимаи **ҷавобгарӣ** низ корбурд шудааст: «*Вақте ки онҳо хуб сер шуда, фарбеҳ шуданд, як баҳона ёфта, ба ҷавобгарӣ мекашам*» [124, с.326], ки бо илова намудани пасванди -ӣ ба вожаи ҷавобгар сохта шудааст. Яъне, ин калима ду зинаи калимасозиро тай намудааст: 1) илова шудани пасванди -гар ба калимаи ҷавоб (ҷавоб+ пасванди -гар) ва 2) илова шудани пасванди -ӣ ба калимаи ҷавобгар (ҷавобгар+ пасванди -ӣ).

Санъатгар аз калимаҳои дигарест, ки тавассути илова шудани пасванди -гар бо калимаи иқтибосии арабии санъат сохта шудааст ва дар «Ёддоштҳо» ду маротиба истифода гаштааст, ки ҳар ду бор низ дар мавриди сухан гуфтан аз хунёгари тоҷик Ҳоҷӣ Абдулазиз оварда шудааст: «*Ба ҳамин муносибат ман мехоҳам қисми якуми очеркero, ки баҳишда ба вафоти **санъатгари** мазкур дар соли 1936 навишта будам... дар ин ҷо нақл намоям*» [124, с.471]; «*Аммо Ҳоҷӣ Абдулазизи **санъатгари** самарқандиро надида, танҳо таърифу тавсифи ӯро аз дӯстдорони мусиқӣ шунида будем*» [124, с.471].

Ҳарчанд дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» калимаи **санъатгар** ҳамчун муродифи санъаткор оварда шудаву «он ки дар санъати худ устоди моҳир аст ва устоди соҳаи санъати бадеӣ» [141, с.206] маънидод шуда бошад ҳам, вале имрӯз, чи дар забони навишторӣ ва чи гуфторӣ, мавриди истеъмол қарор намегирад. Вале шарҳу тавзеҳ ва шохиди овардашуда ба калимаи **санъатгар** дар «Луғатномаи Деҳхудо»: «санъатгар: хунарманд, афзорманд, соней, дастварз, он ки санъат донад:

Шаъни санъат бину *санъатгар*, ки дар як коргоҳ,

Аз ҳамон чинсе, ки созад пунба хоро сохта» [125, с.15070] ишора ба он аст, ки ин калима дар як марҳилаи таърихӣ корбурди густарда доштааст.

Аз калимаҳои дигаре, ки бо пасванди -гар сохташудаву дар «Ёддоштҳо» корбурд гашта, вале имрӯз аз истеъмол баромадааст, калимаи тамошогар мебошад:

«...*Ба по рост истода мекард гӯш*

Тамошогар он созҳо, не ба ҳуш [124, с.583];

Чу ҳангомаи гӯштин даргузашт,

Тамошогарон ҳар тараф ҳафту ҳашт...

Ба саввум макон низ ҷои нишаст

Тамошогарон рост аз тахтабаст...» [124, с.584].

Чустучӯи корбурди ин калима дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ, хусусан чилдҳои савум чоруми он нишон дод, ки устод С. Айнӣ ҳамагӣ ин калимаро се бор: як бор дар шумораи танҳо ва ду бори дигар дар шумораи ҷамъ ва он ҳам дар «Достони сайри ширбадан», ки дар шакли маснавӣ эҷод шудааст, ба кор бурдааст. Вале муродифи ин калима, ки вожаи **тамошобин** аст, дар «Ёддоштҳо» ба таври назаррас истифода шудааст: «Аммо тамошобинон, ки «фазилати» он мансабдорро аз одамони одӣ танҳо дар ҳамон либосҳои пурқарру фар медонистанд, ба шахси ӯ аҳаммият надода, пӯшок ва абзоли аспӣ ӯро аз назар мегузарониданд. Кӯча аз **тамошобин** пур шуда буд» [124, с.568].

М. Шукуров ҳангоми шарҳи пасвандҳои -гар ва -чӣ дар мавриди калимаҳои тамошобин, тамошогар ва тамошочӣ таваққуф намуда, ишора менамояд: «Мо, ки чандин сол боз дар забони адабӣ ба тамошобин одат карда будем, тамошогар ва тамошочӣ ба назарҳо аҷибу ғариб намуд ва ҳоло баъзе рафиқон ба истифодаи онҳо эътироздоранд. Сабаби эътироз он аст, ки одатан пасвандҳои -гар ва -чӣ ба исмҳо пайваста, касбу машғулият ва хислати шахсро ифода менамояд ва ҳол он ки гӯё тамошогар ва тамошочӣ на касбу машғулият ва на хислатро намефаҳмонад... Бояд ҳаминро ба назар гирем, ки часпаки -гар ва -чӣ дар ин маврид хилофи маъно наомадааст. Тамошогар ва тамошочӣ касест, ки дар як муддати муайян ба тамошо машғул аст, яъне -гар ва -чӣ дар ин калимаҳо ҳам шуғл ва машғулиятро ифода мекунад ва ба вазифаи аслии худ омадааст» [86, с.167].

Дар «Ёддоштҳо» калимаи **иғвогар**, ки ифодагари «он ки бо дасиса ва фитнагарӣ одамро гумроҳ мекунад, фитнагар» [140, с.534] мебошад, ба кор рафтааст: «*Ӯ иғвогар аст, ӯ бо ин гуна байтҳо камбағалонро ба муқобили ман*

*шӯрондан мехоҳад» [124, с.638]. Инчунин, дар чандин мавриди дигар дар чилдҳои сеvu чори «Ёддоштҳо» калимаи иғвогарӣ ба кор рафтааст, ки бо илова шудани пасванди -й ба вожаи **иғвогар** сохта шудааст: «сабабҳои ҷанги арусу модаршӯй ва **иғвогарӣ**ҳои оилавайронкунии модарарус ва хоҳарарусонро дар хонаи домод...ба хубӣ нишон додааст» [124, с.549].*

Тавассути илова кардани пасванди -гар ба исм сифат сохта мешавад, ки бешак калимаи **ишвагар** таъйидгари ин гуфтор аст. Калимаи **ишвагар**, ки аз калимаи арабии ишва (عشوة) ва пасванди -гар сохта шудаву ба маънои «пурноз, ишвакунанда, карашмакунанда» [140, с.570] меояд, дар «Ёддоштҳо» ва он ҳам дар чилдҳои сеvуму чоруми он ду маротиба истифода шудааст: «Чунки ҳамаи он гуна духтарони хушлибоси ишвагар духтарони боён, муллоҳои калон ва саркардагон буданд» [124, с.356]; «Чун он нури равон боз ҳам наздиктар расид, дар ман ҳеҷ шак намонд, ки ин ҳамон «болобаланду ишвагару сарви нози ман» будааст» [124, с.545].

Калимаи **ихтироъгар** бошад, дар чилди 4-и «Ёддоштҳо» танҳо як маротиба истифода шудааст: «Агар он фарзандони пуристеъдоди халқ дар замони советӣ мебуданд, ҳар кадом қаҳрамони халқ, қаҳрамони меҳнати сотсиалистӣ, адиб ва адабиётшиноси гузаро, мутафаккир ва файласуфи ҷаҳонӣ, ходими пурманфиати ҷамоат, **ихтироъгари** рӯйи дунё ва монанди инҳо мегардиданд» [124, с.594].

Мунозирагар калимаест, ки аз воҳиди луғавии арабии мунозира ва пасванди -гар сохта шудаву дар «Ёддоштҳо» як маротиба ва он ҳам дар чилди сеvум ба кор рафтааст: «Баъд аз он меҳмонони мунозирагар ягон-ягон рафтан гирифтанд» [124, с.422]. Дар чилди аввали «Ёддоштҳо» бошад, як маротиба калимаи **мунозирачӣ** дар шумораи ҷамъ истифода шудааст, ки муродифи калимаи **мунозиргар** мебошад: «дар миёнаи онҳо муҳокима давондааст ва кӯшиши намудааст, ки «ҳаққи» беҳақиқати дар миёнаи **мунозирачиён** гузааштаро изҳор намояд» [124, с.138].

Бо пасванди -гар ва калимаи арабии шикоят вожаи шикоятгар сохта шуда, корбурди он як маротиба дар чилди якуми «Ёддоштҳо» ба назар расид: «Назар

ба ақидаи **шикоятгарон**, он рақам ва ҳарфҳои маъниашон номаълум, ки дар он коғазҳо навиштагӣ буданд, «дуои тасхир» будаанд» [124, с.176].

Дар чилди чоруми «Ёддоштҳо» калимаи чилвагарона корбурд шудааст, ки аз нигоҳи калимасозӣ ду зинаро тай кардааст: чилва + пасванди -гар + пасванди -она: «Аҳолии Бухоро дар роҳ рафтан **чилвагарона** қадам партофтани ўро ба назар гирифта, ба номи ў калимаи «рафтор»-ро ҳамроҳ карда буданд» [124, с.502].

Агар пайвастшавии пасванди -гарро ба калимаҳои одам¹ ва собун, ки калимаҳои муаррабанд ва аз забони арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ гузаштаанд, ба назар гирем, пас, метавон гуфт, ки дар чилдҳои савум ва чоруми «Ёддоштҳо» калимаҳои **одамгарӣ**: «Аз шумо умеди **одамгарӣ** кардан ва одам шудани шуморо чашим доштан галат аст!» [124, с.356] ва **собунгар**: «аз гузари Собунгарон як ҳавлича харидам, ки дар он ҷо рӯзе чор-панҷ соат дарсгӯӣ мекунам» [124, с.426] ба кор рафтааст. Калимаи **собунгар** ҳамчун ифодагари номи гузарчо ба кор рафтааст, ки он ба шарофати пасванди ҷамъсози -он сурат гирифтааст.

Ҳарчанд дар осори С. Айнӣ калимаҳои **ислоҳгар** [129, с.69] ва **маслиҳатгар** [129, с.93] ба кор рафта бошад ҳам, дар «Ёддоштҳо» истифодаи онҳо ба назар нарасид. Вале дар натиҷаи таҳқиқ маълум гашт, ки дар «Ёддоштҳо», хусусан чилдҳои савуму чоруми он ба ҷойи калимаи **маслиҳатгар** калимаи **маслиҳатдиҳанда**: «Дар он вақт ба онҳо **маслиҳатдиҳандае** пайдо шуда, ё аз роҳи душманӣ ва ё ба сифати дӯсти нодон маслиҳат дод, ки ин корро накунанд» [124, с.534] ва ба ҷойи калимаи **ислоҳгар** бошад, калимаи **ислоҳкунанда**: «Ман дарҳол пои он ҷавонро, ки дар паҳлуи ман нишаста буд, ба ишорати «ором исто!» зер карда, худ ба сифати **ислоҳкунандаи** байни он пиру ҷавон багап даромада» [124, с.263] истифода шудааст.

Воҳидҳои луғавии арабие, ки дар забони тоҷикӣ бо илова шудани пасванди -гар ба онҳо калимаҳои нав сохта шудааст, аз нигоҳи баромади решаашон дар забони арабӣ гуногун мебошанд. Чунончи калимаҳои **иғво** (масдари навъи

¹Дар забони тоҷикӣ калимаи **одамгар** нест. Аз ин рӯ, аз эҳтимол дур нест, ки вожаи **одамгарӣ** аз асоси **одам** ва пасванди мураккаби **-гарӣ** сохта шуда бошад.

чоруми феъл (أغوى), **ихтироъ** (масдари навъи ҳаштуми феъл اخترع), **мунозира** (масдари навъи сеюми феъл ناظر), **тамошо** (масдари навъи шашуми феъл تماشى) ва **тарбия** (масдари навъи дувуми феъл ربّى) дар забони арабӣ ҳамагӣ масдар ва калимаҳои **даъво** (دعوى), **ҷавоб** (جواب), **ҳалво** (حلوى), **ишва** (عشوة) ва санъат (صنعة) бевосита исм мебошанд. Калимаҳои мазкур, ба истиснои калимаи тамошо, дар забони тоҷикӣ ҳамон маъноеро ифода менамоянд, ки дар забони арабӣ ифодагари онанд. Вале калимаи тамошо дар арабӣ ба маънои «*қадамзанӣ, рафтор, равиш, бо чизе мувофиқатнамоӣ*» [137, с.1172] меояд, дар ҳоле ки дар забони тоҷикӣ ба «дидани чизе, назар кардан ба ягон чизи аҷиб, сайр, гашт, саргарми сайру гашт, ҷаҳонгардӣ» [141, с.304] далолат мекунад. Чи тавре дида мешавад, калимаи мазкури иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ ба таҳаввули маъноӣ дучор гашта, ба маънои аслии он ки ҳамон қадамзанӣ ва сайругашт аст, маънои тамоман дигар – **назар кардан ба чизе** илова гаштааст.

Калимаи ишва (عشوة) дар забони тоҷикӣ пурра ба таҳаввули маъноӣ дучор гашта, маънии аслии худро, ки дар арабӣ «кори нопаёдо кардану ваъдаи дурӯғу фиреб» аст [125, с.15908], дар забони тоҷикӣ тамоман аз даст дода, ба маънои «рафтори дилрабоёнаи маъшуқа барои ҷазби дили ошиқ, карашма, ноз, ғамза» [140, с.570] далолат мекунад.

Дар забони форсӣ (тоҷикӣ) бо ин пасванд 231 калима сохта шуда [119, с.28], тибқи «Луғатномаи осори С. Айнӣ» беш аз 70 калимаи бо пасванди -гар сохта дар осори манзуму мансури устод С. Айнӣ ба кор бурда шудааст. Дар «Ёддоштҳо», хусусан дар чилдҳои савуму чоруми он бо пайваст шудани пасванди -гар ба калимаҳои иқтибосии арабӣ даҳ калима сохта шудааст, ки бештари онҳо имрӯз, чи дар забони навишторӣ ва чи гуфторӣ, мавриди корбурд қарор доранд.

1.2.3. Пасванди -чӣ

Пасванди -чӣ пас аз солҳои 20-уми асри ХХ яке аз пасвандҳои фаъол дар вожасозии забони тоҷикӣ махсуб мешавад. Ин пасванд дар забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ ва форсӣ аз забонҳои туркӣ -чӣ (-čī) иқтибос шуда, таърихи иштиқоқи он дар суннати хатгӣ ба осори давраи классик ва ё форсии дарӣ иртибот мегирад. Пасванди -čī дар забони тоҷикӣ ва ё форсӣ бо ифодаи он маъниҳое, ки дар забонҳои туркӣ дорад, ворид ва мавриди истифода қарор гирифтааст.

А. С. Пейсиков «дар забони форсӣ мавҷуд будани ду пасванди -чӣ: čī₁ ва čī₂-ро ишора кардааст. Ӯ қайд мекунад, ки čī₁ аз забони туркӣ иқтибос шуда, čī₂ таърихан эронист. Аз рӯйи ақидаи ин олим, морфемаи čī₁ исмҳои ифодагари касбу кор (šikārčī, doroškečī) месозад ва сермахсул аст. Унсури čī₂ каммахсул буда, аз топонимҳо сифати нисбӣ (tehrančī, nišābūrčī) месозад» [40, с.180].

Ин пасванд дар забонҳои туркӣ дорои чандин гунаҳои оғозӣ мебошад: -ci | -ci|-cū (пас аз асосҳои хатмшуда бо садонок ва ҳамсадоҳои чарангдор), ci | -ci|-cū (пас аз асосҳои хатмшуда бо ҳамсадоҳои бечаранг) [57, с.113]. Дар ду асри ахир пасванди -чӣ дар бархе маврид пурра муодили пасванди -гар омада, калимоте, ки -чӣ дар ин маъно дар онҳо ба кор рафтааст, аз феълҳои таркибии номии бо ёрии феъли ёридиҳандаи қардан, аз қабилӣ тамошо қардан-тамошочӣ, шикор қардан-шикорчӣ ва ғ. сохташуда гирифта шудаанд [112, с.17-18].

Доир ба пасванди -чӣ дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» маълумоти мухтасар дода шудааст, ки чунин аст: «Ин пасванд яке аз сермахсултарин пасвандҳо мебошад. Пасванди -чӣ бо исмҳо омада:

а) касб, ҳунар – машғулияти шахсро мефаҳмонад: *самоворчӣ, доторчӣ, колхозчӣ, тракторчӣ, чинакчӣ, тўпчӣ, разведкачӣ* ва монанди инҳо;

б) номи шахс аз рӯйи тарзи кор – *стахановчӣ, аълочӣ* ва монанди инҳо;

в) номи шахс аз рӯйи пайрав будан ба таълимот: *ленинчӣ, мичуринчӣ* ва монанди инҳо;

г) мансуб будан ба ҷамъияти ихтиёрӣ: *динамочӣ*;

д) номи шахс аз рӯйи хислат ва кирдораш: *воҳимачӣ, туҳматчӣ, ҳақиқатчӣ* ва монанди инҳо [10, с.42-43].

Маълумоти китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» дар бораи пасванди -чӣ ва ифодаи маъноҳои он нисбатан васеъ буда, вазифаҳои он ба сурати зайл таъин шудаанд:

а) шахсро аз рӯйи касбу ҳунар ифода менамояд: *карнайчӣ, рубобчӣ, тракторчӣ, музикачӣ, шикорчӣ, изчӣ, амадчӣ* ва ғайра;

б) шахсро аз рӯйи ихтисос мефаҳмонад: *иқтисодчӣ, назариётчӣ, адабиётчӣ*;

в) шахсро вобаста ба тарзи кор ва қобилияташ мефаҳмонад: *стахановчӣ, ташкилотчӣ* ва ғайра;

г) шахсро аз рӯйи хислату кирдор ва муносибату амалиёташ мефаҳмонад: *туҳматчӣ, воҳимачӣ* ва ғайра;

ё) шахсро аз рӯйи машғулият ва ҳолат ифода мекунад: *маърузачӣ, ҳашарчӣ, ёрдамчӣ, миёнчӣ, саёҳатчӣ*; «ҳамчунин дар мисолҳо *кӯмакчиён, навбатчӣ, бозорчиён*» [16, с.138-139].

Ба таъбири забоншинос Х. Ҳусейнов, «Хусусияти ифоданокии пасванди -чӣ дар он аст, ки вай ба маънои аввалаи калима амалиёти шахсро вобаста менамояд. Баробари ҳамин, аз ифодаи предмети амалиёти шахс маънои нав ба вучуд меорад. Масалан, дар калимаи «сурнайчӣ» ифодаи калимаи асосӣ (сурнай – предмети мусиқавӣ) нигоҳ дошта шуда бошад ҳам, илова ба он маънои касб, номи касби шахсе, ки он асбоби мусиқиро навохта метавонад, дода шудааст. Дар калимаи «сурнайчӣ» барои аз як маъно ба маънои дигар соҳиб шудани он роли асосиро маҳз пасванди -чӣ бозидааст» [78, с.81].

Дар иртибот ба пасванди -чӣ ва вожаҳои иқтибосии тавассути он сохташуда дар забони форсӣ метавон аз маълумоти ҷолиби «Луғатнома»-и Деҳхудо ёдовар шуд: «-чӣ [چی] [туркӣ, пасванд] дар туркӣ пасванди нисбати шуғл аст ва доранда ва мутассадӣ маънӣ медиҳад. Чун дар охири калима дарояд, ба маънии «-гар» ва «-кор»-и форсӣ бошад ва гӯё ҳамон аст, ки мо дар «гувончӣ» ва «миёнчӣ» дорем ва туркон низ аз мо гирифтаанд, ки илова бар ду

шоҳид – *гувонҷӣ* ва *миёнҷӣ* дар забони арманӣ, ки шуъбае аз ориёӣ аст, ин пасванд маъмул аст; *-ҷӣ* сурати дигари *-чӣ* аст, чунон ки Шамси Қайс ҳама ҷо Оғочии шоирро Оғочӣ менависад» [125, с.8388].

Дар иртибот ба ин Деҳхудо 111 вожаи иқтибосии бо ин пасванд сохташударо дар тартиби алифбо зикр карда, ки чунин теъдоди луғоту истилоҳот далели корбурди фаровони ин пасванди туркӣ дар забон ва осори форсӣ мебошад. Пасванди *-ҷӣ* дар забони дари Афғонистон дар муқоиса бо забони тоҷикӣ корбурди фаровон надорад ва он вожагону ислоҳоти маъмулӣ, ки аз даврони Инқилоби октябр дар забони тоҷикӣ бо ин пасванд шакл гирифтаанд, дар дарӣ дар қолибҳои дигари вожаасозӣ сохта шудаанд.

Пасванди *-чӣ* дар забони тоҷикӣ бо таъсири забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ бар ивази қолибҳои асили суннати вожаасозӣ тавсия пайдо карда, аз ин роҳ луғоту истилоҳоти фаровоне бо ин пасванд дар забони тоҷикӣ ворид гардидаанд. Ба таври намуна метавон аз ин чанд истилоҳоти муштарак бо пасванди *-чӣ* дар забонҳои ӯзбекӣ ва тоҷикӣ ёд кард: наборҷӣ, намоишҷӣ, навбатҷӣ, назарияҷӣ, назоратҷӣ, нашриётҷӣ, нағмаҷӣ (навозанда), адабиётҷӣ, таърихҷӣ, хизматҷӣ, ёрдамҷӣ, табелҷӣ, таксичӣ, тақлидҷӣ, танқидҷӣ, хурофотҷӣ, ташвиқотҷӣ, ташкилотҷӣ, обуначӣ, воситачӣ, хабарҷӣ, қизиқҷӣ, ҳақоратҷӣ, изҷӣ ва садҳо вожагону истилоҳоти дигар, ки дар замони шуравӣ ба воситаи ин қолиби вожаасозӣ аз забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ ба забони тоҷикӣ тавассути суннати навишторӣ ва гуфторӣ ворид гардидаанд [57, с.116].

Ба андешаи инҷониб, чунин калимасозии роиҷи тоҷикӣ бо пасванди *-ҷӣ* ишора ба он мекунад, ки дар забони тоҷикӣ заминае барои ин пасванд вучуд доштааст. Ин нуктаро М. Шукуров низ таъкид намуда, гуфтааст: «Албатта, бисёр чизҳо ба забони мо аз дигар забонҳо айнан омадаанд ва ин аксаран ҳаргиз айб нест. Аз ҷумла ҳуди пасванди *-ҷӣ* аз ӯзбекӣ бидуни дигаргунӣ ба забони мо гузаштааст ва чунонки дидем, ҷойи баъзе воситаҳои тоҷикиро ишғол намудааст. Инро як ҳодисаи қонунманди забон бояд донист. Хусусан, ки аз қадим ба форсӣ ҳам як пасванди *-чӣ* мавҷуд буд ва ҳоло фақат дар калимаҳое, монанди *фарғонаҷӣ*, *вахҷӣ* ва *техронҷӣ* боқӣ мондааст. Пасванди туркии *-чӣ*

ба он пасванди қадимаи форсӣ шаклан ба куллӣ ва мазмунан аз баъзе чихатҳо монандӣ дорад ва шояд аз ҳамин сабаб нисбатан ба осонӣ ба забони тоҷикӣ гузаштаанд» [86, с.175-176].

Ҳангоми таҳқиқи ин пасванд мушоҳида шуд, ки ба воситаи ин пасванд аз калимаҳои иқтибосии арабӣ исми шугли шахс сохта мешавад: закотчӣ, қалъачӣ, нақорачӣ, хашарчӣ, хашарчиҳо, хашарчиён, мунозирачиён, мурофиачиён, зироатчиён ва ғайра. Ва чи тавре дар боло ишора шуд, бештари калимоти мазкур дар замони ҳукмронии манғитиён ва солҳои ҳокимияти шуравӣ сохта шудаанд.

Таҳқиқи лингвистии маводи «Ёддоштҳо» нишон дод, ки воқеан дар китоби мазкур истифодаи пасванди мазкур ба назар расад ҳам, вале қорбурди он бо воҳидҳои луғавии арабӣ бисёр ба нудрат мебошад. Дар «Ёддоштҳо» калимаи **мурофиачӣ** истифода шудааст, ки бо пайвасти гаштани пасванди -чӣ ба калимаи арабии **мурофия** ба майдон омадааст: *«Мулозими қордон ва қорқун он аст, ки то метавонад аз фуқаро муҳронаи қозиро зиёдтар рӯёнад ва аз мурофиачиён ҳаққи хизматро бештар ситонда ва нимаи онро ба соҳибдавлати худ (ба қозӣ) супорад»* [124, с.190] ва бештари маврид муродифи ин калима, яъне **мурофияқунанда** истифода шудааст: *«Аммо тамошобиноне, ки бар болои мурофияқунандагон рост истода буданд, бо гурунг-гурунге, ки диққатқунандагон шунда метавонистанд ба якдигар мегуфтанд»* [124, с.514].

Сиёсатчӣ вожаи дигарест, ки дар «Ёддоштҳо» истифода шудааст: *«Сиёсатчиён ба ин қавли худ дар мақоми далел мегуфтанд»* [124, с.508]. Вожаи **сиёсатчӣ** низ монанди вожаи **мурофиачӣ** ҳамагӣ як маротиба дар «Ёддоштҳо» ба қор рафтааст. Вожаи **сиёсатчӣ** муродиф ба вожаи **сиёсатдон** мебошад ва устод С. Айнӣ калимаи дувумро, ки аз калимаи арабӣ ва асоси замони ҳозираи феъл-дон, таркиб ёфтааст, дар «Ёддоштҳо» ба қор бурдааст.

Чи тавре ишора шуд, С. Айнӣ дар истифодаи пасванди -чӣ хеле эҳтиёткор аст. Ҳарчанд калимаҳои **мурофиачӣ** ва **сиёсатчӣ** дар нимаи аввали асри гузашта истифода мешуда бошанд ҳам, вале имрӯз мафҳуми ифодаёфтаи ин ду калима ба сурати **мурофиягар** ва **сиёсатмадор** қорбурди бештар доранд.

Калимаи дигаре, ки бо воҳиди луғавии арабӣ ва пасванди -чӣ сохта шудааст, ин калимаи **хашарчӣ** мебошад: *«хашарчиён ба болои хоктӯдае баромада, ба даруни он сӯроҳӣ нигоҳ карданд»* [124, с.354]. Дар муқоиса ба калимаи **мурофиачӣ** устод С. Айнӣ калимаи **хашарчиро** дар «Ёддоштҳо», хусусан дар ҷилдҳои савум ва чоруми он ба таври васеъ истифода намудааст.

Дар «Ёддоштҳо» калимаи **закотчӣ** низ ба кор рафтааст: *«ҳаққи ҷӯпонӣ, ки иборат аз паишми гӯсфандони касона аст, ба ҳисоби закоти гӯсфандони соли вабо талафшуда ба закотчӣ рафтааст ва хӯроку нӯшоки тағоши ҷӯпонам ба гардани деҳқони ношуд бори барзиёд шуда мондааст»* [124, с.184].

Чи тавре дида мешавад, калимаи **закотчӣ** бо илова гаштани пасванди -чӣ ба калимаи **закот**, ки ҳамчун истилоҳи иқтисодӣ дар шарият ба шумор меравад, сохта шуда, ифодагари *«ҷамъкунандаи закот дар аморати Бухоро; шахсе, ки аз роҳгузарон, қорвониён ва ғ. андоз ва ҳаққи роҳ мегирифт, омили закот, ҷамъкунандаи закот»* [140, с.504] мебошад ва аз калимаҳои архаистӣ ба шумор меравад.

Бо илова намудани пасванди -чӣ ба калимаи **туҳмати** арабӣ калимаи **туҳматчӣ** сохта шуда, дар «Ёддоштҳо» истифода шудааст: *«Ҳар касеро ба хизмати худ таклиф кунад, «ту фиребгар, ту туҳматчӣ» – гуфта таклифи ӯро рад мекардааст»* [124, с.28-29]. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» калимаи **туҳматчӣ** ҳамчун калимаи гуфтугӯӣ ишора шуда, муродифҳои он калимаҳои **туҳматкунанда** ва **туҳматгар** [141, с.362] нишон дода шудааст.

Нақора, ки дар забони арабӣ ба маънои «як намуди табли хурди дафмонанд» [137, с.1273] меояд ва гоҳе гунаи он – нағора, низ дар забони тоҷикӣ истифода мешавад, бо пасванди -чӣ омада, калимаи **нақорачӣ/нақорачиро** сохтааст: *«Халифаи раис бо шумидани ин ҳукм пеши тахтапули арк омада, ба нақорачиён, ки бар болои дарвозаи арк дар нақорахона нақораҳои шонро тафсонда таранг карда, ҷубакҳо дар даст тайёр меистоданд, ишора мекард, ки нақора зананд»* [124, с.572].

Таҳлили қорбурди пасванди -чӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Ёддоштҳо» нишон дод, ки ба истиснои 6 калимаи мазкур дигар ягон вожае бо

воҳидҳои луғавии арабӣ ва ин пасванд сохта нашудааст ва ин худ бори дигар аз бегона будани ин вожа дар забони адабии тоҷикӣ ишора менамояд. Дар «Луғатномаи осори С. Айнӣ» калимаҳои дигаре, аз қабилҳои **исёнҷӣ, танқидҷӣ, тафтишҷӣ** ва ғ. омадаанд, ки бо ёрии пасванди – ҷӣ ва калимаҳои иқтибосии арабӣ сохта шудаанд.

Агар тақия ба «Луғатномаи осори С. Айнӣ» шумораи калимаҳои бо пасванди -ҷӣ сохтаву дар асарҳои устод С. Айнӣро мавриди баррасӣ қарор диҳем, пас, ба ин воқеият мерасем, ки дар асарҳои устод 103 калима бо пасванди -ҷӣ сохтаву мавриди истифода будааст, ки ин дар муқоиса ба калимаҳои тавассути пасванди -гар сохтаву мавриди истифодаи ин нависандани забардаст қароргирифта хеле бештар аст. Вале таҳлили муқоисавии қорбурди ин пасванд дар асарҳои алоҳидаи устод С. Айнӣ нишон медиҳад, ки тафовути назаррасе дар истифодаи он вучуд дорад. Чунончи дар асарҳои «Одина», «Доҳунда» ва «Ғуломон» бо илова шудани пасванди -ҷӣ ба калимаҳои асилу иқтибосӣ чандин калимаҳои дигарро ба майдон овардааст. Камтарин истифодаи бо ин пасванд сохта дар «Ёддоштҳо» ба назар мерасад ва ин моро ба чунин хулосабарорӣ ҳидоят мекунад, ки устод С. Айнӣ солҳои аз ҳад зиёд ғайбӣ шудани пасванди -ҷӣ ва онро ҳамчун «*нишонаи устувор гардидани бунёди халқии забони адабӣ*» [86, с.169] шуморидан, ба истифодаи гузардаи ин пасванд рӯ овардааст, вале баъдтар, хусусан дар навиштани «Ёддоштҳо» истифодаи онро маҳдуд кардааст.

Аз нигоҳи мансубият ба ҳиссаҳои нутқи калимаҳои **сиёсат** (масдар аз феъли (ساس), **ҳашар** (масдар аз феъли حشر) ва **зақот** (масдар аз феъли زكى) нахуст масдар буда, баъдан ҳамчун исм низ дар забони арабӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд ва ба забони тоҷикӣ маҳз ҳамчун исм гузариш карда, бо илова шудани пасванди -ҷӣ ифодагари касбу уҳдадорӣ шахс гаштаанд.

Калимаи мурофия (مرافع) низ масдар буда, бо илова шудани пасванди -ҷӣ ба ғайолияти шахс дар самти масоили ҳуқуқӣ ишора мекунад.

Наққора (نقارة) бошад, аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ ба ҳамон маъноии аслии худ, яъне як намуди табли хурди дафмонанд гузашта, бо илова шудани пасванди -чӣ ба он ифодагари шахсе мебошад, ки онро менавозад.

1.2.4. Пасванди -ӣ/-гӣ

Пасванди -ӣ (-гӣ) аз чумлаи пасвандҳои калимасозии тоҷикие ба шумор меравад, ки дар забоншиносии тоҷик атрофи он пажухишҳои гуногунҷанбае сурат гирифтааст ва он як навъ оморформа ба қалам дода шудааст. Зеро «пасванди -ӣ дар калимасозии исм, сифат, зарф ва сифати феълӣ мушоҳида мешавад. Аммо асосҳои калимасозии ин ҳиссаҳои нутқ бо пасванди -ӣ аз якдигар фарқ мекунад [53, с.37].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» пасванди -ӣ (-гӣ) аз чумлаи сермахсултарин пасвандҳои тоҷикӣ ба қалам дода шудааст. Аз чумла, таъкид гардидааст, ки «пасванди -ӣ (-гӣ) аз сифатҳои аслии исми аломат ва ҳолат месозад: зебой, ноилоҷӣ...; аз исм исм месозад: аз исмҳои ифодакунандаи касбу кор ва ихтисос исмҳои месозад, ки амал ва соҳаи фаъолиятро мефаҳмонанд: косибӣ, шоирӣ...; аз калимаҳои хешутаборӣ ва дӯст, душман исмҳои ифодакунандаи муносибат месозад: *модарӣ, дӯстӣ*...; аз калимаҳои маҷозӣ исми маънӣ месозад, ки аломат ва ҳолатро мефаҳмонад: *рӯбоҳӣ, мардӣ*; аз исмҳои ифодакунандаи синну сол исме сохта мешавад, ки давраи дар решаи калима номбаршударо ифода мекунад: *кӯдакӣ, пирӣ* ва ғ... [10, с.115-116].

Доманаи истифодаи ин пасванд дар калимасозӣ чунон густурда аст, ки ҳатто аз феълҳои низ исм сохтааст ва ба ин феълҳои *ҳаст* ва *нест* намуна шуда метавонанд, ки тавассути пасванди мазкур аз онҳо исми ҳолат: *ҳастӣ* ва *нестӣ* сохта шудааст [53, с.37; ГЗАҲТ, 1985, ҷ.1, с.116].

Пасванди -ӣ дар калимасозии сифатҳои нисбӣ хеле серистеъмол мебошад [53, с.37]. Маҳз истифодаи пасванди -ӣ дар калимасозии сифатҳои нисбӣ ба гунае ба ё-и нисбии дар забони арабӣ серистеъмол монандӣ дорад. Ба ин маъно, ки дар забони арабӣ ё-и нисба, нисбӣ ё насаб дар охири исмҳо омада, аз онҳо

сифати нисбӣ месозад. Шарти ё-и мазкур ин аст, ки бояд ташдиддор бошад харфи пеш аз он омада касра гирад [162, с.454].

Ба ибораи дигар, «нисбат пайвастанӣ ё-и мушаддади моқабл максур аст ба исм ва он чи дар ҳукми он аст, барои табили он ба сифате, ки далолат бар интисоб дорад. Ин интисоб мумкин аст ба хонадон, кишвар, санъат, пеша, мазҳаб ва монанди онҳо бошад, мисли эронӣ, суннӣ, суфӣ, китобӣ ва ҷуз онҳо» [65, с.107].

Нуктаи чолиб ин аст, ки ҳангоми гуфтор ва таваққуф намудан дар ё-и нисбӣ, пурра ба пасванди -й-и тоҷикӣ шабеҳ мегардад. Чи тавре пасванди -й барои нисбат додани ягон нафар ва ё коре ба гурӯҳ, маҳал ва ё сарзамин истифода мешавад: мираконӣ, ғиждувонӣ [124, с.5], ё-и нисбии арабӣ низ айни ҳамин ифодаро адо мекунад. Бобоям масҷидро бо зебӣ таъмир намуда, дар сутуни он бо хатти худ калимаҳои «амали Сайид Умархоҷаи соқтарегӣ»-ро кандакорӣ кардааст [124, с.5].

Ҳамин шабоҳати ё-и нисбии арабӣ бо пасванди -й-и тоҷикӣ боис мегардад, ки дар мавриди корбурди артикли муайянии *ал*-и арабӣ бо исмҳои нисбии бузургони гузаштаи форсу тоҷик хулосаи худро дошта бошем. Ба ибораи дигар, ба назари мо беҳтар мебуд, артикли *ал*- ҳангоми навиштани исмҳои хоси арабӣ, хусусан, сифатҳои нисбӣ ба забони тоҷикӣ ва хатти сириликӣ навишта нашавад. Зеро дар забони тоҷикӣ худӣ -й баёнғари нисбият аст ва ниёзе ба навиштани *ал*- намегузорад. Масалан, Румӣ дар забони тоҷикӣ ифодагари пурраи ар-Румӣ мебошад, дар баробари он ки инсонро аз иштибоҳ намудан дар навиштани «ал» - и арабӣ нигоҳ медорад. Гуфтори мазкурро метавон боз ба ин нукта таъйид намуд, ки дар осори классикии форсу тоҷик номҳои донишмандоне, ки дар арабӣ бо *ал*- навишта мешаванд, аз қабилӣ ал-Киндӣ, ал-Форобӣ, ал-Бухтурӣ ва ғ. бе артикли *ал*-: Киндӣ, Форобӣ, Бухтурӣ ва ғ. оварда шудаанд.

Устод С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» ба гунае ба вазифаи сифатсозии ин пасванд ишора кардааст: «*Ҳарчанд тахаллуси Холӣ ба «хол» ва Ҷонӣ ба «ҷон» мансуб*

бошад ҳам, Мулло Назруллои Лутфӣ «Холӣ»-ро «тиҳӣ аз маънӣ» ва «ҷонӣ»-ро «ҷинояткори шеър» маънидод мекард» [124, с. 374].

Ҳангоми таҳқиқи лингвистии маводи ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и Айни мо ба чунин натиҷа расидем, ки дар китоби мазкур аз дигар пасвандҳои тоҷикӣ дида, пасванди мазкур, чи бо калимаҳои худӣ ва чи бо иқтибосоти арабӣ, бисёр истифода шудааст. Масалан, калимаҳои *ғалатӣ, интизорӣ, маишгулӣ, мулкӣ, маъмурӣ, илмӣ, саломатӣ, қатъӣ, сиёсӣ, илтимосӣ, арабӣ, муллоӣ, аблаҳӣ, дарсӣ, ориятӣ, адабӣ, оммавӣ, ҷамоатӣ, расмӣ, фалонӣ, раққосӣ, масҳӣ, баззозӣ, атторӣ, амирӣ, шахсӣ, имоматӣ* ва ғайра аз калимоти иқтибосии арабианд, ки дар «Ёддоштҳо» ба таври васеъ истифода шудаанд.

Чи тавре дида мешавад, тавассути пасванди -ӣ аз масдари навҳои гуногуни феъли арабӣ, сифатҳои феълии тарзи мафъулӣ, исмҳои муболиғаву тафзили арабӣ ва исмҳои ифодагари номи ин ё он касб калимаҳои дигар сохта шудааст.

Калимаи *масҳӣ*, ки дар «Ёддоштҳо» бисёр истифода шудааст: *«Марди мардон кафши бепошнаи нӯгтезро, ки аз ҷарми зарди наст дӯхта мешуд ва дар Бухоро бо номи «кафши олак» маишхур буд, бе масҳӣ мепӯшид» [124, с.339]; «Назар ба гумони Мулло Вафо, ҳар зану духтаре, ки дар кӯча бо фаранҷии кӯҳна ва бо кафшу масҳии фарсуда барояд, ӯ баднамо буд» [124, с.356], тавассути илова шудани пасванди -ӣ ба калимаи иқтибосии арабӣ, ки масдари феъли «масаҳа» (مسح) ва ба маънои 1) соид, молид, равған молид; 2) покиза (тоза) к. (*чизеро*); 3) рӯфт, шакид (*бо даст*); 4) зудуд, нест (махв) к. (*аз чизе*); 5) тарошид [135, с.657] ва ғайра меояд, сохта шуда, маънои нав касб кардааст, яъне ба як навъ пойафзори соқдарози тагтунук ва бепошна, ки бо кафш ё калӯш мепӯшанд [140, с.770], ишора месозад.*

Дар ин ҷо ёдовар шудан ба маврид аст, ки бархе вожаҳои иқтибосии арабӣ, ки дар «Ёддоштҳо» бо пасванди -ӣ истифода шудаанд, имрӯз бисёр камистеъмол гаштаанд ва ё ифодакунандаи маънои дигаре мебошанд. Масалан, калимаи *ҷамоатӣ* 1. мансуб ба ҷамоат. 2. ҷамъиятӣ, умумӣ [141, с.580], ки дар «Ёддоштҳо» дар таркиби ибораҳои *намозҳои ҷамоатӣ* ва *базмҳои ҷамоатӣ*

истифода шудааст: «Аммо дар базмҳои оммавӣ ва **ҷамоатӣ** соҳиби базм ба созандаҳо чизе наредод» [124, с.337]; «Бо вучуди ин дар намозҳои **ҷамоатӣ**, ки дар чиллаҳонааш адо меёфт, ҳудаи имоматӣ мекард» [124, с.348] имрӯз бо таъбири *дастаҷамъӣ, дастаҷамъона* ва *гурӯҳӣ* ҷой иваз намудааст.

Инчунин, дар ҳуди «Ёддоштҳо» таъбири *намозҳои ҷамоатӣ* ба шакли *намозҳои ҷамоат* низ оварда шудааст: «вақте ки Абдуллоҳоча дар масҷиди мадраса дар **намозҳои ҷамоат** бо падараш дар сафи пеш меистодааст, дар вақти шуруъ кардан ба намоз аз падари худ як ваҷаб пештар мерафтааст» [124, с. 428], ки имрӯз дар забони гуфториву навишторӣ маъмул мебошад.

Дар «Ёддоштҳо» калимаи *муллоӣ*, ки ба шакли муллоғӣ низ меояд ва, аслан, ифодакунандаи «1. мулло будан, соҳиби вазифаи мулло будан. 2. босаводӣ, саводнокӣ» [140, с.833] мебошад, ба таври назаррас истифода шудааст: «*ӯ баъд аз хатми дарс ба мансабҳои **муллоӣ** майл накарда, ба тиҷорати китоб шугл кардааст*» [124, с.306]; «*Аз роҳи **муллоӣ** пеш аз хатм ба ӯ «дахяк» дода буданд, ки дар як сол як саду бист танга (18 сӯм) мешуд*» [124, с.507]; *Баъд аз воқеаи аробакаш, ки ӯ ба ин муносибат тағйири либос карда, аз зери либоси **муллоӣ** баромада буд* [124, с.530].

Таҳлили корбурди калимаи **муллоӣ** дар «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки он ҳамчун сифати нисбӣ ва ифодагари мулло будан истифода шуда, дар алоҳидагӣ не, балки бо изофа гаштан ба дигар калима: *номи муллоӣ, роҳи муллоӣ, либоси муллоӣ, нишонаи муллоӣ, дағдағии муллоӣ ва мансабҳои муллоӣ* истифода шудааст. Дар «Ёддоштҳо» калимаи мазкур ҳаргиз ҳамчун ҷузъи феъли таркибии номӣ оварда нашудааст, дар ҳоле ки имрӯз дар забони гуфторӣ, ҳатто дар забони матбуоти даврӣ маҳз дар ҷузъи феъли таркибии номӣ: *муллоӣ/муллоғӣ кардан/намудан* истифода ва тамоман ифодагари маънои дигар, аз қабилӣ сеҳру ҷоду меояд. Дар ҳоле ки дар «Ёддоштҳо» ин маънои муллоӣ кардан бо таъбири дуохонӣ кардан ифода ёфтааст: «*баъзеҳо мегуфтанд, ки қушбегӣ **дуохонӣ кунонда**, дили амирро аз шаҳри Бухоро сард кунонда, ӯро ба ин ҷо наредаромадагӣ кардааст*» [124, с.306].

Дар «Ёддоштҳо» ду калима: **ғалатӣ** ва **ғалатигӣ** оварда шудааст: «*Сабаб ҳамин буд, ки мардуми Бухоро дар ҳаққи маҳдумон латифаҳои **ғалатӣ** бофтаанд ва шеърҳо гуфтаанд*» [124, с.22]; «*Ҳоло ҳам дар шумора ду баробари суҳанони дашномии Кали Қурбон ва дар **ғалатигӣ** даҳ баробари он ёфта гуфтӣ*» [124, с.515] оварда шудааст, ки яке як зинаи калимасозӣ ва дигаре ду зинаи онро гузаштааст. Чунончи калимаи **ғалатӣ** аз вожаи иқтибосии арабии **ғалат** ва илова шудани пасванди **-ӣ** ба он сохта шудааст, дар ҳоле ки вожаи **ғалатигӣ** аз илова шудани пасванди **-гӣ** ба вожаи сохтаи **ғалатӣ** ба майдон омадааст. Калимаи ваҳшигӣ низ аини ҳамин зинаҳоро гузаштааст: «*Чашмонаш меши обдор буда, дар нигоҳҳои ӯ осори **ваҳшигӣ** дида мешуд*» [124, с.373].

Дар фарҳангномаҳо вожаи **ғалатӣ** ба маънои «Таачҷубовар, шигифтовар, ҳайратангез; диққатҷалбкунанда; аҷоиб, аҷиб, аҷибу ғариб; аз рӯи иштибоҳ ва саҳву хато» [140, с.369; 125с.16781] шарҳу тавзеҳ дода шудааст. Вале калимаи ғалатигиро ҳарчанд дар чанд фарҳангномаи тоҷикиву форсӣ чустуҷӯ намуда бошем ҳам, онро дар ҳеҷ яке пайдо нанамудем. Аз ин рӯ, метавон ҳаде зад, ки калимаи мазкур бевосита сохтаи устод С. Айнӣ мебошад.

Мавриди зикр аст, ки калимаи **ғалатигӣ** дар «Ёддоштҳо» ҳамагӣ як маротиба ва калимаи **ғалатӣ** 6 маротиба истифода шудааст. Таҳлили тафовути корбурди байни ин ду калима дар «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки ҳар чойе С. Айнӣ калимаи **ғалатиро** ба кор бурдааст, онро ҳатман, ҳамчун муайянкунандаи сифатӣ овардааст, аз қабилҳои *ҳикояҳои ғалатӣ, шириниҳои ғалатӣ, чизи ғалатӣ* ва ғ., дар ҳоле ки калимаи **ғалатигӣ** бе изофанамой ба ягон калима оварда шудааст. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки ғалатӣ ҳамчун сифат ва ғалатигӣ ба ҳайси исм корбурд шудааст.

Вожаҳои **машғулӣ** ва **илтимосӣ** низ имрӯз камистеъмоланд ва ё тамоман истифода намешаванд, дар ҳоле ки шакли содаи онҳо: **машғул** ва **илтимос** роичу серистеъмоланд. Калимаи **машғулӣ**, ки дар забони тоҷикӣ ифодагари «машғул будан, банд будан бо коре ё чизе» [140, с.662], дар «Ёддоштҳо» бисёр, вале танҳо ҳамчун ҷузъи феъли таркибии номии машғулӣ намудан/машғулӣ кардан: «*Дар мадрасаи Кӯкалтош фисқу фасоду айшу нӯш қариб айб ба шумор*

намерафт ва ҳуҷрадорони айшталаби он ҷо қариб рӯйрост ба он гуна корҳои нолоиқ, ки оммаи мардум ҳеҷ гумон намекард, **маишгулӣ** менамуданд» [124, с.563]; «Вагарна дар ин ҷо муллоён ва талабагоне ҳам ёфт мешуданд, ки дар байни ҳамин қадар шӯру завғо ба илмҷӯши худ **маишгулӣ** мекарданд» [124, с.563] ба кор рафтааст.

Дар «Ёддоштҳо» калимаи **илтимос** ба таври назаррас, вале калимаи илтимосӣ ҳамчун сифати нисбӣ як маротиба ба кор рафтааст: «Хуб диққат кунетон, ки ман чаши шумоёнро хато хӯронда ба ӯ «мактуби **илтимосӣ** дода намонам» [124, с.658].

Дар «Ёддоштҳо» чандин маротиба калимаи иқтибосии **илоҳ** бо -ӣ [**илоҳӣ**] оварда шудааст, ки дар бархе маврид -ӣ-и мазкур ҳамон пасванд ва дар бархе дигар ҷойгузини «-о»-и мунодо мебошад. Чунончи дар таъбирҳои *ҳикмати табиӣ* ва *илоҳӣ* [124, с.135], *бо илҳоми илоҳӣ* [124, с.176], *тоати илоҳӣ* [124, с.239] ҷойи тардид нест, ки вожаи илоҳ бо пасванди -ӣ омадааст ва ифодагари нисбият аст, дар ҳоле ки дар таъбирҳои «**Илоҳӣ**, *барака ёбед, арзонтар бошад ҳам, кӯр шавад, ба ягон кас фурухта диҳед*» [124, с.213]; «**илоҳӣ** Худо, ба ин нияти некат туро ба муродат расонад, – гӯён ӯ маро дуо кард» [124, с.214] ва амсоли ин анҷомаи -ӣ бадал аз -о мебошад, ба ин гуна *илоҳӣ=илоҳо*. Ба таъбири дигар, ин ҷо ду чиз мавриди илтибос қарор гирифтааст: сифати нисбӣ ва ҳиссаҷа ё нидо, ки фарқи ин ду на дар навишт, балки аз рӯйи оҳанги талаффуз ва зада ба назар мерасад.

Пасвандӣ -**гӣ** дар истифода ва ифодаи маъно ба монанди -ӣ мебошад ва бештар вақте истифода мешавад, ки калимаи пеш аз он омада бо ҳиҷои кушода ба итмом расида бошад. Ҳамин аст, ки вожаҳои *зебо, мулло, савдо* ва ғайра дар бештари маврид бо пасванди -гӣ оварда мешаванд, ҳарчанд бо -ӣ низ оварда шудаанд.

Калимаҳои қорӣ (قارى) ва розӣ (راضى), ки дар забони арабӣ исми фӯбил/сифати феълии тарзи фӯбилианд ва бо «ӣ» анҷом ёфтаанд, ҳангоми корбурд шуданашон дар «Ёддоштҳо» ба онҳо пасванди – гӣ илова карда шудааст: «Дар ин сол монанди порсола дарси дарсхонагии ҷамоаи мо дар пеши

домулло Икромча аз «Шарҳи Мулло» бо қоригии Фафурҷон-махдум бояд мешуд» [124, с.334]; «*Ў баъд аз чой нӯшидан изҳори розигӣ карда, бо онҳо ба дарс рафт*» [124, с.334].

Илова намудани пасванди -гӣ ба калимаи мадраса низ, пеш аз ҳама, ба хоҳири ба садонок анҷом ёфтани ин вожа мебошад: «*Ман ҳам гоҳо ба ҳуҷраҳои онҳо рафта палави мадрасагӣ мехӯрдам*» [124, с.366].

Дар «Ёддоштҳо» ҳамчунин алломорфи пасванди -ӣ ба сурати -вӣ бо калимаҳои омма/оммавӣ, маъно/маънавӣ, оила/оилавӣ, дунё/дунявӣ, ухро/ухравӣ, анъана/анъанавӣ ва фоҷиа/фоҷиавӣ пайваст гаштааст: «*Аммо дар базмҳои оммавӣ ва ҷамоатӣ соҳиби базм ба созандаҳо чизе намедод*» [124, с.337]; «*Аҳмад-махдум, ки сардори норозиёни дарбор буд, бо Сиддиқхон алоқаи махфӣ баста, китоби худро маҷҷонан ва бе ҳеч манфиати моддӣ ва маънавӣ ба ӯ тақдим карда будааст*» [124, с.547]; «*Яке аз ҷоҳои «Наводир-ул-вақоеъ», ки дар ҳама вақт ба ман таъсири калон бахшид, аҳволи оилавӣ буд*» [124, с.547]; «*Манофеи дунявӣ ва ухравии 250 эшонро аз китобҳо мечустам, ҳамаро дар хусрон (гумроҳӣ) ва зиён медидам*» [124, с.555]; «*Аммо барои фоҷида бурдан аз ин «ҳуқуқи анъанавӣ» ҳамин шарт буд*» [124, с.576]; «*Дар он ҷо ба манзарае рост омадем, ки дар фоҷиавӣ будан аз манзараи қатлгоҳи Рустамча фарқ надошт*» [124, с.600].

Дар «Ёддоштҳо» ба нақл аз «Наводир-ул-вақоеъ» калимаи даъвӣ оварда шудааст: «*Дар ин ҷо (яъне дароила) низ... ин ҳар ду (яъне арусу модаршӯӣ) даъвӣ доранд*» [124, с.549], ки он на калимаи сохта, балки калимаи содаи иқтибосии арабӣ ва гунаи калимаи даъво (دعوى) мебошад. Ба дигар баён, алифи мақсураи арабӣ, ки ё-и мо қабл мафтуҳ аст, дар забони тоҷикӣ гоҳе ба шакли -й/-вӣ хонда мешавад.

Ёдовар шудан ба маврид аст, ки «калимаҳои бо пасвандҳои – гӣ ва – вӣ омада аз ҷиҳати ифодаи маъно бо калимаҳои пасванди -ӣ дошта характери якхела доранд» [78, с.80], зеро «агар пеш аз часпаки -ӣ соитҳои [садонокҳои С. Н] о, ў, у биёяд, часпаки -ӣ бо -ӣӣ, ё бо -гӣ [-вӣ С.Н] бадал мешавад: сахройӣ // сахрогӣ, донай // донагӣ» [1, с.124].

Дар «Ёддоштҳо» вожаҳои иқтибосии дигари арабӣ, аз қабилҳои олий (عالی), аҳолий (أهالي), розӣ (راضی), қозӣ (قاضی), қорӣ (قارئ) ва ғайра истифода шудаанд, ки аслан, ҳарфи -й дар онҳо на пасванди калимасоз, балки ҳарфи решагии калима ба шумор мераванд.

Хулоса, пасванди -й дар калимасозӣ сермаҳсул буда, дар «Ёддоштҳо» калимаҳои зиёде, ки тавассути ин пасванд сохта шудаанд, мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, шумораи калимаҳои сохта аз воҳидҳои луғавии арабӣ ва пасванди -й (бо алломорфҳои -гӣ, -вӣ), ки дар «Ёддоштҳо» ба қор рафтаанд, ба 26 адад мерасад.

1.2.5. Пасванди -зор

Яке аз пасвандҳои маконсозии тоҷикӣ, ки аслан, аз исмиҳои ифодакунандаи растанию наботот исмиҳои месозад, ки макон ва фаровонии асоси калимаро мефаҳмонанд [*тутзор*, *токзор*], пасванди **-зор** мебошад [10, с.115-116]. Ин пасванд бо калимаҳои ифодакунандаи ғайрирастанӣ низ омада, ба пасвандҳои -истон ва -сор хусусиятҳои муродифӣ пайдо менамояд. Дар ин ҷо калимаҳои *регзор* ва *сангзор* сухани болоро таъйид месозад.

Нуктаи ҷолиб ин аст, ки дар «Луғатномаи осори С. Айнӣ» калимаи шабушзор оварда шудааст [129, с.200], ки аз исми мансуб ба ҳашарот - шабуш ва пасванди -зор сохта шудааст, дар ҳоле ки бо исми ғайришаҳси марбут ба ҷондор омадану калимасозӣ қардани ин пасванд дар ҳеҷ ҷойе зикр нашуда, баръакс ҳамеша таъкид мешавад, ки «ин пасванди адабӣ маъмулан бо асомии рӯйиданиҳо (номҳои растаниҳо – С.Н.) ва ё асомии (номҳои –С.Н.) падидаҳои табиӣ муттасил мешавад ва исми маконҳои месозад, ки дар он ҷо гиёҳ ё падидаи мавриди зикри реша ба вуфур ёфт гардад» [119, с.44].

Дар паҳлавӣ пасванди **-зор** ба ҳарфе навишта мешудааст, ки мумкин аст ба суратҳои **-чор**, **-чор** ва **зор** хонда шавад: *коричор*, *коричор*, *коризор*-ҷойи ҷанг, форсӣ *корзор* [148, с.33-34].

Ҳангоми таҳлили лингвистии ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ ба истифодаи васеи пасванди **-зор**, аз қабилҳои *хандазор*, *регзор*, *киштзор*,

сабзор, харобазор, сусзор, зардолузор, хорзор, шӯразор, гулзор, лолазор, юнучқазор ва ғайра мушоҳида мешавад.

Дар байни ин калимаҳо танҳо калимаи *харобазор*: «Мо ба деҳаи Болои Рӯд расида дидем, ки дар он ҷо ба ҷои он деҳаи ободе, ки то дирӯз буд, як харобазори ваҳшатоваре пайдо шудааст» [124, с.25], бо иқтибоси арабӣ ва пасванди **-зор** сохта шуда, боқӣ ҳар рукни ҳама калимаҳои овардашуда калимаҳои асили тоҷикӣ мебошанд.

Калимаи *хароба* ифодагари исми макон буда, дар «Ёддоштҳо» мавриди истифода мебошад: «Баъд аз револютсияи мазкур мардум харобаи он биноро тамоман вайрон карда, ҷӯбу хиштҳояшро кашонда ба эҳтиёҷи худ сарф карданд» [124, с.124]. Вале сарфи далолат ба макон боз пасванди **-зор** қабул кардааст. Дар ин ҳол маконро ифода кардани пасванди **-зор** ба ҷойи дувум гузашта, хусусияти услубӣ пайдо мекунад ва ифодаи фаровонии асоси калима вазифаи асосии вай мешавад [10, с.115-116].

Гуфтан ба маврид аст, ки калимаи *хандазор*, ки бо пасванди **-зор** сохта шудааст, номи ҳолат аст, ки ба ниятҳои услубӣ сохта шудааст [10, с.115-116]. Калимаи *хандазор*, ки ифодагари «мавриди ханда, мавриди мазох қарор гирифта; хандазор кардан мавриди *ханда* ва *мазоҳ* қарор додан касеро; хандазор шудан (гардидан) боиси хандаву масхараи касон гардидан, масхара шудан» [141, с.423] будаву муродиф ба *хандахариш* мебошад, дар «Ёддоштҳо» ба таври густурда истифода шудааст: «Агар ба Абдухалил-махдум гӯӣ, ихтиёр дорӣ, чунки «нагӯӣ» гӯям ҳам, албатта ба ӯ хоҳӣ гуфт, аммо ба одамони дуртар аз мо нагӯӣ, ки маро хандазор мекунанд» [124, с.448].

Муҳаққиқон шумораи калимаҳои бо ин пасванд сохтаре дар забони форсӣ/тоҷикӣ 52 адад медонанд [119, с.44]. Мувофиқи «Луғатномаи осори С. Айнӣ» дар осори устод 21 калимаи бо ин пасванд сохта мавриди корбурд қарор гирифтааст. Таҳлили корбурди пасванди **-зор** дар калимасозии «Ёддоштҳо» нишон дод, ки бо илова шудани ин пасванд ба калимаҳои асили тоҷикӣ чандин вожа ва бо воҳиди луғавии арабӣ бошад, ҳамагӣ як калима сохтаву он ҳам як бор мавриди истифода қарор гирифтааст.

1.2.6. Пасванди -истон

Пасванди **-истон** реша дар эронии бостон «**-stāna**», забони авестоиву порсии куҳан **stāna** – чой ва решаи **stā** – «истодан» дошта, [29, с.198; 56 с.125], бо исмҳои гуногуни моддию маънӣ омада, макон ва фаровонии ашӯро ифода менамояд [16, с.150].

Дар калимасозӣ гунаи дигари ин пасванд **-стон/ситон** низ дида мешавад. Агар калима бо ҳичои баста ё ҳамсадо тамом шуда бошад, бинобар тахфиф ҳаракати «син»-и пасванди **-ситон** ба ҳарфи ахири калимаи реша гузашта, гунаи-истон-ро ба миён меорад, ба монанди гулистон, тобистон ва ғ. Аммо агар калима бо ҳичои кушода ё садонок анҷом ёфта бошад, пас, пасванди мазкур ба гуни **-стон** оварда мешавад, чун бӯстон [77, с.153-154]. Ба ин хусусияти пасванд забоншиноси тоҷик Ш. Рустамов низ ишора намудаанд, ки: «Тарзи истифодаи ин алломорф чунин аст: агар асоси калима бо ҳарфи ҳамсадо тамом шуда бошад, суффики-**истон** (гулистон, регистон) ва агар бо ҳарфи садонок тамом шавад, пасванди **-стон** қабул мекунад: бӯстон. Дар назм бо тақозои вазн дар шакли **-стон** омадани пасванд низ мушоҳида мешавад [53, с.134]; [16, с.150].

Пасванди-истон/**-стон** бо пасванди **-зор** муродиф ба шумор меравад. «Агар пасванди-истон бо исмҳои ифодакунандаи набототу растаниҳо ва калимаи регу санг ояд, бо пасванди **-зор** ҳамвазифа мешавад» [16, с.150]. Пасванди-истон бо пасванди **-зор** дар рақобати якдигарӣ қарор дошта, аз пасвандҳои сермаҳсули забони форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Вале чорҷӯби калимасозии пасванди **-зор** дар муқоиса ба пасванди-**истон** маҳдудтар мебошад ва бештар ба калимаҳои ифодакунандаи рӯйиданҳо ва ё баёнгари падидаҳои табиӣ пайваст гашта, исми маконҳои месозад, ки дар он ҷо гиёҳ ё падидаи мавриди зикри реша бисёр ёфт мешавад [119, с.44], дар ҳоле ки пасванди-**истон** пойбанди чунин маҳдудае нест. Ҳамин аст, ки бо пасванди-истон мешавад вожаҳои бо пасванди **-зор** сохтаро ифода намуд, дар ҳоле ки баръакс қобили қабул буда наметавонад [103, с.14]. Ҳарчанд сермаҳсулии ин пасванд дар калимасозии забони тоҷикӣ таъкид шуда бошад ҳам, вале бархе донишмандон, аз қабиле Расторгуева В. ишора ба каммаҳсулии он менамояд [45, с.221].

Бо ин пасванд дар асарҳои С. Айнӣ 20 калима мавриди истифода қарор гирифтааст [92, с.29]. Аз ҷумла дар «Ёддоштҳо» бо ин пасванд 16 калима сохта шудааст, ки аз ин се калима: **қабристон**: «Чун гашти рӯз шуда, ба гулзорҳо гулхарон ё саёҳаткунандагон омадан гиранд, аз он ҷо хеста, ба болои пуштаи Биҳиштиён, ки *қабристон*и бисёр васеи шаҳри Бухоро буд, баромада мерафт» [124, с.527], **мазористон**:

Хоҳам он хонаи бедоду ситам вайрон бод!

Хоҳам он маҳкамаи ҷабр *мазористон* бод! [124, с.267].

ва **Арабистон**: «Арабҳое, ки аз *Арабистон* ба Бухоро меоянд, ҳамашон сиёҳчехра, чингиламӯ ва чашмқалон мебошанд, либосашон ҳам ба либоси аҳолии Бухоро монандӣ надорад» [124, с.349] бо пайваст шудани пасванди-истон бо калимаҳои иқтибосии арабӣ сохта шудааст.

Мавриди зикр аст, ки вожаи **қабристон** дар «Ёддоштҳо» ҳамагӣ ду бор ва калимаи **мазористон** ҳамагӣ як бор истифода шудааст. Ба назари инҷониб қорбурди **мазористон**, ки имрӯз низ дар забони навишториву гуфторӣ он қадар роиҷ нест, аз ҷониби С. Айнӣ ба хотири вазну қофия шеър аст. Аммо вожаи **қабристон**, ки муродифи асосии **гӯристон** аст, имрӯз қорбурди густарда дорад. Вале таҳлили «Ёддоштҳо» нишон дод, ки устод С. Айнӣ барои ифодаи **қабристон** на аз калимаи **гӯристон**у **оромгоҳ** ва на ба таври васеъ аз калимаи **қабристон**у **мазористон**, балки аз калимаи мазор: «*Хусусан дар сари мазор ва ба болои қабри наздиконашон дили онҳо боз ҳам нармтар мешавад*» [124, с.423] истифода менамудааст. Чунончи дар «Ёддоштҳо» қорбурди калимаи **мазор** ба ифодаи «ҷои зиёрат, зиёратгоҳ; оромгоҳи одамони бузург, *ки халқ онро зиёрат мекунад*» [140, с.742] ва ё «гӯру қабр» [140, с.742] маҳдуд нагашта, дар бештари маврид, чи тавре ҷумлаи намунаовардашуда аз «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, қорбурдаш ба маънои **гӯристон** рост меояд.

Ҳарчанд бо пасванди-истон/-стон дар забони форсии тоҷикӣ 77 калима сохтаву мавриди қорбурд қарор дошта бошад ҳам, дар «Ёддоштҳо» ҳамагӣ 16 калима бо ин пасванд истифода шудааст, ки ба истиснои ду калимаи арабии **мазористону қабристон** ва панҷ калимаи тоҷикии **кӯҳистону ҷӯлистон**,

тобистону зимистон ва торикистон боқимонда 9 калимаи дигар ба урбаномҳо, аз қабилҳои Тоҷикистону Регистон ва Узбекистон Арабистон ва ғ. далолат мекунанд.

Дар мавриди вожаи **чӯлистон** ва асоси он **чӯл** бояд илова кард, ки калимаи **чӯлро** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [1969] пайдо нанамудем. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [2008] калимаи **чӯл** ва вожаҳои аз он бархоста овардаву шарҳу тавзеҳ шуда бошад ҳам: «**чӯл**-дашт, биёбон, сахрои беоб; **чӯлистон**- биёбони васеъ, даштихолӣ ва беодаму беоб; **чӯлӣ** -мансуб ба **чӯл**; биёбонӣ; **чӯлмарг-гуфт**. 1. фавтида дар **чӯл**. 2. *маҷ.* сарсон, саргардон» [141, с.569], вале ба хостангоҳи он ишорае нашудааст. Дар ҳоле ки дар «Луғатномаи Деҳхудо» ин вожа ҳамчун вожаи туркӣ [125, с.8330] оварда шудааст.

1.2.7. Пасванди -вар

Пасванди -вар дар исмсозӣ беаҳсул буда, дар адабиёти илмӣ ба шакли -ур низ ёд шудааст. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» барои намунаи калимасозии ин пасванд мисолҳои *суханвар*, *муздур/муздвар*, *шиновар* оварда шудааст [10, с.112].

Бо ҷустуҷӯ намудани калимаҳои бо пасванди -вар сохта дар «Ёддоштҳо» мо калимаҳои **суханвар**: «*Ў бағоят суханвар буд, аммо дар вақти гап задан забонашро макида-макида гап мезад*» [124, с.279], **ҷонвар**: «*Ҳай, ҷонвар, мондаатро гир!*» [124, с.65], **пешавар**: «*Дар бухорои амирӣ ҳамаи косибон ва пешаварон ҷамъият доштанд: аҳли ҳар пеша ба ҷамъияте, ки ба пешаи худааш дахлдор аст, дохил ҳисоб меёфт*» [124, с.388] ва **шуълавар**: «*Оташи газаби қирғиз, ки ҳамеша аз чехрааш намоён буд, бо ин кирдор ва гуфтори муаззин якбора шуълавар шудааст*» [124, с.442]-ро пайдо намудем.

Мувофиқи «Луғатномаи Осори С. Айнӣ» дар асарҳои устод С. Айнӣ бо ин пасванд боз ду калимаи дигар: **бахравар** ва **сарвар** низ мавриди истифода мебошад.

Инчунин, дар «Ёддоштҳо» вожаи **донишварӣ**:

Забардасти майдони донишварӣ,

Вале буд аз уҷбу наҳват барӣ. [124, с.417].

оварда шудааст, ки он се зинаи калимасозиро тай кардааст: дон+пасванди-иш+ пасванди -вар + пасванди -ӣ. Калимаи дониш ва муродифи вожаи **донишвар**, ки ҳамон **донишманд** аст, дар «Ёддоштҳо» ба таври васеъ истифода шудааст, вале калимаи донишвар боре ба кор нарафтааст.

Аз ин вожаҳо танҳо калимаи **шуълавар** бо пайвастании пасванди -вар ба воҳиди луғавии арабӣ, ки **шуъла** аст, сохта шудааст. **Шуъла** дар забони арабӣ ба маонии «аланга, забона, алав, шуъла; тарошаи нимсӯхта; машъала ва гулхан» [137, с.620] омада, дар забони тоҷикӣ ифодагари «забонаи оташ, аланга» [139, с.612] мебошад. Калимаи **шуълавар** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои шуълаафрӯзу фурузон [139, с.612] шарҳу тавзеҳ дода шудааст.

Дар «Ёддоштҳо» калимаи шуълавар боз бо илова шудани пасванди -ӣ ба он-шуълаварӣ: «*Рангу рӯйи ин ҷаллодон гуногун бошад ҳам, чашмони ҳамашон монанди чашмони сағони девона даҳшатангез буд ва гӯё ки дар он чашимо ба ҷои сафедӣ ва сиёҳӣ хун шуълаварӣ мекард*» [124, с.216] ва бо илова шудани пасванди шаклсозии -тар ба он ба гунаи сифати муқоисавӣ - шуълавартар: «*Обҳои бар рӯйи оташ пошхӯрда монанди обе, ки дар деги равғани доғи даргирифтаи стода рехта шуда бошад, оташро боз ҳам шуълавартар мекарданд*» [124, с.352] ба кор бурда шудааст.

Аз таҳлили омори корбурди калимаҳои сохта бо пасванди -вар дар «Ёддоштҳо» маълум гардид, ки С. Айнӣ дар ин асари худ ҳамагӣ чор калимаи пасванди -вардор: суҳанвар, ҷонвар, пешавар ва шуълаварро ба кор бурдааст. Дар ин асар калимаи пешавар ба таври густарда наздик ба 40 бор, вале се калимаи дигар ба таври маҳдуд: суҳанвар 4 бор, ҷонвар 5 бор ва шуълавар ҳамагӣ 1 бор мавриди истифода қарор гирифтааст.

1.2.8. Пасванди -она

Пасванди **-она** [-ёна] дар исмсозӣ каммаҳсул аст, бештарини исмҳо бо **-она** аз сифат гузаштаанд. Ин пасванд аз исмҳои моддӣ ва маънӣ исме месозад, ки *асбоб, музд, тухфа* ва *инъомро* фаҳмонад: *тозиёна, шомииёна, моҳона, тӯёна...*

[10, 113]. Пасванди -она бо калимаҳое меояд, ки на сифати ашъи моддӣ, балки аломати амал ва аломати аломатро эзоҳ медиҳанд ва дар ибораҳо сифати исмҳои амалу маъниро ифода мекунад [53, с.105].

Воқеан, дар муқоиса ба бархе аз пасвандҳои маъмули имрӯзи тоҷикӣ пасванди *-она*, чи дар адабиёти классикӣ ва чи дар адабиёти муосир мавриди истеъмоли васеъ қарор гирифтааст.

Барои баёни бештари маонии ин пасванд дар ин ҷо мувофиқ медонем, ки шарҳи қорбурди он бо таъя ба таҳқиқи донишманди эронӣ Х. Кишонӣ дар робита ба он ёдовар шавем: «Дар миёни пасвандҳои адабии забони форсӣ пасванди сифат/қайд (зарф С.Н.) аз ғайбӣ ва зиёдӣ аст. 1. Пасванди -она бо иттиҳол ба исм ва ё сифатҳое, ки тавсифкунандаи ашхос ва ё аъмоли онҳо ҳастанд, муштакқоте месозад, ки ҳам ба унвони сифат ва ҳам ба унвони қайд ба қор мераванд: кӯдакона- фикри кӯдакона; кӯдакона фикр қардан; 2. – она дар таркиби худ бо бархе исмҳо, ба вижа исмҳои замон сифат/қайдҳое месозад, ки такрори калимаи решаҳо баён мекунад: рӯз-рӯзона; 3. дар ин сохтор – она ба кумаки исмҳое, ки ғолибан муаррифи ашхосанд, исм ё қайдҳое месозад, ки таъинкунандаи саҳми мутааллиқ ба шахси мазкур аст. Ин сохтор, ки ба забони ғуфторӣ мутааллиқ аст, дигар зоё нест: ғулом-**ғуломона**; 4. – она ба кумаки исм ё қайди замон исми ғизо месозад: ёр-ёрона. Ин сохтор дигар зоё нест» [119, с.33-34].

С. Айнӣ дар осори насрии худ аз калимасозии пасванди -она, чи дар сифатсозӣ ва чи дар зарфсозӣ, ба таври густарда истифода кардааст. Аз ҷумла дар «Ёддоштҳо» дар баробари калимасозии ин пасванд бо вожаҳои тоҷикӣ боз бо вожаҳои иқтибосии арабӣ оварда шудааст, ки метавон онро дар се гурӯҳ тақсимбандӣ кард:

1. Калимасозии пасванди -она бо вожаҳои содаи арабӣ. Намунаи ин бахш калимаҳои ғайбӣ, мунофиқ, фақир, разил, холис, ғоиб, мустақил, мағрур, мулло, авом ва ғ. шуда метавонанд: **ғайбӣ**: «*Ҷам худро ба девонагӣ зада мегаист, аммо «девонагии» ӯ ғайбӣ ва боғайратона буд*» [124, с.272], **мунофиқона**: *Қозӣ ӯро мунофиқона ҳурмат намуда*» [124, с.273], **фақирона**:

«бо музди хизмати ин гуна корҳо **фақирона** зиндагонӣ мекард» [124, с.280], **ғоибона**: «ман **ғоибона** ба онгуна одамҳо муҳаббат пайдо карда будам» [124, с.281], **разилона** ва **холисона**: «Лекин Саҳбо ин кори **разилонаро** накард» [124, с.282], **мустақилона**: «дар он ҷо ба сари худ ва **мустақилона** рӯз мегузаридагӣ шудааст» [124, с.284], **авомона**: «Дар ширинкорӣ ва шӯҳихоӣ **авомона** ҳам гоҳо иштирок мекард ва баъзан дар хонаи худ ҳам ин гуна шӯҳихоро ташиқ мекард» [124, с.293], **хайвонона**: «кам-кам талаби **хайвононаи** худро ба вай изҳор намудааст» [124, с.308], **тарафона**: «Баъзе аз инҳо дар наси рақс дар таърифи раққос ва сурудхонон **тарафона** шеърҳо мехонданд» [124, с.338], **ошиқона**: «арзи ниёзи **ошиқонаи** худро мекардам» [124, с.356], **мағрурона**: «аз ин роҳ мехӯрам, ҳалол карда мехӯрам, – гуфт бо оҳанги **мағрурона**» [124, с.378], **самимона**: «Файзбой дар охири ин таассуроти худ аз таҳти дил ва **самимона** дар вафоти Аҳмади Дониш афсӯс хӯрда» [124, с.543], **мутаассифона**: «ҳанӯз чизе наёмӯхта, баъд аз шаш моҳ ё як сол, **мутаассифона**, медидам, ки дар ба дари савдогарон гашта» [124, с.546], **харисона**: «Чун ӯ дар бораи Аҳмад-махдум **харисона** маълумот ҷуста гаштани маро дид» [124, с.546], **муллоёна**: «ҳамон кафшу масҳии фартути **муллоёна** буд» [124, с.520], **идона**: «ҳар кадоми онҳо бо либосҳои **идона** ораста буданд» [124, с.538], **ходимона**: «ӯро баъзеҳо **ходимона** ва баъзе дигар библикайвонӣ мегуфтанд» [124, с.10], **котибона**: «ба одами қушбегӣ ва котиб «хизматона» ва «**котибона**» гӯён дода» [124, с.613-614], **хизматона**: «он ҳоким ба ӯ бо номи **хизматона** чизе медодааст» [124, с.333], **мучаррадона**: «ба ҳамон ҳаёти ҷавонии **мучаррадона** бозгашт» [124, с.311].

Калимаҳои арабие, ки дар ин бахш ба онҳо пасванди **-она** пайваस्ताаст, дар забони арабӣ аз нигоҳи сохторӣ ба исмҳои фобилу мафъул ва муболиға, сифати мушаббах ва исму масдар тааллуқдоранд.

2. Калимасозии пасванди -она бо асосҳои сохта. а) бо калимаҳои сохтаи пешвандӣ: **бераҳмона**: «кирдорҳои бади онҳоро **бераҳмона** кушода мепартофт» [124, с.271], **бошууруна**: «балки **бошууруна**... тағйири либос кардам» [124, с.532], **ботамкинона**: «то ин ҷо оҳиста-оҳиста асп ронда

ботамкинона меомад» [124, с.569]; б) бо калимаҳои сохтаи пасвандӣ: **гуломворона**: «Қозикалон, ки ба салом ва таъзими *гуломворонаи* муллоёни даҳякгир ба зӯр сари худро мечунбонид» [124, с.532], **ғоратгарона**: «тохтутозҳои худсарона ва *ғоратгарона* тамоман барҳам хӯрда бошанд ҳам» [124, с.544], **хиҷолатмандона**: «*гуфт хӯчаин бо оҳанги хиҷолатмандона*» [124, с.386].

3. Калимасозии пасванди -она бо асосҳои мураккаб. а) бо калимаҳои мураккаби исм+исм: **валинеъматона**: «даромади ин пеша хароҷоти *валинеъматонаи* ўро мебардошт» [124, с.285], **таҷовузкорона**: «Чун талаби бой ва ҳаракатҳои *таҷовузкоронаи* саҳттар шудааст, духтар бо ҳар алфози баде ки медонистааст, вайро дашном дода, ин воқеаро ба падараш маълум кардааст» [124, с.308], **ҳаваскорона**: «Агар ягон касе, ки касбаш саисӣ набуда, *ҳаваскорона* ба он корхона рафта кор кунад, саисони дигар ўро мурдавор мезаданд» [124, с.391], **хотирчамъона**: ба фароғи бол (*хотирчамъона*) дар саҳнаи хона биёсояд ва зимони муҳиммот (ихтиёри корҳо) ба дасти модаршӯ гузорад [124, с.550]; б) бо калимаҳои мураккаби сифат+исм: **наварусона**: «зулфҳои тиллоқуби он ҳамроҳи мӯи аёли шоназадааш ба гардани вай зеби *наварусона* меод» [124, с.569], **содалавҳона**: «Аммо ў ба Аҳмади Дониш баҳои содаи *содалавҳона* ва дар айни замон баҳои хеле калон дод» [124, с.542], **пурғаразона**: «Ҳеҷ гоҳ қози калон бо туҳмати хушки *пурғаразона* маро ҳабс намекунад» [124, с.525]; в) бо калимаҳои мураккаби исм+асоси замони ҳозираи феъл: **интиқомчӯёна**: «Шукурбек ҳам фаъолияти *интиқомчӯёнаи* худро аз саҳро ба шаҳр кӯчонид» [124, с.312], **диндорона**: «дар зимни корҳои *диндоронаи* дар фикраи яқум баён ёфта ба амал меомад» [124, с.571], **аробақашона**: «*Танҳо пойафзолаш аробақашона* – чапанона набуда, ҳамон *кафишу масҳиш фартути* муллоёна буд» [124, с.520].

Таҳлили калимасозӣ бо пасванди -она дар чилдҳои сеюму чоруми «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки ин калима, пеш ва беш аз ҳама тавассути ҳамроҳ шудан ба калимаҳои сода вожаҳои нав месозад.

Чи тавре мушоҳида мешавад, аслан, бо пасванди *-она* ва калимоти иқтибосии арабӣ, аз қабили *ид, котиб, ходим, хидмат* ва аз таркибҳои тоҷикӣ-арабӣ *наварус, ботамкин, диндор* сифат ва зарф сохтааст, ҳарчанд дар таркиби ҷумла ифодагари дигар маонӣ ҳам бошанд. Масалан, вожаҳои *хидматона ва котибона* зарф бошанд ҳам, дар таркиби ҷумлаи «...аз он даҳ танга як тангагӣ ба одами қушбегӣ ва котиб «*хизматона*» ва «*котибона*» -гуён дода, ҳашт тангаи боқимондаро дар байни худ тақсим мекарданд» [124, с.614], номи ҳақмузд ба шумор меравад, яъне дар ин ҷо ҳамчун исм ба кор рафтаанд.

Мавриди зикр аст, ки калимаҳои бо *-она* сохтаву истифодашуда дар «Ёддоштҳо» метавонанд дар зимни ибораву ҷумлаҳо ҳамчун сифат ва ё ҳамчун зарф маънидод карда шаванд. Ба чунин хусусияти калимасозии пасванди *-она* дар осори С. Айнӣ, хусусан, дар «Марги судхӯр»-и ӯ, забоншиноси тоҷик Н. Маъсумӣ ишора намуда, навиштааст: «Азбаски пасванди *-она* дар байни сифат ва зарф муштарак аст, сифату зарфҳои ба воситаи он сохташуда аз як боб ба боби дигар гузашта метавонад... Садриддин Айнӣ калимаҳоеро ҳам бо пасванди *-она* ба тариқи сифат кор мефармояд, ки он шаклҳоро, одатан, ҳамчун зарф ба кор мебаранд ва асоси калима аксар вақт бе пасванди *-он* ҳам сифат шуда, асосан, шаклҳои бо пасванди *-она* омадагиро ифода мекунад» [28, с.224].

Барои фарқи сифат ё зарф будани калимаҳои бо пасванди *-она* сохташуда метавон ба ҷи гуна корбурд шудани онҳо тавачҷуҳ намуд, ба ин гуна ки агар чунин калимае дар таркиби ибора ояд, пас, ифодагари сифати исмҳои амалу маънӣ ва ҳамчун сифат талаққӣ мешавад, дар ғайри ин сурат ба зарф мансуб мегардад.

Чи тавре ишора шуд, пасванди *-она* дар калимасозии тоҷикӣ сермаҳсул буда, ба он наздик ба 200 калима [119, с.33] дар забони форсии тоҷикӣ сохтаву мавриди истифода аст. Корбурди ин пасванд дар «Ёддоштҳо» низ назаррас буда, аз ҷумла бо илова шудани он ба воҳидҳои луғавии арабӣ 36 калимаи нав ба майдон омадаву аз ҷониби С. Айнӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

1.2.9. Пасванди -вор

Бархе донишмандон, аз қабили Парвиз Хонларӣ ҳадс мезананд, ки пасвандҳои -вор ва -вора якранганд (ба мисли *гӯшвор/гӯшвора*, *даствор/даствора* ва ғ.), ҳарчанд якранг будани асли онҳо яқин нест. Гузашта аз ин, гоҳе пасванди -вор ба шакли -бор низ дар адабиёти классикӣ ба назар мерасад. Чунончи шакли -бор ва -вор дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ истифода шудааст:

Зи дебоии румӣ *шутурбор* панҷ,

Яке файласуфе ниғаҳбони ганҷ.

Фиристод сесади *шутурвор* бор,

Аз Эрон бар қайсари номдор [148, с.26-27].

Дар тамоми сарчашмаҳои илмии марбут ба забоншиносии тоҷик пасванди **-вор** ҳамчун унсури зарфсоз дарҷ ёфтааст. Воқеан, ин пасванд дар калимасозии зарф дар забони тоҷикӣ мавқеи махсус дорад. [34, с.27]. Инчунин, таъкид шудааст, ки пасванди **-вор** аз исми сифатҳои нисбӣ месозад, ки ба аломат ва хосияти дар реша номбаршуда аз ягон ҷиҳат муносибат дорад: *ҳадяи сазовор*, *ошиқи умедвор*. Вай, инчунин, аз исми сифатҳои месозад, ки монандиро ифода менамоянд: *овози раъдвор*, *тобиши абрешимвор* ва дар ин маврид таъкид шудааст, ки пасванди мазкур дар ин самт каммаҳсул мебошад [10, с.143]. Дар ҷойи дигари ин китоб таъкид шудааст, ки пасванди –вор сермаҳсул буда, аз исмиҳои гуногунмаъно ва сифатҳои, ки бештар хислати шахсро нишон медиҳанд, зарфи монандӣ месозад, ки амали он ба предмети дар асос номбаршуда монанд буданро мефаҳмонад: *булбулвор*, *охувор*, *чавонвор*, *мазорвор* ва ғ. [10, с.278]. Чи тавре дида мешавад, пасванди -вор на дар сифатсозии нисбӣ, балки дар зарфсозӣ аз исми ба таври густурда истифода мешавад. «Пасванди -вор бо решаҳои гуногун таркиб мешавад ва муштакқоте месозад, ки маъмулан шабоҳат дар рафторро месозанд. Ин муштакқот қодиранд, ки ба унвони исми ва чи ба унвони қайд, ба қор раванд. Ин сохтори адабӣ, ки бисёр зудҷӯш (сермаҳсул - С.Н.) мебошад, бо пасвандҳои -осо, -она, -гуна ва -ваш дар рақобат аст» [119, с.41].

Муҳаққиқи калимасозӣ дар осори С. Айни Низомова С. Ф. таъкид менамояд, ки «Таҳлилу баррасии мавод (асарҳои С. Айни - С.Н.) нишон дод, ки пасванди -вор дар сохтани исм, сифат, зарф истифода гардидааст. Ин пасванди муштараквазифа бештар зарф сохта, дар сохтани исм ва сифат каммаҳсул аст» [92, с.48].

Вақти таҳқиқи иқтибосоти арабӣ дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни, ба вижа истифода шудани пасванди -вор дар калимасозии тоҷикӣ бо иқтибосоти арабӣ дарёфта шуд, ки С. Айни пасванди мазкурро дар калимасозӣ ба таври густурда истифода менамудааст. Чунончи калимаҳои гирдовардашуда аз «Ёддоштҳо» тавассути пасванди **-вор** ба таври зайл омадаанд: **оҳанрабовор** [124, с.245], **хӯроқворӣ** [124, с.574], **бузургвор** [124, с.430], **аспвор** [124, с.107], **сазовор** [124, с.474], **тӯтивор** [124, с.460], **ногувор** [124, с.531], **муллобачавор** [124, с.312], **намадвор** [124, с.326], **калонворона** [124, с.651], **шутурвор** [124, с.337], **мардонавор** [124, с.483], **тирморвор** [124, с.344], **гӯсфандвор** [124, с.504], **тирвор** [124, с.40], **фарзандвор** [124, с.30], **даричавор** [124, с.244], **лунгивор** [124, с.218], **умедвор** [124, с.428], **куртавор** [124, с.382], **нимгиребонвор** [124, с.], **бозубандвор** [124, с.], **намунавор** [124, с.], **чомавор** [124, с.637], **рӯбоҳвор** [124, с.648], **танавор** [124, с.384], **бандавор** [124, с.433], **соявор** [124, с.433], **хурдвор** [124, с.434], **хуқвор** [124, с.479], **рустамвор** [124, с.495], **пилтавор** [124, с.471], **курчапавор** [124, с.92], **девоनावор** [124, с.271], **бародарвор** [124, с.543], **мурдавор** [124, с.391], **падарвор** [124, с.375], **писарвор** [124, с.375], **либосвор** [124, с.466], **сархатвор** [124, с.75], **машъалвор** [124, с.99], **муридворона** [124, с.87], **ҳалқавор** [124, с.427], **инсонвор** [124, с.253], **ғуломвор** [124, с.360], **мачнунвор** [124, с.358], **мадхушвор** [124, с.360], **қафасвор** [124, с.380], **ҳаммомвор** [124, с.472], **барқвор** [124, с.520].

Чи тавре дида мешавад, С. Айни аз калимасозӣ бо пасванди **-вор**, чи калимаҳои асили тоҷикӣ ва чи калимаҳои иқтибосии арабӣ, ба таври васеъ истифода бурдааст. Ҳарчанд, дар муқоиса бо калимаҳои асили тоҷикӣ истифода

шудани ин пасванд бо калимаҳои иқтибосии арабӣ кам бошад ҳам, вале ба таври умум истифода шудааст.

Ба гурӯҳи калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки бо пасванди **-вор** дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ, ба вижа дар қисмҳои 3 ва 4-и он истифода шудааст, пеш аз ҳама, калимаҳои зерин мансуб мебошанд: **машъалвор**: «Дар пеши онҳо як угури пурравған буда, латтакӯҳнаҳое, ки дарунаш буд, **машъалвор** месӯхт» [124, с.99], **ҳалқавор**: «печҳои дастори ӯ бо якдигар зич печида, ҳар печ аз таҳти печи дигар **ҳалқавор** ба поин овезон шуда, ба ҳалқаҳои ришаш расида меистод» [124, с.427], **инсонвор**: «Ман на танҳо розӣ, балки аз ҷону дил ва девонавор розиб мебошам, ки муҳаббати қалби мо бо ҳам, дар зоҳир ҳам бо риштаи никоҳ баста шуда, мо бо ҳам **инсонвор** зиндагонӣ намоем» [124, с.253], **ғуломвор**: «Ман ваъда медиҳам, ки ба он кас на фарзандвор, балки **ғуломвор** хизмат карда, бо ин роҳ кам ҳам бошад, миннатдори худро маълум намоям» [124, с.360], **мачнунвор**: «Шоир дар ин ҳол ба ҳичрони он маъшуқа тоқат оварда наметавонистагӣ шуд ва қариб буд, ки **мачнунвор** сарбараҳна фарёдкунон ба дашту биебон барояд» [124, с.358], **мадҳушвор**: «Чашми домод ҳамин ки ба ҳайкали дар зери парда печондашудаи арус афтод, ба ларза даромада, **мадҳушвор** ба замин галтид» [124, с.360], **қафасвор**: «ба болои онҳо чорчӯбаҳои секунҷашаклро **қафасавор** ниҳода, ба атрофи онҳо коғази равғанин часпонда буданд» [124, с.380], **ҳаммомвор**: «бо вучуди он қадар сард набудани ҳаво ва бо лампаҳои чилум **ҳаммомвор** гарм шудани хона, он кас як нӯстини почасиёҳи аъло ҳам бар тан дошт» [124, с.472], **барқвор**: «панҷ нафар одами мусаллаҳ, ки сару рӯяшон бо рӯмолҳои сиёҳ бастагӣ буда, танҳо сӯроҳе дар пеши чашмашон кушодагӣ будааст, аз найзори пеши девори қалъа **барқвор** баромада, ба ҷаллодон ҳучум кардаанд [124, с.520].

Дар робита ба калимаи **мачнунвор** метавон гуфт, ки **мачнун** калимаи арабӣ буда, аз нигоҳи сохтор исми мафъул/сифати феълии тарзи мафъули мебошад ва муодили он дар забони тоҷикӣ вожаи девона аст. Вале дар забони тоҷикӣ бештар ҳамчун исми хос – қаҳрамону қурбонии роҳи ишқи Лайли қорбурд мешавад. Дар «Ёддоштҳо» ҳам пасванди **-вор** маҳз ба ҳамин исми хос

илова гаштааст ва таъбири «сарбараҳна фарёдкунон ба дашту биёбон барояд», ки дар ҷумла пас аз калимаи маҷнунвор омадааст, ин андешаро таъйид менамояд.

Дар «Ёддоштҳо» бо кумаки вожаи арабии **либос** калимаи **либосворӣ** истифода шудааст: «*Ин бародарон ба муқобили ёри маънави ман ба ман ёрмандии моддӣ мерасонданд; либосворӣ, қанду чой ва баъзан равғану биринҷ оварда меоданд*» [124, с.466]. Калимаи мазкур ду зинаи калимасозӣ: либос+пасванди -вор+пасванди-й-ро гузаштааст. Корбурди калимаи **либосвор** дар «Ёддоштҳо» не, вале дар дигар осори насрии устод С. Айнӣ мавриди истифода қарор доштааст [129, с.86].

Дар «Ёддоштҳо» як маротиба калимаи **муридворона** корбурд шудааст: «*Иброҳимхоҷа бо эҳтироми муридворона вохӯрдӣ намуда ба пеши мо нишаст*» [124, с.87]. Аз таҳлили сохтори калимаи **муридворона** бармеояд, ки он ду зинаи калимасозиро гузаштааст: а) мурид+пасванди -вор; б) муридвор +пасванди она.

Инчунин, дар «Ёддоштҳо» калимаи **сархатвор**: «*Бе ҳеҷ гуна машқ ба даст қалам гирифта бо дастҳои ларзон он ҳарфҳоро дар когазе сархатвор навиштам*» [124, с.75] оварда шудааст, ки ба фарқ аз дигар калимаҳои ба пасванди -вор сохта (ба истиснои калимаи **муллобачавор**), на ба илова шудани ин пасванд ба калимаи сода, балки ба пайвастании он ба калимаи мураккаб сохта шудааст. **Сархат**, ки дар забони тоҷикӣ ба маънои «намунаи хате, ки устод дар аввали варақ навишта ба шогирд медиҳад, ки аз рӯйи он хат машқ кунад» [141, с.219] меояд, аз ду калимаи алоҳида: сар ва хат таркиб ёфтааст ва маҳз дар зинаи дувуми калимасозӣ пасванди -вор ба он илова гаштааст.

Калимаи **муллобачавор**: «баъд аз маъзулиаш ба шаҳри Бухоро омада, дар мадрасаи Абдуллоҳон дар ҳучраи худ *муллобачавор* (лоуболона) зиндагонӣ мекард [124, с.312] ба монанди калимаи сархатвор ду зинаи калимасозиро гузашта, пасванди -вор маҳз ба калимаи мураккаб пайваст гаштааст.

Шумораи калимаҳои сохта бо ин пасванд дар забони тоҷикии форсӣ ба 76-то мерасад [119, с.41]. Дар «Ёддоштҳо» шумораи ҷунин калимаҳо ба 52 адад, аз

ҷумла аз ин адад калимаҳои бо воҳидҳои луғавии арабӣ ва пасванди -вор сохта ба 12 мерасад.

Гуфтан бамаврид аст, ки тамоми калимаҳои асилу иқтибосии арабие, ки дар «Ёддоштҳо» бо пасванди **-вор** истифода шудаанд, имрӯз низ дар адабиёти бадеӣ ва дар гуфтугузори мардумӣ ба таври густурда истифода мешаванд.

1.2.10. Пасванди -ак

Унсури -ак дар сарчашмаҳои илмӣ чун пасванди калимасоз дарҷ шудааст. Аз ҷумла, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» дар робита ба пасванди **-ак** чунин таъкид шудааст: «Пасванди -ак сермаҳул буда, аз хиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад: 1) аз исмҳои конкрет номи предмет, ки ба асосаш аз ягон ҷиҳат монанд буданро мефаҳмонад: *айнак, гавҳарак, забонак, дастак, гӯшак, сӯзанак* ва ғ.; 2) аз исмҳои ҷондор номи ҷонварон: *харак, кирмак*; 3) аз исмҳои амал номи беморӣ: *хоришақ*; 4) аз сифат номи ҷонварон, ҳашарот, чиз ва амалу аломат: *хомӯшақ, таррак, кӯрақ, нағзақ, қачҷақ*; 5) аз асоси замони ҳозираи феъл номи асбоб ва амал: *ғалтак, бандак, чинақ*; 6) аз калимаҳои тақлидӣ номи бозичаҳо ва амал: *қарсақ, ҳуштақ, пуфақ, чирчирақ* ва ғ» [10, с.112-113].

Доир ба хусусиятҳои калимасозии пасванди -ак муҳаққиқ С. Раҳматуллозода рисолаи махсус таҳти унвони «Таҳқиқи лингвистии морфемаи гарамматикӣ» (2021) навишта, дар он оид ба шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ вариантҳои гуногун доштани морфемаи мазкурро ишора намуда, хусусиятҳои калимасозии онро нишон додааст. Аз таҳқиқи ин муаллиф маълум мегардад, ки дар шеваҳои мазкур ин пасванд дар сохтани исмҳои марбут ба шахс, ғайришахс ва исмҳои маънӣ иштирок карда доираи васеи калимасозӣ дорад [20, с.45].

Дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ калимаҳои **мираконӣ, ҷӯбак, амак, пиракӣ, пуствак, пастак, бучулак, ғежонак, ғалтак, нағзақ, духтарак, бачадуздак, обкашак, кирмак, бачадавак, чашмак, баққолак, бодбарак, ҷуфтак, айнак** ва ғайра бо пасванди **-ак** истифода шудаанд, ки аз инҳо вожаҳои **духтарак,**

пастак, бачадуздак, баққолак ва **чўбак** тавассути **-ак** на барои ифодаи маънои нав, балки барои хурдию навозиш оварда шудаанд ва дар ин маврид пасванди **-ак** на ҳамчун пасванди калимасоз, балки ҳамчун пасванди шаклсоз ба кор рафтааст.

Ба таъкиди донишмандон шакли асосии **-ак**-и навозишу тасғир дар форсии миёна ба шакли **-чак** ва **-ичак** истифода мешудааст, ки нишонаи тасғир ва гоҳе ихтисос будаву ба охири исм мулҳақ мегаштааст [148, с.20]. Аз вожаҳои мазкур калимаҳои **амак**: «Ғуломчон ном аз бойбачагони хамин гузар буд, ки ба манъи падару *амакаш* нигоҳ накарда, ба ин ҷо рафтуой дошт [124, с.469], **мираконӣ**: «Азбаски муллоҳои калон ва фарзандони онҳо монанди хочагони ҷўйборӣ ва *мираконӣ* дар пеши амир ва дарбориёнаш хурмати махсус доштанд, одамони миршаб ҷуръат накардаанд, ки ба ӯ чизе гўянд [124, с.469], **айнак**: «Баъд аз чанд рўзи дигар сари он бар рўйи айнаки зонуи пойи чап расида нўг дод [124, с.604], «*Ў* дар зери айвончаи меҳмонхона ба чархи осиётарошӣ машғул буд, ба чашмаш *айнак* гузошта сўрохҳои паррагузаронии чархро бо як диққат ва ғайрат бо искана мекофт» [124, с.20], **баққолак**: «...Медонед, ки дар ҷавори (ҳамсоягии) шумо *баққолакест* соҳиби зиёъ ва ақор (замину обу боғу бўстон) ва асбобу молу мавошӣ (чорпоён)» [124, с.555], аз иқтибосоти арабӣ мебошанд, ки бархе аз он имрўз низ мавриди истифода қарор мегирад.

Дар «Ёддоштҳо» вожаи айнак, ки аз калимаи арабии айн ва пасванди **-ак** сохта шудааст, 10 бор истифода шуда, 8 бори ин ба маънои «устухони гирди рўйи зону, кулчаи зону, сари зону» ва ду бор ҳамчун ифодагари «Асбоб ва василаи дорои ду даста ва ду шиша, ки барои пурзўр кардани биной, ҳимояи чашм аз нури хуршед ё инъикоси сафедии барф, пешгирӣ аз даромадани ашёи беруна ба чашм истифода шуда, болои бинӣ гузошта мешавад» [140, с.46].

Вожаи **мираконӣ**, ки ду зинаи калимасозиро гузаштааст: **мир**+пасванди **-ак** (+пасванди шаклсози ифодагари **чамъ-он**) + пасванди **-ӣ**, аслан, нисбат ба ҷо ба кор рафтааст.

Таҳлили калимаҳои бо пасванди **-ак** дар «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки дар он чор калима: **амак, мираконӣ, айнак** ва **баққолак** бо воҳидҳои луғавии

арабӣ ва илованамоии пасванди -ак сохтаву мавриди истифода қарор гирифтааст.

1.2.11. Пасванди -гоҳ

Пасванди -гоҳ аз нигоҳи таърихӣ калимаи мустақилмаъно буда, бо гузашти замон ба пасванди калимасоз табдил ёфтааст. Ба мустақилмаъно будани ин вожа ҳанӯз соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» ишора намуда буд, ки: «гоҳ: ба маънии тахти подшоҳӣ; ва ба маънии вақт ва чой ва хайма; ва ба маънии дови қимор» [131, с.188]. Дар фарҳанги «Баҳори Аҷам» бошад, илова ба чунин маонӣ боз оварда шудааст, ки «ин лафз ба маънии зарфи замон ва макон ҳар ду омада; ба маънии замон муқаддам ояд ба изофат, чунончи гоҳи мастӣ ва гоҳи хушёрӣ, магар дар баъзе алфози вақтия, мисли субҳгоҳ ва шомгоҳ; ва ба макон муаххар ояд аз чиҳати қалб, чунонки **сайдгоҳ, адабгоҳ, боргоҳ** ва ғ.» [128, с.1755]. Имрӯз низ дар бархе маврид вожаи гоҳ мустақилияти худро ифода намуда, муодил ва вақт ва замон мегардад. Пасванди -гоҳ дар муқоиса ба бештари пасвандҳои дигари забони тоҷикӣ дар калимасозӣ сермаҳсул мебошад [10, с.113] ва калимаҳои бо он сохта ба макон ва замон далолат мекунанд [148, с.34]. «Дар миёни пасвандҳои ҳақиқии забони форсӣ пасванди -гоҳ танҳо пасвандест, ки дар айни пасванд будан аз назари луғавӣ низ мустақил аст ва ба унвони вожа ба қор меравад, бо ин вучуд амалқарди луғавии -гоҳ бисёр маҳдуд аст [119, с.28].

Таҳлили вожаи гоҳ аз нигоҳи доштани маънои мустақил нишон дод, ки дар «Ёддоштҳо» ҳамчун як калимаи маънодори мустақил чандин бор истифода шудааст: «*Ин ҷавон аз иштироккунандагони доими «гайбатхона» набуда, гоҳ-гоҳ меомад*» [124, с.480].

Дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ вожаҳои **гузаргоҳ** [124, с.649], **даромадгоҳ** [124, с.627], **пешгоҳ** [124, с.429], **гардишгоҳ** [124, с.422], **чарогоҳ** [124, с.237], **чоштгоҳ** [124, с.539], **сайргоҳ** [124, с.582], **хиргоҳ** [124, с.583], **бошишгоҳ** [124, с.632], **хирмангоҳ** [124, с.117], **хобгоҳ** [124, с.625], **нишастгоҳ** [124, с.562], **такягоҳ** [124, с.503], **боргоҳ** [124, с.205], **кушишгоҳ** [124, с.218],

дастгоҳ [124, с.251], сайронгоҳ [124, с.566], намозгоҳ [124, с.567], идгоҳ [124, с.567], тамошогоҳ [124, с.516], қатлгоҳ [124, с.600], беғоҳ [124, с.444], қиблагоҳ [124, с.428], қадамгоҳ [124, с.346] ва ғ. истифода шудааст.

Чи тавре дида мешавад, ба истиснои калимаҳои *дастгоҳ*, *қиблагоҳ* ва *беғоҳ* дигар ҳама калимаҳои истифодашуда ба макон ишора мекунад.

Дар байни калимаҳои зикршуда калимаҳои **сайргоҳ**: «*Бинобар ин бо фармони ӯ дар сайргоҳ - дар ҷое, ки ҳар тамошобин аз он ҷо як бор-ду бор мегузаист, хандаке кофта монда буданд*» [124, с.581], **сайронгоҳ**: «*дар шароити Бухорои амирӣ, ки ҳеҷ сайронгоҳе ва тамошохонае надошт, барои дилкушӣ ин корро лозим мешумурдагӣ шуданд*» [124, с.566], **такиягоҳ**: «*Дар шароити амирӣ, дар шароите, ки муллоён ҳокими мутлақ ва **такиягоҳи** ҳукумати амирӣ, ба шарият мувофиқкардадиҳандаи ҳар гуна зулму бедод ва фисқу фасоди амир буданд*» [124, с.503], **тамошогоҳ**: «*Тамошогоҳи асосии сайр пеши дарвозаи подшоҳӣ буд*» [124, с.582], **қатлгоҳ**: «*ба манзарае рост омадем, ки дар фоҷиавӣ будан аз манзараи қатлгоҳи Рустамча фарқ надошт*» [124, с.600], **истиқоматгоҳ**: «*истиқоматгоҳ қисми болоӣ истиқоматгоҳ буда, ба вай бо як зинаи чандпоғундагӣ баромада мешуд*» [124, с.622] ва **идгоҳ**: «*Азбаски шаҳр нисбат ба берунаш хеле баландӣ дошт, ба **идгоҳ** равандагон аз дарвозаи шаҳр баромада, аз фароз ба нишеб ҳаракат мекарданд*» [124, с.567], **қиблагоҳ**: «*Тақсир, агар ман хато накарда бошам, чанобашон дар сафи намоз аз ҳазрати қиблагоҳ як ваҷаб пештар истодагӣ барин намуданд*» [124, с.428], **қадамгоҳ**: «*Мадрасаи Бадалбек ва мазоре, ки дар тарафи шарқи мадраса буда, вайро қадамгоҳи Қутайба ибни Муслим (фотеҳи Бухоро аз тарафи арабҳо) мегуфтанд*» [124, с.340], **ваъдагоҳ**: «*Ҳама дар вақти муайян ба **ваъдагоҳ** расида омаданд*» [124, с.458] калимаҳои иқтибосии арабӣ буда, боқимонда ҳама калимаҳои асили тоҷикӣ ба шумор мераванд.

Дар муқоиса ба истифодаи дигар иқтибосоти арабӣ С. Айнӣ дар калимасозӣ бо **-гоҳ** муродифотро истифода намудааст. Масалан, дар бештари маврид барои ифодаи ҷойи сайругашт аз вожаи бо **-гоҳ** сохтаи *сайргоҳ* истифода карда, ҳамзамон, ба ҳамин маъно вожаи *сайронгоҳ*ро овардааст. Дар

холе ки *сайр* ва *сайрон* ҳар ду вожаи арабӣ буда, масдари феъли «*сора*» [سار] буда, ишора ба *рафт*, *равона ш.*, *роҳ гаши*, *гаштугард* (гардиш) *к.*; *қадам зад*, *раҳсинор ш.*, *ба роҳ баромад* [137, с.589].

Гузашта аз ин, С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо», ба вижа дар чилдҳои 1-2 ба маънои калимаи *кушторгоҳ* бештар вожаи *кушишигоҳро* истифода бурдааст, вале дар чилдҳои баъдӣ бо истифода аз калимаи иқтибосии *қатл* ва пасванди *-гоҳ*: *қатлгоҳ* маънои мазкурро зикр намудааст.

Дар «Ёддоштҳо» калимаи қиблагоҳ оварда шудааст, ки на ба маънои асли, балки ба маънои маҷозӣ далолат мекунад. Дар забони тоҷикӣ қиблагоҳ ба маънои «*кит.* макони парастии, самти парастии. 2. *маҷ.* падар (фарзандон падари худро эҳтиромона қиблагоҳ меноманд) [140, с.580].

Калимаҳои арабие, ки бо илова шудани пасванди *-гоҳ* ба онҳо вожаҳои нав сохтаанд, ҳамагӣ калимаҳои аз нигоҳи сохторӣ содаанд, дар ҳоле ки дар «Ёддоштҳо» калимаи **чамъомадгоҳ**: Ман ҳам дар ин *чамъомадгоҳ* ба воситаи Ҳомидхочаи Меҳрӣ алоқа бастам [124, с.469] корбурд шудааст, ки, аслан, калимаи мураккаб аст. Дар калимаи чамъомадгоҳ мо ду зинаи калимасозиро мушоҳида мекунем, ки нахуст аз калимаи чамъ ва асоси феъли забони гузашта «**омад**» таркиб ёфта, сипас ба он (чамъомад) пасванди *-гоҳ* пайваст гаштааст.

Чи тавре ишора шуд, пасванди *-гоҳ* дар калимасозӣ, хусусан, барои ифодаи макон аз пасвандҳои сермахсул ба шумор рафта, дар забони тоҷикии форсӣ 266 калима [119, с.27] ба он сохтаву мавриди истифода қарор дорад. Дар «Ёддоштҳо» низ корбурди пасванди *-гоҳ* назаррас аст, хусусан, тавассути илова намудани он ба 10 калимаи иқтибосии арабӣ калимаҳои нави ифодакунандаи макон ба майдон омадааст. Дар ин ҷо вожаи *қиблагоҳ* истисно мебошад, зеро ин вожа ҳарчанд ба макон далолат намояд ҳам, вале дар забони тоҷикӣ ба маънои маҷозияш, ки ифодагари **падар** аст, истифодаи бештар дорад.

1.2.12. Пасванди *-дон*

Пасванди *-дон* аз пасвандҳои сермахули забони тоҷикӣ ба шумор рафта, исмҳои мушаххаси макон ва зарфият месозад [16, с.151]. Дар забони форсии

точикӣ 154 калима тавассути ин пасванд сохтаву мавриди истифода мебошад [119, с.34]. «Дар осори Садриддин Айнӣ бо ин пасванд 32 калима сохта шудааст» [92, с.62]. Дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ, хусусан чилдҳои савуму чоруми он, калимаҳои бо пасванди **-дон** ва воҳидҳои луғавии арабӣ сохта хамагӣ дуто мебошад: **қаламдон**: «*қаламро пок карда дар қаламдон... гузошт*» [124, с.323], **шамъдон**: «*шамъдон ва гӯгирд бароварда, дар шабгаҳ шамъро даргиронд*» [124, с.385].

Калимаи шамъ арабист, ки бо илова шудани пасванди **-дон** ифодагари «зарфе аз фулуз, сафол, санги мамар ва ғ., ки дар он шамъ мегузоранд» [139, с.566], мебошад. Ачиб ин аст, ки калимаи шамъ ба забони тоҷикӣ иқтибос шуда, сипас бо илова шудани пасванди **-дон** ба он дубора ба забони арабӣ баргашта, ба зарфе, ки шамъ мегузоранд, далолат мекунад [137, с.634]. Яъне, калимаи шамъдонро метавон калимаи муарраб аз забони тоҷикӣ номид.

Ҳарчанд пасванди **-дон** дар калимасозии забони тоҷикӣ сермаҳсул ба шумор равад ҳам, вале дар муқоиса ба дигар пасвандҳо қорбурди он дар «Ёддоштҳо», хусусан бо воҳидҳои луғавии арабӣ бисёр маҳдуд аст.

1.2.13. Пасванди -манд

Пасванди **-манд** дар калимасозӣ сермаҳсул буда, аз исмҳои маънӣ сифатҳои аслие месозад, ки ба аломат, хислат ва хосият доро будани ашро мефаҳмонад [16, с.194; 10, с.141-142]. Пасванди **-манд**, ки маъмулан бо пешванди бо- дар рақобат аст (арзишманд = боарзиш, шарофатманд = бошарофат), тақрибан ҳамеша ба исми маънӣ мепайвандад ва сифатҳои месозад, ки ҳузур ва ё вучуди кайфияти мавриди зикри решаро мерасонанд [119, с.39]. Калимаҳои сохта бо ин пасванд, аз қабилҳои сарватманд, давлатманд, алоқаманд ва ғ., аслан, сифат буда, сипас бо роҳи морфологӣ-синтаксисӣ ба исми гузаштаанд ва ҳамчун исми мавриди истифода қарор мегиранд.

Дар «Ёддоштҳо» бо пасванди **-манд** калимаҳои зиёде сохта шудааст, аз ҷумла бо илова намудани ин пасванд ба воҳидҳои луғавии арабӣ калимаҳои зерин ба майдон омадааст: **ихлосманд**: «Дар «ёздаҳум» ҷаҳриҳо омада, дар

чиллахои *ӯ* чаҳр мекарданд ва *ихлосмандон* ва ё тамошобинон омада, аз он чаҳр «баракат мебурданд» ва ё онро тамошо мекарданд [124, с.348], **алоқаманд**: «ҳеҷ кадоми онҳо шуҳрати илмӣ надоштаанд ва бо адабиёт ҳеҷ *алоқаманд* набуданд» [124, с.412], **Сарватманд**: «Монанди Зарир *сарватманд* набошам ҳам..» [124, с.424], **қаноатманд**: «Қорӣ Усмон ин таклифро фақат барои *қаноатманд* кардани ҳаваси худ ба миён оварда бошад ҳам..» [124, с.470], **ҳавасманд**: «бинобар ин барои *ҳавасманд* кардани *ӯ* он суҳбатҳоро хеле дилчасп... карда нишон додам» [124, с.494], **аёлманд**: «Акрамхоҷа ном одами миёнсоли *аёлманд* навбатдор буд» [124, с.637], **шавқманд**: «ба шунидани ҳикояҳои деуу парӣ бисёр *шавқманд* буд» [124, с.36], **фоидаманд**: «Ин танбеҳи падарам барои ман як таълими бисёр *фоидаманд* шуд» [124, с.97], **давлатманд**: «Ин се нафар фарзандони одамони *давлатманд* буда, дар дарс ҳам бо ҳам шарик буданд [124, с.142].

Аз калимаҳои мазкур имрӯз вожаҳои *ихлосманд*, **алоқаманд**, **сарватманд**, **қаноатманд**, **давлатдор**, **ҳавасманд** ва **шавқманд** мавриди истифодаи хосу ом қарор дошта, ба ҷойи калимаи **фоидаманд** калимаи **фоидабахш** ва ба ҷойи **аёлманд** **серфарзанд** ва **аёлдор** қорбурди бештар дорад.

Дар ҷилди савуми «Ёддоштҳо» С. Айнӣ калимаи ҳичолатмандонаро ба қор бурдааст, ки дар зинаи аввали калимасозӣ маҳз бо калимаи иқтибосии арабӣ – ҳичолат ва пасванди -манд сохта шудааст. «Бо дидани шумо ман ҳама чизро фаромӯш кардаам, ҳатто одамгариро ҳам! – гуфт хӯҷаин бо оҳанги ҳичолатмандона» [124, с.386].

Дар забони форсии тоҷикӣ 91 калима бо пасванди -манд сохтаву мавриди истифодаи хосу ом аст [119, с.39]. Дар «Ёддоштҳо» бошад, шумораи калимаҳои бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва пасванди -манд сохташуда ба 11 адад мерасад.

1.2.14. Пасванди -нок

Яке аз пасвандҳои сермаҳсулу серистифода дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ пасванди -нок ба шумор меравад. Чунончи дар осори насрии С. Айнӣ бо ин

пасванд беш аз 50 вожа сохта шуда, бархе калимаҳои дар ин қолиб сохташуда аз 6 то 15 маротиба корбурд шудааст [92, с.88].

Мавриди зикр аст, ки пасванди -нок «ба кумаки моддаи яки афъоли сода ва ё ба кумаки исми маъно сифатҳое месозад, ки дар бештари маврид тавсифкунандаи як мавқеият ва ё як ҳолати нохушоянд мебошанд. Ин пасванди адабӣ имрӯз дигар зоё (сермаҳсул - С. Н.) нест» [119, с.36]. Ин дар ҳолест, ки забоншиноси дигари эронӣ Маҳмуд Шафey сермаҳсуливу истифодаи густардаи пасванди -нокро имрӯз инкор наменаояд, вале ишора месозад, ки «истифодаи ин пасванд (дар «Шоҳнома» - С.Н.) ҳам омтар аз имрӯз аст [25, с.381].

Дар забоншиносии тоҷик бошад, дар робита ба маънозоии пасванди -нок ишора шуда, аммо дар мавриди сермаҳсулӣ ва каммаҳсулии он ҳеҷ ишора нарафтааст. «Пасванди -нок бо исмҳо омада, сифати аслие месозад, ки ба аломати асосии калима соҳиб буданро мефаҳмонад» [16, с.194].

Ҳамзамон бо ин, дар робита ба пасванди -нок ин нукта таъкид карда мешавад, ки ба фарқ аз бештари пасвандҳои забони форсии тоҷикӣ пасванди мазкур ба калимаҳои асили тоҷикӣ ва калимаҳои иқтибосии арабӣ пайваст мегардад [77, с.355]. Яъне, дар калимасозӣ бо ин пасванд асил ва ё иқтибосӣ будани воҳиди луғавӣ чандон аҳаммият надорад.

Таҳлили корбурди воҳидҳои луғавии арабӣ бо пасванди -нок дар «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки С. Айнӣ ба корбурди он тавачҷуҳ доштааст. Чунончи дар «Ёддоштҳо» калимаҳои зайл: **фоиданок**: «*Худо шудан барои ту фоиданок аст*» [124, с.273], **зарарнок**: «*аз кирдорҳои бади ба омма зарарноки бойҳо ва эшону муллоҳо шикоят мекарданд*» [124, с.476], **қобилиятнок**: «*Бачаи қобилиятнок менамояд*» [124, с.127], **хавфнок**: «*Аммо он равандагон ба ин ҷанҷоли хавфнок ҳамроҳ ва гувоҳ шуданро на хоста*» [124, с.501], **шубҳанок**: «*одамони ношинос ва «шубҳанок»-ро намегузошт, ки ба сарой дароянд*» [124, с.535], **асоснок**: «*Он одами асонокро удайҷӣ меномиданд*» [124, с.205], **тахлуکانок**: «*...дар наздикии як духтари калонсоли шавҳарталаб тахлуکانок медонист*» [124, с.257], **таъсирнок**: «*бо овози гафс ва баланди худ ва бо нигоҳҳои тези чашмони пурташи таъсирнокаш он гавгоро хомӯш карда...*»

[124, с.302], **дахшатнок**: «аммо ҳам ин қадарро медонам, ки бо фарёди **дахшатноки** одами бисёре... аз хоби сахт бедор шудам» [124, с.351], **саводнок**: «Чунки то ҳол онҳо имоми хату **саводнокро** надида буданд» [124, с.357], **хатарнок**: «ҳозир ба роҳ баромадан барои ту **хатарнок** аст» [124, с.402], **моддинок**: «Амирони охирии Бухоро бошанд, ин идро дар роҳи дуру дароз машғул доштани халқ ба корҳои бефоидаи зарари **моддинок** истифода карда...» [124, с.580], **фарахнок**:

Фарахнок буданду хурсанду шод,

Маро лек як кас намекард ёд [124, с.582],

муболиғанок: «Ин таъбири Махдуми Гав **муболиғанок** бошад ҳам» [124, с.588], **ақлнок**: «ҳеч одами **ақлнок** аз як шоир ҳар рӯз як шеърӣ нав талаб намекунад» [124, с.635] ва **ҳақнок**: «Ман дар ин коҳиш акаамро **ҳақнок** медонистам» [124, с.17] бо илова кардани пасванди -нок ба воҳидҳои луғавии арабӣ сохта шудаанд.

Илова бар ин, дар «Ёддоштҳо» дар ду маврид калимаҳои **фойданоктар**: «Барои ту ҳамин кор **фойданоктар** аст» [124, с.434] ва **маданиятноктар**: «Бинобар ин, дар он даври пеш аз он деҳа **маданиятноктар** ва серхату саводноктар чое набуд» [124, с.6] оварда шудааст, ки бо қабул кардани пасванди шаклсози -тар ба дараҷаи қиёсии сифат далолат мекунад ва ин худ бори дигар аз сифатсозии пасванди -нок шаҳодат медиҳад.

Дар забони форсии тоҷикӣ наздик ба 120 калима бо ин пасванд сохтаву мавриди истифодааст [119, с.36]. Дар «Ёддоштҳо» бошад, шумораи калимаҳои бо пасванди -нок ва воҳидҳои луғавии арабӣ сохта ба 12 адад мерасад, ки ба сермахсулии пасванди мазкур ишора месозад.

1.2.15. Пасванди -осо

Дар забони тоҷикӣ пасванди -осо дар баробари пасвандҳои -сор, -ваш ва -фом бемахсул маҳсуб гашта, ҳамчун пасванди сифатсоз муаррифӣ гаштааст [16, с.197].

Дар робита ба ин пасванд Хусрави Кишонӣ таъкид намудааст, ки: «ба назар мерасад, ки пасвандҳои -со, -осо ва -сон талаффузҳои як пасванди хос бошанд, ки дар забони адабӣ, ба вижа дар забони шеърӣ, ба далоили ҳиҷоӣ ва кофия аз якдигар фосила гирифтаанд. Ба ҳар ҳол дар форсии имрӯз дар миёни онҳо метавон тафовутҳое, ҳарчанд ҷузъӣ ва кучак ба назар мерасад» [119, с.48].

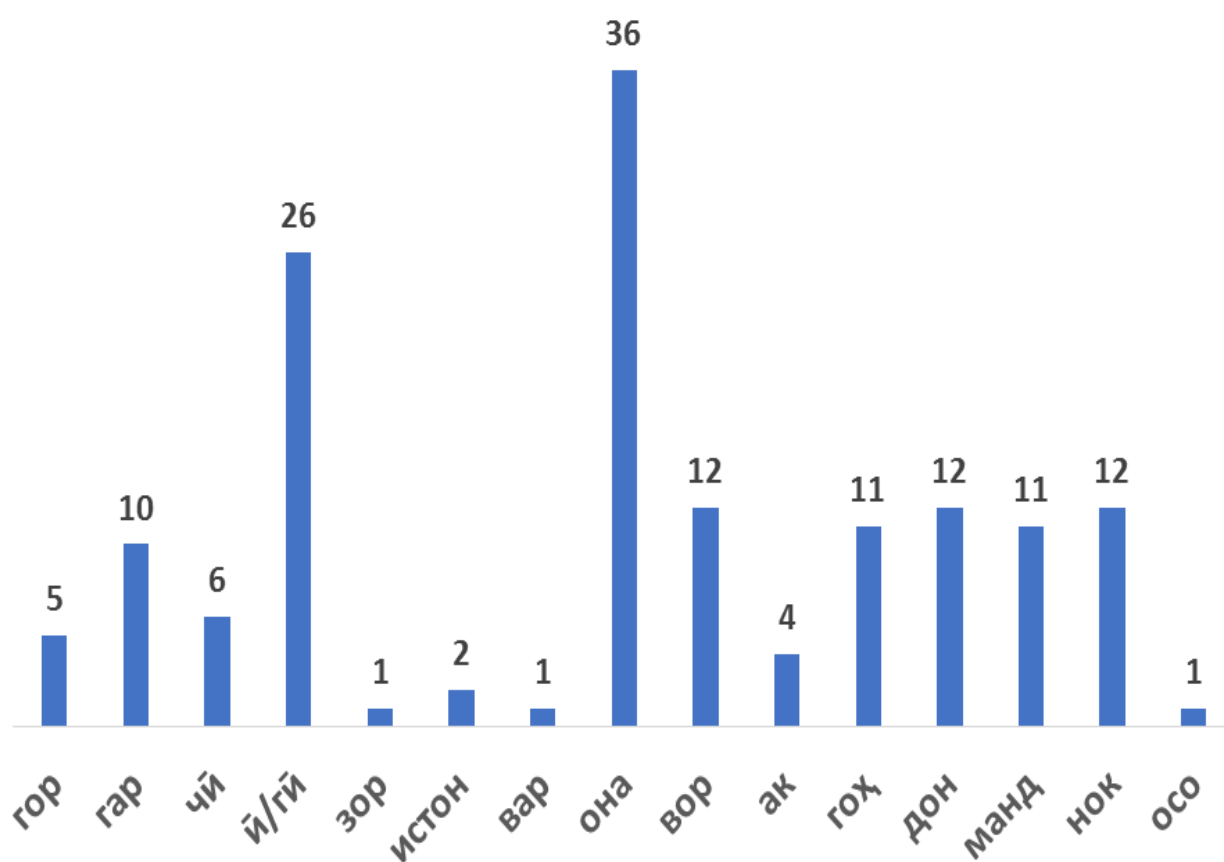
Дар «Ёддоштҳо» бо илова намудани ин пасванд ба воҳиди луғавии арабӣ ҳамагӣ як калима сохта шудааст, ки он вожаи **ҳалқосо** мебошад. *«Дари хона кушодагӣ, чароғ хира месӯхт, косаи кӯкнор дар рӯйи хона чаппа шуда монда буд, рӯмолчаҳои кӯкнориҳо ҳам бо ҳалқосоҳошон ҷо ба ҷо истода буданд»* [124, с.146]. Ҷойи дигар гунаи ҳамин калима **ҳалқосо** оварда шуда, аз тарафи муаллиф дар даруни қавсайн гунаи **ҳалқоса** оварда шудааст: *«Дар он ҷо аз давлататон мувофиқи табъ бо ҳалқосаи (ҳалқосои) бомазза як коса оби ҳаётро нӯшида дар ҳаққи шумо ва ҷаноби олий дуо карда омадам»* [124, с.221].

Ҳарчанд калимаҳои **ашқосо** [129, с.15] ва **дилосо** [129, с.53] дар осори дигари С. Айнӣ истифода шуда бошад ҳам, вале таҳлили калимасозии ин пасванд дар «Ёддоштҳо» нишон дод, ки ба ғайр аз калимаи **ҳалқосо**, дигар ягон калима, сарфи назар аз иқтибосӣ ё асил будан, оварда нашудааст, дар ҳоле ки дар забони форсии тоҷикӣ 19 калимаи бо ин пасванд сохта мавриди истифода қарор дорад [119, с.48].

Таҳлилу баррасии калимасозии пасвандҳо бо вожаҳои иқтибосии арабӣ дар ҷилдҳои савуму чоруми «Ёддоштҳо» нишон дод, ки дар ин асар 15 пасванд бо илова шудан ба воҳидҳои луғавии арабӣ аз 1 то 36 калимаи нав сохтаанд. Корбурди чунин калимаҳои сохта низ дар «Ёддоштҳо» мухталиф буда, бархе ба таври маҳдуд аз як то ду бор ва бархе дигар ба таври васеъ аз 20 маротиба боло истифода шудааст.

Омори корбурди пасвандҳои калимасозро бо воҳидҳои луғавии арабӣ дар «Ёддоштҳо» метавон бо диаграммаи зер нишон дод.

Корбурди пасвандҳо бо воҳидҳои луғавии арабӣ дар "Ёддоштҳо"

Дар охир ин нуктаро қайд намудан мумкин аст, ки «бархе аффиксҳои, ки шояд дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ҳам дар калимасозӣ маҳдуд буданд, алҳол низ камистеъмол буда, дар сохтани калимаҳои нав беаҳсуланд. Аз ҷумла, пасвандҳои *-ор*, *-шан*, *-ик* дар исмҳо, пасвандҳои *-ур*, *-гун*, *-о*, *-ваш*, *-ин*, *-фом*, *-ина* дар сифатҳо ба гурӯҳи аффиксҳои беаҳсули забони тоҷикӣ мансубанд» [55, с.66]. Ҳамин аст, ки дар осори С. Айнӣ, ба вижа дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и ӯ истифодаи пасвандҳои мазкур дар калимасозӣ, хусусан, бо калимаҳои иқтибосӣ ба назар намерасад.

1.3. Нақши калимаҳои арабӣ

дар такмили роҳи синтаксисӣ-морфологии калимасозӣ

Дар баробари калимаҳои нав сохтан тавассути исмҳо ва пасвандҳо бо ёрии ба ҳам омадани ду калимаи мустақилмаъно низ калимасозӣ сурат мегирад. Ин баҳомиро дар забоншиносии тоҷик васлшавии калимаҳо меноманд. Чи тавре Ш. Рустамов таъкид намудааст, тадқиқи калимасозии исм, алалхусус, исмҳои мураккаби забони тоҷикӣ, ба инкишофи назарияи умумии калимасозӣ ёрӣ расонида метавонад, вале ин чунин маъно надорад, ки ба калимасозии забони тоҷикӣ танҳо аз заминаи забоншиносии умумӣ наздик шудан лозим бошад, балки дар баробари ин тақозо мекунад, ки ба калимасозӣ аз заминаву имконият ва ҳодисаҳои худ забони тоҷикӣ наздик шуда, ҷиҳатҳои хос ва умумии он тадқиқ ва ошкор карда шаванд. Дар калимасозӣ хусусиятҳои хоси ҳар як забон бештар зоҳир мешавад. Масалан, калимасозии факки изофат назарияи аз ибораҳо сохтани исмҳои мураккабро дар мисоли калимасозии забони тоҷикӣ бори дигар тасдиқ менамояд. Олимони забоншинос на танҳо дар асоси қолибҳои тайёр сохтани калимаҳо, балки дар хусуси аз таркиби синтаксисӣ ва ибораҳо сохтани калимаҳои мураккаб низ изҳори ақида кардаанд [53, с.140].

Назарияи аз ибора сохтани калимаи мураккаб дар забоншиносии тоҷик таърихи қадимтаре дорад. Масалан, дар «Ғиёс-ул-луғот» ҳангоми сухан аз чигунагии изофа гуфтан, ба таври муфассал дар бораи калимасозии факки изофат низ маълумот дода шудааст [130, с.67-70]. Ин ҷо зикри ин нуктаро ҷоиз мешуморем, ки дар забоншиносии классики форсу тоҷик таъсири бевосита ва назарраси забоншиносии араб маълум аст. Ҳатто дар масъалаи васлшавии калимаҳо, ки соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» аз он бо факки изофат ёд мекунад, нақши забоншиносии араб бараъло эҳсос мешавад. Ба ин маъно, ки дар забоншиносии араб дар баробари таркибҳои изофию сифатӣ боз таркиби дигаре бо номи таркиби мазҷӣ [التركيب المزجي] маъруф аст, ки бевосита ба калимасозии исм аз нигоҳи изофа шудани калимаҳо баҳогузорӣ шуда, таърифу баёни он ба замони Сибавайх бармегардад, ки таърихи беш аз ҳазорсола дорад. Дар таърифи

таркиби мазҷӣ низ таъкид мешавад, ки дар сурати ба ҳам омехта шудани ду калима ва аз байн афтодани алоқаҳои изофӣ ва дигар аломатҳои эъробӣ таркиби мазҷӣ ба миён меояд, ки ифодакунандаи як маъно мебошад [162, с.318]. Имрӯз бошад, «Академияи забони арабӣ дар Қоҳира» дар зарурат истифода намудани таркиби мазҷиро барои сохтани истилоҳоти нав иҷозат дода, дар таърифу чигунагии он чунин таъкид менамояд: «Таркиби мазҷӣ пайваст кардани як калима ба калимаи дигар ва дар сохтору падежпазирӣ ба сурати як калима даровардани онҳо мебошад. Дар ин маврид муҳим нест, ки он ду калима калимаҳои асили арабӣ бошанд ва ё муарраб» [159, с.52].

Гуфтан бамаврид аст, ки заминаи асосии калимаҳои мураккаб воҳидҳои синтаксисӣ, пеш аз ҳама, ибора мебошад. Аз ин ҷиҳат калимасозии исмҳои мураккаб масъалаи муносибати исмҳои мураккаб ва ибораҳоро ба миён мегузорад [10, с.119]. Калимасозии исмҳои мураккаб боз ин суолро заминагузори менамояд, ки байни онҳо ва байни ибораҳо чӣ алоқае вучуд дорад? Дар ин маврид забоншиносон таъкид менамоянд, ки тафовути асосии исмҳои мураккаб аз ибора дар ин аст, ки ҷузъҳои калимаи мураккаб ҳамин ки бо ҳам пайваст шуданд, ҳуқуқи калимаи мустақилро аз даст медиҳанд. Гузашта аз ин, бархе донишмандон, аз қабиле Г. Паул ва В. М. Жирмунский, тафовути асосии калимаи мураккабро аз ибора дар як шудани маъно ва шакли калима аз ибора мебинанд [53, с.140-141].

Ба таъбири дигар, «ҷузъҳои калимаи мураккаб ҳуқуқи калимагӣ надоранд, онҳо дар натиҷаи васлшавӣ ба асос табдил ёфта, ҳамчун морфема воқеъ мешаванд. Ҷузъҳои исмҳои мураккаб аломатҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқеро, ки аслан ба он тааллуқ доранд, қабул намекунанд. Калимаи мураккаб як задаи асосӣ дорад, вале дар ибора ҳар қадар калима бошад, ҳамон қадар зада мешавад. Ибора хусусияти номинативӣ надорад, вай муносибатҳои гуногунро ифода мекунад. Сабаби ба калимаи мураккаб гузаштани ибора ин аст, ки ибора предметонида шуда, вазифаи номинативӣ мегирад [10, с.119]. Дар забоншиносии муосири форсӣ таъкид шудааст, ки дар забони форсӣ калимасозии мураккаб навъҳои зиёд дорад. Чунончи Хонларӣ таъкид мекунад:

«аз мухтассоти форсӣ суҳулати таркиб ва касрати анвоъи он аст. Мурод аз таркиб дар ин чо ба ҳам пайвастанӣ ду ё чанд калимаи мустақил аст, ҳар як маънии хося дорад ва аз пайванди онҳо калимаи тозае ҳосил мешавад, ки агарчи мутазамини маъноӣ аҷзо низ ҳаст, мафҳуми мустақилу тозаеро баён мекунад [148, с.53]. Ҳарчанд воҳидҳои синтаксисӣ, алалҳусус ибора заминаи асосии калимаи мураккаб бошад ҳам, ҳамаи калимаҳои мураккаб маҳз аз онҳо ба амал намеоянд, балки «қонуни асосии калимасозӣ дар калимаҳои мураккаб аналогия [қиёс] мебошад» [10, с.119; 53, с141].

Фаромӯш набояд кард, ки калимаҳои мураккаб аз давраҳои миёнаи инкишофи забони тоҷикӣ баробари калимаҳои сохта серистеъмол буда, барои баровардани ниёзи мардум дар мавриди ифодаи ашё ва мафҳумҳо ба таври густурда ба кор мерафтааст.

Гуфтан бамаврид аст, ки «зотан забон дар сайри таърихии худ ҳамеша ба сӯйи суфтагиву мавзунӣ меравад. Агар тараққии забони тоҷикиро аз замони Рӯдакӣ (асри X) то имрӯз аз назар гузаронем, равшан мешавад, ки забон, асосан, торафт равонтар мешуд, калимасозӣ ва иборабандиҳо торафт суфтатару сабуктар мегардиданд. Дар айни ҳол забон дар давоми тараққии таърихӣ мураккабтар мешуд. Забони мо дар замони Рӯдакӣ бисёр содаву одӣ буд, дар забони Рӯдакиву Фирдавсӣ ҳатто калимаи мураккаб камтар аст. Дар асрҳои баъдина забон такомул ёфта, сабқҳои нав пайдо шуданд, аз ҷумла шаклҳои нави калимасозӣ ва иборабандӣ ба миён омаданд. Баъзе аз шаклҳои нав нисбат ба шаклҳои пештара мураккабтар буданд» [86, с.178]. Ба ҳамин тартиб, бо назардошти пешравиҳои техникӣ ниёз ба сохтани калимаҳои мураккаб бештар мегардад, зеро «васеъ ва пурратар ифода шудани ин ё он предмет, ҳосият ва аломату амали ҳаёти реалӣ мафҳуми мураккабтареро талаб менамояд. Бинобар ин, дар забон калимаҳои мураккаби гуногунтип пайдо мегарданд. Маорифпарварон аз ин воситаи мураккабтари ифодаи ашё, аломати амал ва ғайраҳо моҳирона истифода намудаанд» [55, с.66.].

Муҳаққиқ М. Норов таҳти унвони «Хусусиятҳои сохториву семантикӣ ва луғавии калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ (дар мисоли «Ёддоштҳо»-и С.

Айнӣ)» (Структурно-семантические и лексические аспекты сложных слов таджикском языке (на примере «Воспоминаний» С. Айни)) монографияи алоҳидае пешниҳод кард, ки перомуни калимаҳои мураккаби ин асари устод С. Айнӣ мебошад ва дар он ба ҳамаи калимаҳои таркиби луғавии асар дахл менамояд, ки аз кори мо ба он хусусият фарқ мекунад, ки мо маҳз ба таъсири калимаҳои адабӣ дар калимасозӣ дахл кардаем.

С. Айнӣ, ки аз як тараф намояндаи насли охири маорифпарварон ва аз тарафи дигар ҳамчун асосгузори адабиёти давраи нави тоҷик ба шумор меравад, аз калимасозии исмҳои мураккаб барои ифодаи ашё ва аломату амалҳо ба таври васеъ истифода намудааст, ки дар зер метавон ба мисолҳои пешниҳодшуда аз ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и ӯ ин гуфтаҳо таъйид намуд.

1.3.1. Исмиҳои мураккаби пайваст

Исмиҳои мураккаби пайваст дар забони тоҷикӣ гурӯҳи махсусро ташкил намуда, аз исмиҳои мураккаби тобеъ бо як қатор хусусияту аломатҳои фарқ мекунад [53, с.169]. Исмиҳои мураккаби пайваст ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд, ки яке ба тарзи такрор ва дигаре аз асосҳои гуногун ба майдон меояд. Чи тавре гуфта шуд, муҳимтарин хусусияти исмиҳои мураккаби пайваст дар он аст, ки аз асосҳои баробарҳуқуқ бо роҳу воситаҳои гуногун ташкил меёбанд [10, 119]. Масалан, дар ҷумлаи зерини «Ёддоштҳо»: *Аммо муллоён бо пичир-пичири бисёр ҳар кадом аз кисаи курташон пули сиёҳ бароварда, якта-якта шумурда, сиюдупулӣ, яъне нимтангагӣ дар як ҷо ҷамъ карда ҳамагӣ дуним танга ба аробакаш додаанд* [124, с.500], калимаи мураккаби **пичир-пичир** тавассути такрор шудан истифода шудааст. Дар ҷумлаи «*Тасбеҳи дуҷум монанди мори сиёҳе дар рӯ ба рӯи дасти чапаш ба шакли коса гирдогирд печ хӯрда буд*» [124, с.328] калимаи мураккаби **гирдогирд** аз такрори як калима иборат буда, тавассути миёнванди -о пайваст гаштаанд.

Ш. Рустамов дар мавриди исмиҳои мураккаби пайвасте, ки ҷузъҳои онҳо аз ду исм иборат бошаду бе ягон морфема бо ҳам алоқаманд шаванд, бемаҳсул хонда, бо таъкиди М. Турсунов ба ин гурӯҳ калимаҳои *ғалладона* ва

каллапочаро мисол овардааст [53, 172]. Воқеан, калимаҳои *галладона* ва *каллапоча* дар «Ёддоштҳо» ба таври вофир истифода шудаанд, ки ҷумлаҳои «...сол то сол ба сабаби баланд рафтани нархи галладона ва дигар ҳосилоти заминӣ зиёд мешавад» [124, с.639] ва «...дар дар дасти баъзе аз онҳо лаганҳои нур аз калла-поча... буд» [124, с.208] таъйиди гуфтаҳои болоанд.

Аз назари инҷониб, алокаи ҷузъҳои **галладона** ва **каллапоча**, аслан, ҳамон пайвандаки пайваस्तкунандаи ва (-у, -ю), ки зимни калимасозӣ ихтисор шудааст, мебошад. Дар асл онҳо таркибҳои **галлаю дона** ва **каллаю поча** мебошанд. Дар ҷумлаҳои «Аммо мехостам **саруно** бараҳна дар кӯчаҳо баромада, маҷнунвор навҳакунон гардам» [124, с.261] ва «Ин одам **сарулибоси** хеле озодаи аъло дошта, бухорой буд» [124, с.643] бошад, вожаи *саруно* ва *сарулибос* калимаҳои мураккаб ба шумор рафта, ҷузъҳои тавассути миёнванд [инфикс]-и *у* пайваст гаштаанд.

Дар ҷумлаи «Асоси рӯзгори маро ҳамин китобат таъмин мекунад, ки то ҳол ҳам дар як шабонарӯз 14-15 соат кор мекунам» [124, с.322] исми мураккаби *шабонарӯз* аз морфемаҳои *шаб+она+рӯз* таркиб ёфтааст, ҷузъи якуми он *шабона* ва ҷузъи дувуми он *рӯз* бо ҳам баробарҳуқуқанд [53, с.172].

Дар ҷумлаи «модарам ба ман як коса ширбиринҷ дод, ки ба кампир бурда диҳам» [124, с.34] калимаи *ширбиринҷ* мавриди хилофи назари донишмандон қарор гирифтааст, ба ин маъно, ки бархе забоншиносони тоҷик онро дар радифи дигар калимаҳои мураккаби пайваст, аз қабилӣ *галладонаву каллапоча* шуморидаанд, дар ҳоле ки дар морфологияи мактабҳои олии ин калима дар қатори исмҳои мураккаби тобеъ номбар шудааст [53, с.172].

Ба назари инҷониб, **ширбиринҷ** калимаи мураккаби пайвастест, ки аз таркиби ширу биринҷ ба вучуд омадааст. Ихтисори пайвандаки -у- (алломорфи ва) боиси ташаккули ягонаи овозии онҳо шуда, ба мураккаб табдил ёфтааст.

Дар ҷумлаи «Бо Пирак дар раставу бозорҳо дар ҳолати роҳгузарӣ гоҳо рӯ ба рӯ омада бошам ҳам, бо як саломалеки саризабонӣ аз ҳамдигар гузашта мерафтем, чунки дар кӯчаҳои танги шаҳри Бухоро дар байни анбӯҳи раванда ва ояндагон фурсати аҳволнурсӣ ёфт намешуд» [124, с.586] калимаи *саломалек*

махз ба гурӯҳи калимаҳои мураккаби пайваст дохил карда шудааст. Вале ҳақиқат ин аст, ки калимаи *саломалек*, ки дар асл «*саломун алайк*» аст, на аз ду исм, балки аз *исм+пешоянд+ҷонишин* ташкил гаштааст. Ҳамзамон, пешоянди «*ъало*»-и арабӣ, ки дар таркиби дигар вожаҳо, аз қабили *алайҳи*, *алорағми* ва ғ. дар забони тоҷикӣ истифода мешавад, на ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ, балки ҳамчун ҳиссаи номустақил қабул карда шудааст. Аз ин рӯ, вожаи *саломалекро* ҳамчун калимаи мураккаби пайваст овардан аз назари мо он қадар мантиқӣ нест.

Дар ҷумлаи «*Дар аснои сайругашт Қорӣ Ибод моро аз чорсуи Ғиждувон, аз канори бозори биринҷи он замон ба тарафи ғарб роҳбарӣ кард*» [124, с.657] калимаи *сайругашт* калимаи мураккаб ба шумор рафта, тавассути *исм+асоси замони гузаштаи феъл* сохта мешавад.

Бо таҳлилу таҳқиқи ҷилдҳои 3-4-и «*Ёддоштҳо*»-и С. Айнӣ дар мавриди ҷиғунагии сохтори калимаҳои мураккаби пайваст дар он, ба вижа нақши иқтибосоти арабӣ дар ин навъи калимасозӣ ба чунин натиҷа расидем, ки устод С. Айнӣ дар «*Ёддоштҳо*»-и худ аз калимасозии мазкур ба таври густурда истифода намудааст. Вале бештари онҳо бевосита аз калимаҳои асили тоҷикӣ сохта шудаанд ва нақши иқтибосоти арабӣ дар ин гуна калимаҳо бисёр назарногир мебошад. Чунончи аз калимаҳои мураккаби овардашуда, метавон аз **ғалладона**, **сарулибос** ва **сайругашт** ёд намуд, ки яке аз ҷузъҳои онҳоро иқтибоси арабӣ ташкил медиҳад. Масалан, дар калимаи мураккаби *ғалладона* ҷузъи аввали он арабӣ (غَلَّة)1) маҳсулот; 2) даромад, ғоида; 3) дарав, ҳосили замин, фароварда, ҳосилшуда; 4) ғалла, ғалладона) [137, с.244] буда, ҷузъи дувумашро калимаи тоҷикӣ ташкил медиҳад. Дар калимаи мураккаби пайвасти **сарулибос** бошад, қисми аввалро калимаи тоҷикӣ ва ҷузъи дувумро калимаи арабӣ (либос а. пӯшок, пӯшиданӣ, танпӯш, он чи ба тан мепӯшанд) [140, с.720] ташкил додааст. Дар калимаи **сайругашт** бошад, қисми аввал арабӣ (сайр а. гардиш, сафар, саёҳат, тамошо) [141, с.195] ва ҷузъи дуюми он асоси замони гузаштаи феъл сохта шудааст.

Аз назари мо кам истифода шудани иқтибосоти арабӣ дар сохтори калимаҳои мураккаби пайваст, пеш аз ҳама, вобаста ба он мебошад, ки муҳимтарин хусусияти чунин калимасозӣ такрор омадани асосҳои феъл ва ё калимаҳои тақлидист ва нақши бевоситаи исмҳо бисёр маҳдуд карда шудааст. Ба ин маъно, ки аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама, бархе аз ҳиссаҳои нутқи номӣ ва феълӣ, махсусан, исм, сифат ва зарф иқтибос шудаанд, дар ҳоле ки дар калимасозии мураккаби пайваст қариб нақше надоранд.

1.3.2. Исмҳои мураккаби тобеъ

Ба тарзи тобеъ таркиб ёфтани калимаҳо сермахсултарин роҳ дар калимасозии исмҳои мураккаб мебошад. Дар исмҳои мураккаби тобеъ муносибатҳои гуногуни чузъҳо мушоҳида мешавад. Дар таркибёбии исмҳои мураккаби тобеъ қариб ҳамаи ҳиссаҳои нутқ иштирок мекунанд [16,с.164].

Таҳлили муқоисавии исмҳои мураккаб ва ибораҳо нишон медиҳад, ки бисёре аз калимаҳои мураккаб дар асл аз ибораҳои изофӣ ва ғайриизофии исм ба амал омадаанд. Ин ҳолат, хусусан, дар исмҳои мураккабе, ки чузъҳои муносибати муайянкунандагӣ доранд, равшан зоҳир мешавад [10, с.122].

Чи тавре дар боло ишора шуд, калимаҳои иқтибосии арабӣ ба мисли калимаҳои аслии тоҷикӣ дар калимасозии исм нақши муҳимро мебозанд ва дар бойгардонии фонди луғавии забони тоҷикӣ саҳми назаррас доранд. Дар қисмҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, калимаҳои мураккаби бо тарзи тобеият сохташуда ба таври васеъ истифода шудааст. Забоншиносони тоҷик таъкид менамоянд, ки ташаккули исмҳои тобеъ, пеш аз ҳама, аз ибораҳо маншаъ мегиранд, ба ин гуна ки дар исми мураккаб ду исм на ба таври ибора ва аломатҳои он, балки ба равиши ҳазф шудани аломатҳои иборасоз ва дар шакли нав зухур кардани калима мебошад. Ба таъкиди Ш. Рустамов роиҷтарин нави исмҳои мураккаби тобеъ тавассути факки изофат сохта мешавад [53, с.144]. Масалан, исмҳои мураккаби *модарарус* (*модар+арус*): «...извогариҳои оилавайронкунии модарарус ва хоҳарарусонро дар хонаи домод,тасвир кардааст» [124, с.548-549] ва

падарарус (*падар+арус*): «мо касеро падарарус мекунем, ки ба шумо муносиб бошад» [124, с.359] айнан бо равиши факки изофа сохта шудаанд. Чунончи модарарус дар асл модари арус ва падарарус падари арус будааст, вале бо гузашти замон аломати алоқаи ибораи исми афтода, робитаи байни ду калима тавассути тобеият зухур мекунад.

Дар баробари ин, дар чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ исми мураккаби *соҳибхона* (*соҳиб+хона* сифати феълии тарзи феълии забони арабӣ ва вожаи тоҷикӣ): «Аммо *соҳибхона* дар ин гуна шабҳо ҳам дар гӯшае ништа, ба кори худ машғулӣ мекард» [124, с.286], ки ба таври факки изофат сохта шудааст, ба таври васеъ истифода гаштааст.

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки С. Айнӣ шакли изофии ин исми мураккабро низ истифода кардааст: «Баъзеҳо бо шароби дастии *соҳиби хона* шеркайф ҳам шуда мегирифтанд» [124, с.286].

Дар «Ёддоштҳо», ҳамчунин, исми мураккаби *хонавайрон* (*хона+вайрон*): «Ин аҳвол ҳаминро равшан нишон меод, ки дар судхӯрии ҳиндуҳо ва дар кори камбағалони Бухороро *хонавайрон* кардани онҳо ҳукумати амир бевосита манфиатдор аст [124, с.302] бисёр истифода шудааст, ки дар радифи *хонасалот* (*гуфт.* хонавайрон, муфлису ночиз; **хонасалот кардан** касеро ночизу муфлис ва хонахароб кардан; **хонасалот шудан** хонавайрон шудан, хонабардӯш гардидан [141, с.448]) ва дар муқобили исми дигари мураккаб *хонаобод* (1. хонаи обод доштан. 2. дуои ободиву осоиш дар мавриди таҳсин ва тақдир дар ҳаққи касе гуфта мешавад [141, с.448]) қарор мегирад.

Вожаи **соҳибдавлат** (*соҳиб+давлат*): «*Хирадмандии соҳибдавлати мо дар ҳамин аст*» [124, с.509] низ дар асоси факки изофат сохта шуда, дар чилди чоруми «Ёддоштҳо» гоҳе ҳамчун ибораи соҳиби давлат низ истифода шудааст.

Дар робита ба чунин сохтори калимасозии форсии тоҷикӣ Л.С. Пейсиков чунин таъкид намудааст: «Некоторые черты синтактико-подобных отношений довольно четко проявляются на материале сложных слов типа бахуврихи: а) характер отношения словооснов противоречит нормам синтаксической связи слов-коррелятов, выступающих вне сложного слова; б) если синтаксическое

построение со специальным заданием формируется по общей модели сложного слова (например *нопокзан*), то синтагматический анализ без препятствий устанавливает, что данное построение относится к синтаксическим словосочетаниям; в) обратимость некоторых бахуврихи служит дополнительной характеристикой синтактико-подобных отношений. В синтаксических единицах наличествует инверсия, но нет обратимости» [40, с.51].

Ҳангоми баррасии исмҳои мураккаби тобеъ дар чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ, ки тавассути калимаҳои иктибосӣ сохта шудаанд, ба калимаҳои зиёде, во хӯрдем, ки онҳоро дар қолибҳои зерин гурӯҳбандӣ намудем:

1. Қолиби исму исм: сулҳнома. Мисол: «*Вақте ки қозӣ ба тамом шудани даъво ва таслими пул даъвогар ва ҷавобгарро иқрор кунанда мехостааст хати ибро (сулҳнома)-ро муҳр кунад*» [124, с.273], **хотирчамъ:** «Агар худо шавӣ, аз ҳама тараф *хотирчамъ* шуда, кордорӣ кардан мегирӣ» [124, с.273-274], **вақоеънигор:** «дар вақти ҷанги амир Музаффар ва подшоҳи Россия ба сифати *вақоеънигор* дар ҷанг иштирок намудааст» [124, с.280], **фазилатшиор:** «Фазилатшиоре ғайру далер» [124, с.281], **қоқбадан:** «*Ў одами тахминан чилупанҷсола, баландқомат, қоқбадани сафедҷеҳраи рангканда буда*» [124, с.354], **расоқомат:** «*маъшуқаи ояндаи ӯ расоқомат*» [124, с.356], **соҳибҳиммат:** «*сухани арбоб барин соҳибҳиммати илмдӯстро шикастан беҳурмати ва қуфрони неъмат мешавад*» [124, с.360], **илмдӯст:** «ман барои қирғиз як роҳи «*ғайриқонунӣ*» ёфта додам, ки он бечораи *илмдӯст* аз дарстайёркуниаш намонад» [124, с.441], **ғуссамарг:** «*Ҳамин ки чашмаи ба рӯйи ӯ афтид, қариб буд, ки ғуссамарг шавад*» [124, с.361], **марсиянома:** «*Лекин мазмунҳои ин шеърҳои наваи монанди марсияномаҳо ҳамагӣ шикаст аз фалак, аз бахту толеъ ва аз бевафоии дунё буданд*» [124, с.361], **инодкор:** «*бо ин инодкор гуфтугузор карданро муносиб надониста, зуд аз ҷоям хеста, аз ҳуҷра баромадам*» [124, с.362], **соябонароба:** «дар Фарғонаву Тошканд *соябонароба* меномиданд» [124, с.498], **ҳалвопечак:** «*Ин пулҳотонро гирифта*

бурда *ҳалвопечак* харида *хӯретон*» [124, с.500], **шариатпаноҳ**: «*туро бо аробаи худат ба пеши ҷаноби шариатпаноҳӣ – қозикалон бурда, даъвои ҳақорат мекунем*» [124, с.500], **ҳангоматалаб**: «*Ҳоҷӣ-махдум, ки ҳангоматалаб ва кунҷков буд*» [124, с.501], **ҳучрачаллоб**: «*аз судхӯрӣ ва ҳучрачаллобӣ ҳам сарват бар болои сарват зам мекард*» [124, с.502], **шарикдарс**: «*Қиём-махдум аз шарикдарсони Абдурахмони Рафтор буда*» [124, с.502], **ташаббускор**: «*ва худро ташаббускори иҷрои ин ҳукми шариат нишон медод*» [124, с.505], **фатвоталаб**: «*фатвоталабон нишаста*» [124, с.506], **таҷрибакор**: «*«Бузро аз пои худаи меовезанд, гӯсфандро ҳам аз пои худаи» - гуфтаанд одамони таҷрибакор*» [124, с.507], **мириғазаб**: «*дар зери шиканча ва ҷӯби мириғазабҳо*» [124, с.508], **тамошодӯст**: «*аз гурӯҳҳои тамошодӯстони ҳангоматалаб пур гардиданд*» [124, с.511], **ҳалқадавак**: «*ресмонҳои саҳти канаби собунзадари ҳалқадавак карда*» [124, с.517], **рӯбохтабиат**: «*ҳатто он гурӯҳи рӯбохтабиат ба ман нигоҳ карда як табассуми меҳрубонаи риёкорона ҳам кард*» [124, с.532], **муборакнома**: «*ба додаш расед*» – *муборакномае мебаромад*» [124, с.534], **майдонғариб**: «*Хонашери майдонғариб*» – *гӯед*» [124, с.537], **ҳамсояхучра**: «*...назар ба қавли ҳамсояхучрагонаш, ӯ «саҳро – розмоз меравам» - гӯён аз ҳучраи баромада рафтааст*» [124, с.539], **рӯйҳат**: «*Пеши усто рафта рӯйҳати аҷзои марҳамашро пурсидам*» [124, с.616], **қадкашак**: «*Фелдшер аз қадкашак то бучулак ҳар ду пояро йод молид*» [124, с.617], **дойрахабар**: «*Ман, ки дар базми бегона «дойрахабар» шуда мерафтам*» [124, с.625], **итоаткор**: «*як ҷавони боистеъдоди ба дарбор басташаванда итоаткор мебарояд ё не*» [124, с.631], **чинояткор**: «*барои овардани чинояткоре ду кас мефиристанд*» [124, с.631], **олиҳазрат**: «*Ҷаноби олиҳазратам ба ин дуогӯй дастхати ҳумоюнӣ фиристода амр намудаанд*» [124, с.632], **шеърдӯст**: «*ҷаноби оӣ шоир ва шеърдӯст мебошанд*» [124, с.634], **миршаб**: «*Ин мишаби ҳамин туман аст*» [124, с.652], **муллобача**: «*аммо шумо, ки муллобача мебошед*» [124, с.615].

2. Қолиби исму сифат. қадпаст: «*Ӯ як одами қадпасти кӯзапушт бошад ҳам*» [124, с.363], **қозикалон**: «*қозикалон аробакашро ба ҳабс гирифта, бо*

ривояти уламо ба амир ариза навиштааст» [124, с.504], одамшакл: «зикри онҳо дар қисми мазкури «Ёддоштҳо» дар боби «Микробҳои одамшакл» гузаштааст» [124, с.501].

3. Қолиби исму феъл. муллозода: «Шарифчон-махдум дар хушхатӣ, хушсаводӣ, шеърфаҳмӣ ва маорифдӯстӣ дар байни муллозодагони Бухоро қариб ягона буд» [124, с.270], **латифагӯ:** «одатан ранги анҷумани шоирон, шеършиносон, *латифагӯён* ва ширинкоронро мегирифт» [124, с.271], **ҳолдон:** «Чунки ман дар ҳамсоғии онҳо зоида шудаам ва бо онҳо ба хубӣ ҳолдон мебошам» [124, с.287], **арабзода:** «Хӯчаин, шумо бо *арабзода* буданатон фахр карда наметавонед» [124, с.275], **ҳикоягӯй:** «*Ҳикоягӯй, таърихдон* ва *ширинзабон* буд» [124, с.277], **таърихдон:** «*Ҳикоягӯй, таърихдон* ва *ширинзабон* буд» [124, с.277], **маорифпарвар:** «*Шарифчон-махдум бешубҳа аз ҷумлаи маорифпарварон* ва *тараққиҳоҳони замони худ* буд» [124, с.292], **тараққиҳоҳон:** «*Шарифчон-махдум бешубҳа аз ҷумлаи маорифпарварон* ва *тараққиҳоҳони замони худ* буд» [124, с.292], **маъниҷӯй:** «*худӣ ин ҳол барои як талабаи маъниҷӯй* як *ҳазинаи маълумоти беинтиҳо* буд» [124, с.293], **фарзандталаб:** «*ва фарзандталаб* ҳам барои ба «*ёздаҳум*» харҷ кардан *ёздаҳ тангагӣ назр меод*» [124, с.348], **қадрас:** «*Дар он вақтҳо рӯйи ягон зан ё духтари қадрасро* дидан *мумкин набуд*» [124, с.356], **одамхор:** «*ҳама якҷоя сар бардошта, ин гургони одамхорро* тавбаи *гургӣ меоданд*» [124, с.493], **аробакаш:** «*ба харкорҳо* ва *аробакашҳо* тақсим *меёфтанд*» [124, с.498], **дуогӯй:** «*Мебинӣ, ки мо муллоёни дуогӯй* мебошем» [124, с.499], **аробасавор:** «*аз аробасаворони худ* бо *одати муқаррарӣ пули кироро талаб* кардааст» [124, с.499], **диндор:** «*Суханони ӯ бештар* ба *даъвои диндорӣ* ва *изҳори таассуби динӣ* оид буд» [124, с.502], **савобдид:** «*тақсими пули вақф* бе *савобдиди* ин *ду шарики* ба *ҳам наздик анҷом намеёфт*» [124, с.502], **динфурӯш:** «*рафтор* ва *қиефаи* ин *одами динфурӯш* дар *зимни зикри Яҳёҳоҷа* дар *қисми III-и «Ёддоштҳо»* гузаштааст» [124, с.502], **асилзода:** «*худро асилзодатар,* *донишмандтар* ва *ба ҳурмат сазовортар шумурдани писараширо* ҳам бо *табассуме шунида*» [124, с.503], **амалдор:** «*Хӯчаин хостааст* аз *обрӯйи худ* дар

пеши **амалдорони** подшоҳии Россия фоида бурда» [124, с.503], **хабардор**: «Охунбобоев аз ин ҳаракати хўҷаини худ **хабардор** шуда» [124, с.503], **воқеаталаб**: «дар миёни гурӯҳи **воқеаталабон** касе ёфт шавад» [124, с.504], **воқеачў**: «**воқеачўён** ва фатвоталабон нишаста, аз калонон воқеаи аробакаш ва тақдири ояндаи ўро мепурсиданд» [124, с.506], **замонашинос**: «гуфт як одами **замонашиноси** замонасозикунанда» [124, с.507], **замонасоз**: «гуфт як одами **замонашиноси** **замонасозикунанда**» [124, с.507], **хабаркаш**: «Дар дунё одамони **хабаркаш** бисёранд» [124, с.507], **манфиатдор**: «**табақаи** уламо ва сипоҳи он замон ба онҳо **манфиатдор** буда» [124, с.509], **тамошобин**: «ба даъвогар ва шоҳидон ва ба ҳамаи **тамошобинон** шунавонид» [124, с.513], **амиршинос**: «Кам-кам ў **амиршинос** шуда» [124, с.515], **тамошоталаб**: «рӯзҳои интизории **тамошоталабон** гузашт» [124, с.515], **савобталаб**: «дар айни замон **савобталабон** ўро бо санғҳо зада рафтан гиранд» [124, с.516], **фоҷиаандўз**: «Фардои он рӯзи **фоҷиаандўзи** тоқатсўз» [124, с.519], **тоқатсўз**: «Фардои он рӯзи **фоҷиаандўзи** **тоқатсўз**» [124, с.519], **фоҷиаомез**: «ба дидани ин манзараи нафратангези **фоҷиаомез** тоб наоварда, аз сари роҳ мегурехтаанд» [124, с.520], **нафратангез**: «ба дидани ин манзараи **нафратангези** фоҷиаомез тоб наоварда, аз сари роҳ мегурехтаанд» [124, с.520], **масхарабоз**: «ба Яҳёхоҷаи мираконию девонаи **масхарабоз** тақлид кардааст» [124, с.521], **чамъомад**: «Бинобар ин Мулло Амон ўро дар ин **чамъомад** шоири ягона медонист» [124, с.522], **ҳақдор**: «онҳоро ба ин даъво **ҳақдор** шумурд» [124, с.523], **воқеанавис**: «чунки **воқеанависонаш** (ҷосусонаш) аз ҳама пештар ҳақиқати ҳолро ба ў навишта буданд» [124, с.523], **ҳукуматдор**: «яъне аз русҳое, ки бе ибто айби **ҳукуматдоронро** фош мекунанд» [124, с.524], **хулусбозӣ**: «аз пулмастӣ қиморбозӣ ва **хулусбозӣ** мекунанд» [124, с.524], **туҳматзада**: «монанди масъалаи дуздон ё одамони одии **туҳматзада** нест» [124, с.526], **дарсгӯй**: «**дарсгӯиро** низ пеша накарда буд» [124, с.527], **аҳволпурсӣ**: «Рӯзе ман барои **аҳволпурсӣ** ва ба умеди фаҳмидани ҳолати даруниаш ўро дунболагирӣ карда» [124, с.527], **ҳолпурсӣ**: «ҷавоби саломро дод ва **ҳолпурсӣ** ҳам кард» [124, с.527], **айбчўй**: «Вақте ки ба ў бе ҳеч нуктагарӣ ва

айбҷӯӣ даҳякро доданд» [124, с.531], **амлокдор**: «раис ва **амлокдори** ӯ аз ҳад зиёд бошад ҳам» [124, с.533], **маслиҳатгӯ**: «гуфт он **маслиҳатгӯӣ**» [124, с.534], **аҳолинишин**: «аз ҷоҳои **аҳолинишин** гузаронида ба ҷӯли *Малик сар доданд*» [124, с.535], **адолатпарвар**: «ҳамаи лофу боди **адолатпарвари** ӯ дар хонаи *торик буда*» [124, с.537], **нафратовар**: «*Мардум дар бораи ахлоқи шахси Қорӣ Зоҳид ҳам ҳикоятҳои нафратовар* нақл мекарданд ва мегуфтанд» [124, с.586], **шоиртарош**: «ба табиби **шоиртарош** фурсати муносибе ёфт шуда буд» [124, с.620], **қарзхоҳ**: «Аммо **қарзхоҳ** бе васиқаи қозихонагӣ ин корро қабул накардааст» [124, с.628], **қарздор**: «аз ҷиҳати пули нақд надоштани **қарздор** ночор гардида будааст» [124, с.628], **истехзоомез**: «бо шунидани ин ҷавоб табассуми **истехзоомезе** карда мемонданд» [124, с.361], **миннатдор**: «*ӯ ба ин сухани ман изҳори миннатдорӣ* кард» [124, с.656].

4. **Қолиби сифату исм. хушкбадан**: «Дуюми ин хизматгорон *Мирзо Абдулвоҳид* ном дошта, як ҷавони гандумгуни **хушкбадан** буд» [124, с.270], **баландқомат**: «Шарифчон-махдум одами **баландқомат**, сафедруӣ, мешчашм, хурмоириш буда» [124, с.270], **қиматбаҳо**: «инчунин шумо бо саллаву ҷомаи **қиматбаҳотон**, бо ҳавлии қасрмонандатон, бо аспҳои қаторатон, бо хурӯсҳои бешуморатон *фахр* карда наметавонед» [124, с.275], **пурқувват**: «ба сабаби **пурқувват** будани дилаш намурда бошад ҳам» [124, с.354], **сафедбадан**: «**сафедбадан**, борикмиён, гунчадаҳон, ранги рӯяш гандумгуни ба сафед моил» [124, с.356], **хушлибос**: «Чунки ҳамаи он гуна духтарони **хушлибоси** шивагар духтарони боён, муллоҳои калон ва саркардагон буданд» [124, с.356], **майданақш**: «бо фаранҷии раҳ-раҳи **майданақши** сурхи шоҳӣ ва аз чарми дӯхташуда бошад ҳам» [124, с.357], **баланқомат**: «бо ду дасташ аз миёни *Абдуфаттоҳи* **баланқомат** гирифта боло бардошт» [124, с.363], **миёнақад**: «Ин одам **миёнақад**, миёнагӯшт, ришкалон, сабзиначехра буда» [124, с.502], **нарммуомила**: «ин одами **нарммуомила** чаро бо аробакаш ин қадар муноқиша кардааст» [124, с.503], **пурчасорат**: «Чи гуна **пурчасорат** ва озодгард будани аробакашони *файзободиро* воқеаи зерин ба хубӣ исбот мекунад» [124, с.503], **пурташвиш**: «*Онҳо дар рӯзҳои пурташвиши* худ» [124, с.508], **пурфочиа**:

«ман гумон надоштам, ки *ӯ* ба ҳамин қадар расвои **пурфоҷиа** ҳамроҳӣ кунад» [124, с.521], **теззеҳн**: «Ман туро **теззеҳни** гапфаҳм гумон карда будам» [124, с.521], **кухнахатм**: «бо вучуди **кӯхнахатм** буданаи *ӯ* дар мадрасае мударрис набуд» [124, с.527], **хуштабъ**: «Ба ин муносиб **хуштабъони** Бухоро ба *ӯ* Модари Гетӣ ном додаанд» [124, с.536], **тамомтаърих**: «Инҳо аввал лафзбозиҳо, муаммоҳо, қасидаҳои **тамомтаърих**...» [124, с.630].

5. Қолиби зарфу исм. сунистеъмол: «бо вучуди ин ба воситаи номи падар ба мансабҳои калон мерасиданд ва бештаринашон мансаби худро **сунистеъмол** мекарданд» [124, с.270], **душворсафар**: «амир *ӯ*ро ба баҳонаи хизмате ҳар рӯз ба ҳар ҷои **душворсафар** мефиристод» [124, с.278], **кушодафикр**: «дар он замон ба забони русӣ чӣ қадар шавқу ҳавас доштани ҷавонони **кушодафикрро** нишон медиҳад» [124, с.279], **озодафикр**: «толеъ *ӯ*ро ба ҳамсӯхбатии Аҳмадмахдуми Дониш расонидааст, ки аз он ҷо *ӯ* як одами **озодафикр** шуда расидааст» [124, с.279] ва ғайра вохӯрдан мумкин аст.

Аз сохтори бархе калимаҳо ба назар мерасад, ки онҳо пурра аз ду калимаи арабӣ таркиб ёфтаанд, аз қабилӣ калимаҳои **хотирчамъ**, **фазилатшиор**, **шарикдарс**, **олиҳазрат**, **тамомтаърих**, **воқеаталаб**, **фавқулода** ва ғ.. Чи тавре дида мешавад, ҳар ду бахши ин калимаҳои мураккаб аз калимаҳои иқтибосии арабии мустақилмаъно иборат буда, бо якҷо шудан мафҳуми навро ифода намудаанд. Масалан, калимаи **шарикдарс** аз ду калима: **шарик** ва **дарс** таркиб ёфтааст, ки ҳар яке дар алоҳидагӣ маънои мустақили худро дорад, вале бо якҷо шудан ифодагари ҳамсабақ ва ҳамсинф мебошад.

Ҳамзамон, қайд кардан бамаврид аст, ки калимаҳои иқтибосӣ дар таркиби вожаҳои мураккаб мақоми устувор надоранд. Чунончи калимаҳои арабиасл, аз қабилӣ **адолатпарва**, **аҳолинишин**, **нафратовар** **муборакнома**, **қозикалон**, **диндор** пеш аз вожаҳои тоҷикӣ ва калимаҳои арабиасли **хуштабъ**, **хангоматалаб**, **нарммуомила**, **пурчасорат**, **пурташвиш** баъд аз вожаҳои тоҷикӣ омадаанд.

Истифодаи калимаи **хона** дар забони тоҷикӣ дар калимасозии мураккаби тобеъ бисёр назаррас мебошад. Чунончи, дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ ҷойи

муболиға нест, агар гӯем, ки қариб саҳифае нест, ки дар он калимаи мазкур дар ҳамбастагӣ ба калимаи дигар мураккаб шуда наомада бошад. Ҳамин аст, ки дар китобҳои забоншиносӣ ҳангоми баррасии исмҳои мураккаби тобеъ, бевосита ба нақши калимаи **хона** дар ташаккули ин гуна калимасозӣ ишора намуда, ба таври муфассал атрофи он суҳан мегӯянд. Истифодаи вожаи **хона** дар зимни исмҳои мураккаби тобеъ, аслан, на дар сохтори факки изофат, балки ҳамнисбат ба ибораҳои ғайриизофии исмӣ меояд. Дар ин қабил исмҳои мураккаб ҷузъи асосӣ на дар ҷойи яқум, балки дар ҷойи дуҷум меистад. Дар забоншиносии муосири форсӣ бошад, аз ин гуна таркиботи исмӣ ба истилоҳи изофаи мақлуб ёд карда шудааст. Чунончи, Хонларӣ мегӯяд: *«таркиби ду исм, ки изофаи мақлуб хонда мешавад ва аз маҷмуи калимаи дигаре, ки исм аст, ба даст меояд»* [148, с.54]. Дар ин ҷо номбурда ҷумлаи *«Баъд аз он хонаҳост, ки зиёфатхонаҳои Иброҳим будааст»* ҳамчун намуна овардааст, ки дар он исми мураккаби зиёфат+хона бо изофаи мақлуб сохта шудааст. Исмҳои мураккабе, ки дар зимни онҳо калимаи тобеъ дида мешавад, аслан, аз исм+исм таркиб меёбад. Ба таъкиди донишмандон ҳама калимаҳои мураккаби ифодакунандаи макон, ки ҷузъи дуҷум ва асосиашон **хона** мебошад, як хел нестанд, онҳо вобаста ба ҷузъи тобеашон вазифаи гуногунро адо мекунанд [53, с.153; 10, с.119]. Дар зер барои таъйиди суҳани боло ҳамчун намуна исмҳои мураккабе, ки ҷузъи дувумашонро вожаи хона ташкил медиҳад, оварда шуда, саъй дар он мешавад, ки он исмҳо аз иқтибосоти арабӣ интиҳоб шаванд: а) ҷузъи тобеъ шахсро далолат кунад, исми мураккаб ҷойи машғулият ва касбу корро ифода менамояд, ба монанди қозихона, ки аз ду калима қозӣ-исми шахс ва хона таркиб ёфтааст. *«Ноиби қозикалон хати ваколтро ба тарзе, ки дар қозихонаҳои Бухоро одат буд, навиштааст»* [124, с.512]. Исмҳои мураккаби ноибхона [ноиб+хона] *«ба Галаосиё ба ноибхона рафта будам»* [124, с.366], ҳокимхона [ҳоким+хона] *«ҳар дуҷумонро зада-зада аз ҳокимхона ба кӯча бароварда пеш карданд»* [124, с.435], қорихона [қорӣ+хона] *«монанди дигар падарони фарзандонашон нобино маро ба қорихона дод, ки дар он ҷо Қуръон ҳифз кунам»* [124, с.3], ғарибхона [ғариб+хона] *«Мадрасаҳои Самарқанд*

*подахона ва мадрасаҳои Бухоро гарибхона гардида буданд» [124, с.2] ва раисхона [раис+хона] «баъд аз таъзир раис фармуд, ки он «гунаҳгор»-ро ба раисхона бурда, дар зинхона нигоҳ доранд» [124, с.276]-ро низ метавон ба гурӯҳи мазкур ворид кард. Чи тавре дида мешавад, чунин исмҳо маконеро ифода мекунанд, ки махсуси исмҳои ҷузъи тобеъ мебошад, яъне «хусусияти табиноти доранд» [53, 154]. Дар ин ҷо метавон аз калимаи иқтибосии арабии *ҳалво* ва пасванди тоҷикии шахссози *-гар* ёдовар шуд, ки дар якҷоягӣ-ҳалвогар ба шахс далолат менамояд ва бо илова шудани хона ба он исми мураккаби *ҳалвогархона* (ҳалво+гар+хона): «Дар даруни ҳавлӣ як хонаи калон ҳаст, ки вай *ҳалвогархона аст» [124, с.17] таркиб меёбад, ки ба макони ҳалвогарӣ далолат месозад. Таҳлили калимасозии ин калима гувоҳи он аст, ки вай ду зинаи калимасозӣ дорад. Дар зинаи аввал аз асоси ҳалва ва пасванди *-гар* вожаи ҳалвогар ва дар зинаи дуюм аз асосҳои ҳалвогар ва хона лексемаи ҳалвогархона сохта шудааст, ки дар қолиби исм+исм ва ё изофаи мақлуб ба вучуд омадааст.**

Исмҳои мураккаби *амлокдорхона* (амлок+дор+хона): «Амир пагоҳонӣ ба Гичдувон омада, ба *амлокдорхона* фурумада ва аз Рустами ашкӣ тарсида зуд гурехта ба тарафи шаҳр рафтааст» [124, с.540] ва *аробакашхона* (ароба+каш+хона): «*Сеюмашон барои ароба ёфта оварда ҷасади мақтулро ба деҳа бурдан ба аробакашхона рафт» [124, с.599] ба монанди ҳалвогархона таркиб ёфтаанд, танҳо фарқ он аст, ки дар онҳо на пасванд, балки асоси замони ҳозираи феъл истифода шудааст; б) исмҳои низ ҷузъи тобеи калимаи хона шуда метавонанд, ки ҳайвонот ва парандагон, ҳашарот ва хазандагонро мефаҳмонанд. Дар чунин маврид исми мураккаб ҳамчун иқоматгоҳи ҷузъи тобеъ воқеъ мегардад [10, с.119].*

Воқеан, дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ исмҳои мураккабе, аз қабилҳои *асбхона*, *говхона*, *аккахона*, *хархона*, *говхона* ва ғайра ба таври васеъ истифода шудааст, вале чи тавре дида мешавад, ҳеч ҷузъе аз он вожаи иқтибосӣ нест. Дар ин бахш танҳо калимаи **мол**, ки дар таркиби исми мураккаби *молхона* (мол+хона): «Зану бачаи худро ба қисми *молхонаи* ҳавлии бой кучонда оварда, дар он ҷо дар гӯшаи як коҳхона зиндагонӣ сар кардааст» [124, с.308] меояд, метавонад

хамчун вожаи иқтибосии арабӣ - мола. - дорой, сарват; мулк, молу мулк, моликият, пул, сармоя; коло, порча [137, с.701; 140, с.810] муаррифӣ гардад. Вале ин нуктаро бояд зикр намуд, ки он маъное, ки мол дар забони тоҷикӣ (хамчун чорво, хусусан чорвои майда) касб кардаву дар ин ҷо истифода шудааст, аз маънои аслии он ба пуррагӣ дур гашта, як навъ калимаи асили тоҷикӣ гардидааст. «Бештарини исмҳои мураккабе, ки ҷузъи тобеашон предметро мефаҳмонад, ҷойи чизнигаҳдорӣ, маҳфузгоҳ ва анборро мефаҳмонанд» [53, с.154].

Гуфтан бамаврид аст, ки дар ин бахш низ намунаҳои зиёде аз «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ, аз қабилҳои *ҳезумхона*, *ангишхона*, *регхона*, *обхона*, *зинхона* ва ғайраро метавон овард, вале барои ифодаи нақши калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ин гуна маврид аз исми мураккаби *аслиҳахона* (аслиҳа+хона): «*Дар тарафи шимоли Тахтапул қӯрхонаи (аслиҳахонаи) амир воқеъ шуда буд*» [124, с.203] мисол шуда метавонад, ки он ҳам дар қавсайн ҳамчун калимаи тафсирунанда оварда шудааст.

Ба андешаи инҷониб овардани калимаи *китобхона* (китоб+хона): «*Китобхонаи Шарифҷон-маҳдум беҳтарин ва бойтарини китобхонаҳои хусусии шаҳри Бухоро буд*» [124, с.293] низ дар ин ҷо муносиб аст, чун ба макони нигаҳдории китоб ишора мекунад.

Бояд гуфт, ки дар «Ёддоштҳо» С. Айнӣ барои ифодаи маҳзани китобҳо аз шакли ҷамъии шикастаи он – кутуб низ истифода кардааст: **кутубхона** (кутуб+хона): «*Дар замони пеш баъзе мадрасаҳо кутубхонаи маҳсус ҳам доштааст*» [124, с.132].

Исми мураккаби *нақорахона* (нақора+хона): «*Бар болои дарвозаи арк дар нақорахона нақораҳошонро тафсонда таранг карда, ҷӯбакҳо дар даст тайёр меистоданд*» [124, с.572] мисоли ин бахш шуда метавонад. «*Ҷузъи тобеи исмҳои мураккаб аз исмҳои абстракт (маънӣ) низ ифода меёбад. Вобаста ба маънои луғавии калимаи тобеъ исми мураккаб ҳамчун макони амалу ҳаракат ва ҳолату вазъият воқеъ мегардад*» [10, с.119]. Барои ин исмҳои мураккаби *ғуслхона* (ғусл+хона): «*Маҳдуми Гав офтобаҳояшро пуроб карда, ба ғуслхона*

рафт» [124, с.156]; *дарсхона* (дарс+хона): «Пеши як айвони болоиро девор кашида дарсхона сохтаанд» [124, с.296]; *ғамхона* (ғам+хона): «Бо оху нолаву афгон дар ғамхонаи худ менишастагӣ шуд» [124, с.358], *тиҷоратхона* (тиҷорат+хона): «Мирзо ҳар рӯз пагоҳонӣ ҳамроҳи бой ба *тиҷоратхонаи* ӯ мерафт» [124, с.444], *ғайбатхона* (ғайбат+хона): ««*Ғайбатхона*» ном ниҳода шудани мадрасачаи Лаби Ҳавзи Арбоб як дарача дуруст ҳам буд» [124, с.478], *фатвохона* (фатво+хона): «Шакли «*фатвохонаи* харбии динӣ»-ро ба худ гирифта буд» [124, с.505], *тамошохона* (тамошо+хона): «Муаллиф ин ҳолро дар кӯчаҳо ва *тамошохонаҳои* Петербург низ дидааст» [124, с.559], *хамирхона* (хамир+хона): «Духтарони баднамо ва дилнокаш дар хизмати ошхона, *хамирхона* ва чомашӯйхонаи шайх, ки ин «хонаҳо» бояд дар ҳар шабу рӯз барои садҳо нафар хонақоҳнишин кор мекарданд, мепӯсиданд» [124, с.590], *ҳабсхона* (ҳабс+хона): «Маслиҳатдиҳандаи аробакашони Файзобод дар бораи гурезондани аробакаши маҳбус дар роҳи *ҳабсхона* ва инчунин он дурбине, ки гирифта гурехтани мурдаи он мазлумро ташкил кардааст, худӣ ӯст» [124, с.526] ва *қиморхона* (қимор+хона): «Вазифаи дигарашон қиморбозиро манъ кардан буд, аммо дар қаровулхонаҳои худ *қиморхона* кушода, номи онро «пойтуғ» монда буданд» [124, с.478] намуна шуда метавонанд.

Хулоса, аз таҳлилу таҳқиқи чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ дар мавриди чигунагии сохтори калимаҳои мураккаби пайваст дар он, ба вижа нақши иқтибосоти арабӣ дар ин навъи калимасозӣ метавон ба чунин натиҷа расид, аз ин навъи калимасозӣ дар «Ёддоштҳо» ба таври васеъ истифода шудааст, вале бештари онҳо бевосита аз калимаҳои асили тоҷикӣ сохта шудаанд ва нақши иқтибосоти арабӣ дар ин гуна калимаҳо бисёр назарногир буда, дар ҳудуди калимаҳои мураккаби пайвасти *ғалладона*, *сарулибос* ва *сайругаит* чамъбаст мешавад.

Аммо дар «Ёддоштҳо» тавассути калимаҳои арабӣ калимаҳои мураккаби тобеъи зиёде сохта шудааст, ки имрӯз низ дар забони адабии тоҷикӣ роичанд. Дар сохтани калимаҳои мураккаб устод С. Айнӣ нафақат аз якҷонамоии воҳидҳои луғавии арабӣ ва калимаҳои тоҷикӣ, балки аз якҷонамоии калимаҳои

иқтибосии арабӣ истифода карда, барои расонидани маъно калимаҳои тозае эҷод намудааст.

Дар раванди чунин калимасозӣ нақши калимаи *хона* бисёр назаррас мебошад ва устод С. Айнӣ бо пайваст намудани он бо калимаҳои асили тоҷикиву иқтибосӣ калимаҳои мураккаби зиёде сохтааст.

БОБИ II.

НАҚШИ КАЛИМАҲОИ АРАБӢ ДАР СОХТАНИ ФЕЪЛҲО ВА МАҚОМИ ОН ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ

2.1. Матолиби муқаддимотӣ

Феъл яке аз қисматҳои муҳим ва асосии ҳиссаҳои нутқ ба шумор меравад, ки ҳанӯз аз замони таснифоти морфологии калимаҳо аз ҷониби Арасту дар баробари ҳиссаҳои номӣ ва номустакили нутқ қарор дорад. Ҳамин аст, ки забоншиносон ҳангоми таҳқиқ аз бобати ҳиссаҳои нутқ, ҳатман, аз боби феъл ба таври муфассал сухан мегуфтаанд. Вале ҷойи таассуф аст, ки дар забоншиносии классикии форсу тоҷик дар мавриди феъл пажӯҳишҳо ва асарҳои бунёдие анҷом наёфтааст. Ҳар сухане, ки дар забоншиносии тоҷик, чи дар зимни фарҳангномаҳо ва чи дар зимни китобҳои алоҳидаи дарсӣ дар робита ба феъл гуфта шудааст, маҳз дар асоси грамматикаи арабӣ ва таснифи ҳиссаҳои нутқи арабӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Ҳарчанд, дар асрҳои XI-XII як навъ грамматикаи тоҷикинависӣ ба майдон омада бошад ҳам, он ба таври бояду шояд муваффақ нагашт ва ба истиснои тоҷикӣ намудани бархе истилоҳоти забоншиносӣ, ки он ҳам мавқеи худро наёфт, дигар қори назаррасе анҷом наёфтааст. Аз ҷумла, дар назариёти Абуалӣ Сино оид ба шарҳи масъалаҳои морфология як навъ кӯшиши аз низоми дастури забони арабӣ дур сохтани асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ дида мешавад. Андешаи Ибни Синоро аз рисолаи «Мантиқ»-и «Донишнома» Д. Хоҷаев басо мувофиқ овардааст: «Ҳар лафзи муфрад ё ном бувад, ё қуниш, ё ҳарф. Ва ба тозӣ «ном»-ро исм хонанд ва мар «қуниш»-ро наҳвиён феъл хонанд ва мантиқиён «калима» хонанд ва исму калима ҳардуро маънии тамом бувад, чунонки агар қасе пурсад, ки: «Киро дидӣ?» гӯӣ: «Зайдро» ҷавоб тамом бувад. Ва агар қасе пурсад, ки «Зайд чӣ қард?» гӯӣ: «Бирафт» ҷавоб тамом бувад ва аммо ҳарфро маънии тамом набувад, чунон ки агар гӯянд: «Зайд қучост?» гӯӣ: «Ба» ё гӯӣ: «Андар» ҳеҷ ҷавоб набувад, то нагӯӣ: «Ба хона», «Андар масҷид, «Бар бом» [72, с.179].

Чи тавре аз тавзеҳи фавқ дида мешавад, Абуалӣ Сино яке аз масъалаҳои муҳимми морфология – таснифи ҳиссаҳои нутқро хеле равшану возеҳ дар заминаи қонунҳои сарфи забони форсии тоҷикӣ матраҳ сохтааст, ҳарчанд ки дар маҷмуъ ӯ бо таъя ба низоми грамматикаи араб кардааст. Баъдтар дар асарҳои дигари вижаи забоншиносии форсии тоҷикӣ «Чаҳор гулзор» ва «Матлаъ-ул-улум» атрофи феъл сухан рафта бошад ҳам, дар он ҳамон равиши арабӣ ба назар гирифта шудааст. Ҳатто дар «Ғиёс-ул-луғот» [131, с.115], ки атрофи бархе вижаҳои калимасозиву ибораорой ва сохти ҷумлаҳои тоҷикӣ сухан ба гунае муфассал оварда шуда бошад ҳам, вале дар робита ба феъл он ҳам, феъли ноқис чанд ҷумлае оварда шудааст, ки пурра ифодагари хусусиятҳои феъли арабӣ мебошад. Ба ҳамин тартиб, то нимаи аввали асри XX асари бунёдие дар забоншиносии тоҷик дида намешавад, ки ба таври пурра феъл ва хусусиятҳои вижаи онро мавриди омӯзиш қарор диҳад. Дар охири солҳои бистуми асри гузашта китоби «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ»-и Саидризо Ализодаи Самарқандӣ [1, с.34-36]. Ҳамчун аввалин дастури таълимии забони тоҷикӣ ба нашр мерасад, ки дар баробари мутаассир будан аз грамматикаи араб, дар он бархе тобишҳои грамматикаи тоҷикиро мушоҳида намудан мумкин аст. Вале боз ҳам ҷойи таассуф аст, ки дар он масъалаи феъли тоҷикӣ ба таври бояду шояд мавриди баҳс қарор нагирифтааст. Аммо дар мавриди иқтибосоти ҳама гуна феъл аз як забон ба забони дигар ҳаминро ёдрас шудан лозим аст, ки аслан, забон аз забони дигар ҳиссаҳои номии нутқро иқтибос намуда, онҳоро дар чаҳорҷӯби овоиву калимасозии худ ворид мекунад. Аз ин рӯ, иқтибос шудани як феъл аз забон ба забони дигар бисёр нодир ва ё номумкин ба назар расад. Дар ҳоле ки аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ на фақат ҳиссаҳои номии нутқ, балки феълҳо низ, агарчи ангуштшумор ҳам бошанд, иқтибос шудаанд ва ба гунае феълияти худро аз даст додаанд. Масалан, дар «Наводир-ул-вақоъ» истифодаи калимаи иқтибосии «*яхтамил*» «*يَحْتَمِلُ*» ба таври густурдае истифода шудааст: *...дар тараддуд меафтоданд, ки яхтамил мисли ин чизҳо дар хориҷ вучуде дошта бошад* [3, с.120]. «*Яхтамил*», ки масдараш «*эхтимол*» мебошад, феъли замони ҳозира-оянда буда, дар забони тоҷикӣ ба маънои масдарии худ

«اِحْتِمَال» ишора мекунад, ба ин маъно ки агар ба ҷойи феъли мазкур дар ҷумлаи тоҷикӣ масдари он «эҳтимол» ва ё вожаи тоҷикии «шояд» истифода шавад, дар маънои ҷумла тағйире сурат намегирад.

Ё худ калимаи «яъне», ки пеш аз ҷумла ё пеш аз ибораи тафсилӣ меояд [141, с.693; 11, с.358] ва дар забони адабӣ ва гуфтории тоҷикӣ имрӯз ба таври васеъ истифода мешавад, аслан, «Аз феъли замони ҳозира-ояндаи забони арабӣ «يَعْنِي» иқтибос шудааст, вале дар чаҳорчӯбаи забони тоҷикӣ маънои феълии худро аз даст додааст» [18, с.125]. Ба боварӣ метавон гуфт, ки ҳеҷ забоне аз забони дигар ба гунаи забони форсии тоҷикӣ аз забони арабӣ иқтибос нанамудааст.

2.2. Нақши калимаҳои арабӣ дар ташаккули феълҳои сохтаи номӣ

Бояд гуфт, ки калимаҳои иқтибосии арабӣ на фақат дар ташаккули ҳиссаҳои номии забони тоҷикӣ, балки дар феълсозӣ ҳам заминаи муҳим ба шумор мераванд. Феълҳое, ки бо иштироки калимаҳои иқтибосии арабӣ сурат мегиранд, аз нигоҳи сохт ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: 1) феълҳои сохта ё номӣ; 2) феълҳои таркибӣ.

Чи тавре маълум аст, дар забони тоҷикӣ аз ҳисоби як гурӯҳ исм ва сифатҳо бо иловаи пасвандҳои-ид ва -он [онид] феълҳо сохта мешавад, ки онҳоро феълҳои сохтаи номӣ мусаммо кардаанд [16, 313-314]. Ба таъкиди донишмандон, пайдоиши феълҳои номӣ ё шакли деноминатив маҳз дар қолиби конверсия ба забони форсии миёна иртибот дорад. Дар ин қолиби вожаҳои феъл ташкили асосҳои феълӣ аз асосҳои номӣ тавассути пасванди-ид сурат гирифта, аммо омили асосӣ дар бунёди ин қолиб асосҳои номӣ ба шумор мераванд [84, с.18; 44, с.9-10; 40, с.125-126].

Чи тавре аз фарҳангномаҳои форсии дарӣ ва вожаномаҳои осори манзум ва мансури қарнҳои гуногун дида мешавад, луғати феъл дар қолиби феълҳои номӣ, асосан, махсуси осори манзум буда, бештар дар сабки хуросонӣ истифода шудааст [84, с.19]. Л. З. Пейсиков ташкили феълҳои номиро дар форсии нав аз замони пайдоиши ин забон то имрӯз як раванди бисёр муассир номидааст [40, с.124].

Нуктаи муҳим ин ҷо он аст, ки дар забони имрӯзаи форсии тоҷикӣ феълҳои номие бо тақя ба калимаҳои иқтибосии арабӣ сохта шудаанд, ки чи дар забони гуфторӣ ва чи дар забони навишторӣ ба таври васеъ истифода мешаванд. Забоншиносони эронӣ феълҳои номиро, аслан, ба гурӯҳи феълҳои сода ворид намуда, аз онҳо бо истилоҳи масдари ҷаълӣ [масдари сохта] низ ёдовар мешаванд, дар ҳоле ки дар грамматикаи тоҷик аз он ба истилоҳи феълҳои номӣ [16, с.313], ё феълҳои сохтаи номӣ [10, с.229] ёдовар шуда, дар зимни феълҳои сохта омӯхта мешаванд. Чунончи Парвиз Нотил Хонларӣ дар робита ба ин мегӯяд: «феълҳоеро, ки аз як исм ё сифат бо ҷузъи сарфӣ сохта шудаанд ва дар

истилоҳ масдари чаълӣ хонда мешаванд, бояд аз чумлаи феълҳои сода шумурд. Дар ин гурӯҳи гоҳе моддаи феъл калимаи форсӣ аст ва гоҳе калимае, ки аз асли арабӣ маъхуз аст, ба монанди рақсидан, ғоратидан, талабидан, балъидан, тафовидан ва хавфидан» [147, с.118-119]. Донишманди мазкур дар хошияи ин гуфтор таъкид менамояд, ки «яке аз нишонаҳои ин гуна феълҳо (сарфи назар аз форсӣ ё арабӣ будан) он аст, ки исми масдари шинӣ аз онҳо намеояд. Яъне дар форсӣ калимоте, аз қабилҳои *чархиш*, *лангиш*, *чангиш*, *озозиш*, *дуздиш* ва ғ. надорем. Аммо дар баъзе маворид, ки феълҳои навсохта ривоч ёфта, аз рӯйи қиёс ин сиға низ сохта шуда ва ба қор рафта, ки ғолибан истеъмоли ҷадид аст: ба мисли *чархиш*, *лангиш*, *анҷомиш* ва ғ.» [147, с.119]. Б.Сиев инкишофи феълҳои сохтаи номиро дар асри кунунӣ бисёр маҳдуд шуморида, таъкид менамояд, ки «дар инкишофи минбаъдаи забони тоҷик (яъне пас аз асри X то асри XX) пасванди-ид ҳамчун воҳиди калимасоз тағйироти муайянеро аз саргузаронидааст... Пасванди-ид дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ мисли забони асри X сермаҳсул нест. Ин хусусият бошад [яъне сермаҳсул набудани феълсозӣ ба воситаи пасванди зикршуда] дар забони тоҷикӣ вачҳи ҷиддӣ дошта, ба ақидаи мо, ба ниҳоят авҷ гирифтани истеъмоли феълҳои таркибии номӣ вобаста мебошад» [59, с.125]. Вале феълсозӣ тавассути пасванди-ид дар охири асри XIX ва аввали асри XX дар байни маорифпарварон бисёр роиҷ гашта будааст. Махсусан, маорифпарварон ҷандин калимаҳое сохтаанд, ки назари онҳо дар забони тоҷикӣ то он вақт дида намешуд. Ин навъи калимасозӣ маҳз хоси маорифпарварон буда, чи дар эҷодиёти пешгузаштагон ва чи дар ашъори шуарои минбаъда хеле кам дучор меояд [55, с.67]. Масалан, шоири асри XIX Абдулқодирхоҷаи Савдо дар ашъораш ба воситаи пасванди-идан феълҳои номии зиёде сохтааст: *фиребидан*, *раҳмидан*, *хашмидан*, *шавқидан*, *андалебидан*, *асиридан*, *ишқидан*, *кафанидан*, *анҷуманидан*, *самаридан* ва амсоли инҳо [59, с.125].

С. Сабзаев порчаеро аз эҷодиёти Савдо ҳамчун намуна меорад, ки он чунин аст:

Маро дар ваъда сад бор, эй бути раъно, фиребидӣ!

Напурсидӣ ба дарди интизорам, чун шикибидӣ.

Ба доғи ҳаҷри ӯ сад соли дигар мешикебидам,

Агар як шаб висолаширо қазо бо ман насибидӣ.

Ба поят сар ниҳодам, гиря кардам, илтиҷоидам,

Нараҳмидӣ ба ҳолам, балки хашимидию атбидӣ.

Бишавқидӣ дили ман, қумридӣ, андалебидӣ,

Ниёзи мову ноziёо бо ҳам сахт зебидӣ.

Қадат сарвидию рӯят гулидӣ дар гулистонҳо,

Гаҳе мастона сӯи кулбаи Савдо хиромидӣ [55, с.68].

Аз чунин корбурди адибону шоирон аз феълҳои сохта бори дигар ба ин воқеият метавон расид, ки забон зодаи чамъият аст ва наметавон онро дар чорчӯбаи ягон қоидаву қарор маҳдуд намуд. Ба ин маъно, ки ҳарчанд дар забони тоҷикӣ бо пасванди -ид сохтани феъл ҳеч монетае надорад, вале на ҳама феъли ба он сохта метавонад дар назди мардум пазириш ёбад.

С. Айнӣ ҳарчанд намояндаи маорифпарварӣ ба шумор равад ҳам, дар истифодаи феълҳои сохтаи номӣ ба гунае эътидолро риоя намудааст, ба ин маъно, ки ӯ маҳз ҳамон феълҳоеро дар ин росто истифода кардааст, ки дирӯзу имрӯз назди оммаи мардум роиҷ аст. Аз ҷумла, аз калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Ёддоштҳо» феълҳои *рақсид*, *фаҳмид*, *талабид* ва *мукофотонид* ба таври васеъ истифода шудаанд. Масалан, «*ӯ ҳамин гуна мерақсид*»; «*Пирак ҳам хуб рақсид*» [124, с.155]; *Вақте ки ман ҳамаи хислати мунофиқонаи ӯро фаҳмидам, худро аз вай дур кашидам* [124, с.537]; *Аммо касе, ки диққат кунад, мефаҳмад, ки дили ӯ монанди лолаи шукуфта пурдоғ ва ҷигараи аз неши замона сӯрох-сӯрох аст* [124, с.493]; «*Баъд аз он даст бардошта аз бандиён ва аз тамошобинон «дар ҳаққи ҷаноби олий дуо» талабид* [124, с.217]; «*чунки дилам чизе наметалабад*» [124, с.614]; «*Азбаски он завод аз тарафи давлат мукофотонида шуда будааст*» [124, с.484]. Дар «Ёддоштҳо» ҳатто феълии номии *ҳисобид* [меҳисобад], ки имрӯз дар забони гуфториву навиштории тоҷик роиҷ аст, истифода нанамуда, аз муродифи он-шуморид [...*ҳамаи мардуми қаламрави худро гуломи худ мешуморад*] [124, с.543] ва ё аз шакли таркибии

номии он –*ҳисоб кард* [*бинобар ин маънан ман худро аз онҳо қарздор ҳисоб мекардам*] [124, с.641] истифода намудааст.

Ба таъкиди забоншиносон аксарияти феълҳои сохтаи номӣ бо пасванди-ид вобаста ба тобиши маъноии асосиашон дорои хусусияти дубаҳра мебошанд, ки он аз калимасозӣ ва таркибсозии ҳаммаъно иборат аст. Ҳар як феъли сохтаи номӣ бо пасванди-ид шакли таркибӣ ҳам дорад, ки ин ҳар ду баробар маъност [10, с.230]. Маҳз ба тавассути истеъмоли зиёди феълҳои таркибии номӣ дар забони асри X ва то рафт афзудани доираи истифодаи ин гурӯҳи таркибҳо дар инкишофи минбаъдаи забони тоҷикӣ аз асри X то асри чорӣ истеъмоли феълҳои сохтаи номӣ маҳдуд мондааст ва такмил наёфтааст [59, с.125-126]. Дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ, ба вижа дар чилдҳои 3 ва 4-и он дар баробари бархе феълҳои сохтаи номии мазкур боз шаклҳои таркибии номии онҳо: *рақс кард* ва *талаб кард* истифода шудааст, ки агар аз сохтори таркиби онҳо (*ягонагӣ ва бутунии грамматикӣ, ки дар чузъҳои феъли рақсидан ва талабидан дида мешавад, дар таркиби рақс кардан ва талаб кардан мушоҳида карда намешавад*) сарфи назар намоем, ифодагари айни як чиз мебошанд. Ҳарчанд дар адабиёти илмӣ таъкид шудааст, ки «*ҳар як феъли сохтаи номӣ бо пасванди-ид шакли таркибӣ ҳам дорад, ки ин ҳар ду баробармаъност*», вале омӯзиш ва баррасии феълҳои сохтаи номии забони тоҷикӣ, ба вижа истифода шудани онҳо дар «Ёддоштҳо» шаҳодат аз он медиҳанд, ки дар ин ҷо низ истисно вучуд дорад. Масалан, феъли *фаҳмид*, ки аз вожаи иқтибосии арабӣ фаҳм ва пасванди феълсозии тоҷикии-ид (фаҳм+ид) ташкил ёфтааст, дар баробари худ шакли роиҷи феъли таркибии номӣ, аз қабилӣ *фаҳм кард* ва ё *фаҳм намуд*, *фаҳм шуд* ва ғ. надорад. Шояд тибқи қоидаи сохтани феъли таркибии номӣ аз феъли сохтаи мазкури номӣ [*фаҳмид=фаҳм кард, фаҳм намуд, фаҳм шуд*] дуруст бошад, вале дар забони гуфторӣ навишторӣ роиҷ нест, балки барои ифодаи он феъли таркибии *дарк кард/намудро* истифода мебаранд, ки дар муқобили худ феъли сохтаи номӣ (*даркид, даркидонид?*) надорад.

Гузашта аз ин, Б. Ниёзмаҳмадов ва Л. Бузургзода феълҳои сохтаи номиро бо феълҳои таркибии номӣ дар ифодаи пурра муродиф намешуморанд, чунончи:

«баъзе аз феълҳо ҳам ба тарзи сода (феъли сохтаи номӣ) ва ҳам ба тарзи пайваста [феъли таркибии номӣ] баробар ва ба як маъно (гоҳо бо андак тобиши дигари маъногӣ) кор фармуда мешаванд: рақсидан (рақс кардан) [33, с.44].

Чи тавре дида мешавад, донишмандон бархилофи адабиёти баъдӣ дар умумият ва тафовути феълҳои сохтаи номӣ ва таркибии номӣ ба ду нукта ишора намудаанд: а) бархе (на ҳама) феълҳои сохтаи номӣ муродифи феъли таркибии номӣ доранд; б) ба гунае байни ин ду навъи феъл дар ифодаи маъно тафовутҳо дида мешавад.

Хулоса, дар сохтори феъли сохтаи номӣ, ки тавассути исм ё сифат ва пасванди феълсози-ид (-онид) сохта мешавад, корбурди калимаҳои иқтибоси арабӣ ба таври назаррас мебошад. Муаллифи «Калимасозии феъл дар забони насри Садриддин Айнӣ» Н. И. Насимов таъкид менамояд, ки калимасозии феълҳои насри Айниро бо пасвандҳо ба ду қисм ҷудо кардан мумкин аст: сермахсул ва каммахсул. Ба қисми якум пасванди-ид /д/ ва ба қисми дувум пасванди -онид/-онд/ дохил мешавад. Ба пасванди-ид/-д/ дар насри устод Айнӣ 14 феъл сохта шудааст: *анҷомидан, бӯйидан, номидан, оромидан, писандидан, рақсидан, сабзидан, талабидан, фишоридан, фуруздан, хобидан, хушкидан, шармидан санҷидан* [91, с.39-40]. Гуфтан бамаврид аст, ки аз феълҳои сохтаи номии дар насри устод Айнӣ омада, 12 феъл бо ҷузъи номии исм ва дутоаш: *оромидану хушкидан* бо сифат сохта шудаанд.

Аз баррасии феълҳои сохтаи номӣ тавассути иқтибосҳои арабӣ дар қисмҳои 3-4-и «Ёддоштҳо» маълум гардид, ки устод Айнӣ дар ин асари худ танҳо аз чор калимаи иқтибосии арабӣ ба ҳайси феъли сохтаи номӣ истифода намудаасту бас, ки онҳо ҳам феълҳои *рақсид, фаҳмид, талабид* ва *мукофотонид* мебошанд.

2.3. Баррасии масоили назариявии феълҳои таркибӣ

Ба мисли мураккаб шудани калимаҳо тавассути илова шудани вандҳои калимасоз ва ё ба ҳам омадани вожаҳо феълҳо низ ба сода, сохта ва феълҳои таркибӣ чудо мешаванд ва вобаста ба сохти феълҳо маъноҳои лозимаи луғавӣ, грамматикӣ ва тобишҳои услубии онҳо ифода меёбанд [16, 310]. Ба таъкиди забоншиносон ҳамаи афъол дар асл ба сурати афъоли сода амал кардаанд, вале бо гузари замон ва эҷоди тағйир дар баданаи маъноии онҳо, бино ба далоили аз қабилҳои камистеъмоли, зоё набудани вандҳо феълсоз ё ҳар далели дигар ба тадриҷ ачзое аз ҷумла ва феъли сода ба ҳам пайваста ба сурати як воҳиди забонӣ даромадаанд [155, с.315]. Ба ибораи дигар, дар таърихи забонҳои гурӯҳи эронӣ, аз ҷумла забонҳои форсӣ ва тоҷикӣ ба воситаи флексияю вандҳо ифода намудани муносибатҳои грамматикӣ ва сохтани калимаҳо нақши марказӣ ва асосиро бозидааст. Вале ин хусусияти муҳимми забонҳои мазкур дар инкишофи минбаъдаи онҳо тахминан аз охириҳои давраи тақомулоти забонҳои форсӣ ва тоҷикӣ тадриҷан суфт шудан гирифтааст. Қувват гирифтани ин раванд, яъне суфт шудани хусусиятҳои флективӣ дар забонҳои форсу тоҷик сабаби сифатан тағйир ёфтани онҳо шудааст. Ба ин тариқ, бо роҳи таркибӣ сохтани феълҳо дар забонҳои форсӣ- тоҷикӣ, аз ҷумла дар дигар забонҳои гурӯҳи эронӣ, ба монанди забонҳои пашту, курдӣ, осетинӣ, бадахшонӣ, мунҷонӣ, яғнобӣ ва монанди инҳо як навъ ҳодисаи тасодуфӣ набуда, балки натиҷаи тараққиёти дохилии забонҳои гурӯҳи эронӣ, умуман, ва сифатан тағйир ёфтани ин қисмати забонҳо ба шумор меравад. Ба таври таркибӣ сохтани феълҳо дар инкишофи забонҳои форсу тоҷик таҳаввулоти муайянеро аз сар гузаронидааст. Маъхазҳои мавҷуда шаҳодат медиҳанд, ки ин намуди феълсозӣ ҳанӯз аз охириҳои давраи қадими забонҳои форсу тоҷик шуруъ шуда, дар тақомулоти минбаъдаи ин забонҳо тадриҷан боз ҳам пурқувват гаштааст [59, с.126]. Нуктаи мазкурро Т. Зеҳнӣ низ таъйид намуда, таъкид менамояд, ки «Дар аввалҳои ташаккул ва инкишофи забони дарӣ [асрҳои X-XIII] феълсозӣ бо префиксҳо тобишҳои маъноии нозуку дақиқ тараққӣ ва пешрафт дошт. Дар давраи баъд аз асри XIII оҳиста-оҳиста

мавқеи худро ба сохтани феъли таркибӣ вогузор кард, яъне яке аз феълҳои матлуб бо исм ё сифат ҳамроҳ шуда, феълҳои мураккаб сохта шудан гирифт» [17, с.197]. В. Расторгуева ва А. Керимова низ зарурати феълҳои таркибиро дар забони тоҷикӣ таъкид намуда, сабаби онро, пеш аз ҳама, дар шумораи кам будани феълҳои сода дар ин забон қаламдод мекунанд: «Дар забони тоҷикӣ феълҳои сода ва феълҳои дар шакли ибтидоӣ буда бисёр кам аст. Шояд беш аз сесад адад бошад. Чи тавре мушоҳида кардем, феълҳои тавассути пешванду пасванд сохта низ хеле кам аст. Ҳамин гуна танҳо бо феълҳои содаву сохта наметавон амалҳои зиёди гуногун ифода карда шавад. Ин боиси бамайданоии феълҳои махсуси мураккабе гардид, ки дар грамматика аз он бо феълҳои мураккаб ва ё таркибӣ ёд карда мешавад. Ин гуна феълҳо тавассути исм, сифат ва гоҳе шумора бо яке аз феълҳо сохта мешавад» [44, с.20].

Гузашта аз ин, доду ситадҳои илмӣ-фарҳанги миёни миллатҳо ниёзҳои забонии фаровонеро дар забони гиранда эҷод мекунад ва ҳар забоне дар навбати худ барои рафъи ин ниёзҳо ба гунаҳои мутафовит амал мекунад. Яке аз ин роҳҳо вомгирӣ аз забон ва фарҳанги дигар аст, вале чун феълро намешавад иқтибос намуд, пас, аҳли забон маҷбур мегардад, ки равишҳои дигареро барои таъмини мафоҳими феълӣ корбурд намоянд. Масалан, дар забони англисӣ сохтани феъли сода аз исм яке аз роҳҳои таъмини ин ниёз аст, аммо дар забони форсии тоҷикӣ тамоюли сохтани феъли сода аз худ нишон намедихад, балки бо истифода аз хосияти таркибии худ барои расонидани мафҳумҳои тозаӣ феълӣ аз равиши мураккабсозӣ баҳра мечӯяд [153, с.48].

Чи тавре дар боло қайд шуд, дар забоншиносии классикии форсу тоҷик атрофи феъл ва чигунагии сохтори он пажуҳишҳои бунёдӣ анҷом наёфтааст ва ҳар чи дар робита ба он дар фарҳангнома ва ё кашкулҳои забонӣ гуфта шудааст, бархоста ва баргирифта аз грамматикаи забони арабӣ будааст. Ҳатто дар авоили асри XX вақте аввалин асарҳои ба грамматикаи тоҷикӣ бахшидашуда ба майдон омадаанд, ҳанӯз таъсири грамматикаи забони арабӣ дар тасниф ва таърифи ҳиссаҳои нутқ аз ҷониби онҳо дида мешавад. Масалан, Саидризо Ализода пас

аз таърифи феъл ва таъкид бар он, ки феъл аз масдар гирифта шудааст*, дар таснифи сохтори феъл мегӯяд: «феъли басит он аст, ки як калима ва бе ҷузъ бошад. Чун *доштан* ва *овардан*. Феъли мураккаб он аст, ки аз чанд калима омехта бошад. Чун *бардоштан* ва *даровардан*. Феълҳои мураккаб гоҳ бо адот, гоҳ бо исм ва гоҳ бо сифат оmezанд. Мисли *бозгаштан*, *нишон додан*, *дӯст доштан*» [1, 34-36]. Б. Ниёзмаҳмадов ва Л. Бузургзода бошанд, сохти феълро аз сода ва мураккаб иборат дониста, феълҳои содаро якрешагӣ ва мураккабро зиёда аз як решадор таъриф медиҳанд: «Феълҳо сода ва мураккаб мешаванд. Феълҳои сода якта реша доранд: мусиқа менавохт, раққосон мерақсиданд; феълҳои мураккаб зиёда аз як реша доранд, яъне аз якчанд реша таркиб меёбанд: гулзор шуда буд, зулм медиданд [33, с.43].

Ҷолиби диққат он аст, ки онҳо дар баробари феълҳои сода феълҳои мураккабро низ ба ду гурӯҳ тақсим мекунанд: а) феълҳои таркибие, ки аз сохтани калимаи нав (луғати нав) ба вучуд омадааст: *фурӯ рафтан*, *назар андохтан* ва ғ.; б) гурӯҳи дигари феълҳои мураккаб иборат аз он гуна феълҳои мураккабе мебошанд, ки шаклҳои гуногуни айни феълро нишон медиҳанд, яъне барои ифодаи замон, тарзи ҳаракат ва дигар категорияҳои дохилии ҳуди феъл хизмат мекунанд: *рафта будам*, *хонда истодааст*, *омада монд* [33, с.43-44].

Баъдтар, соли 1953 А.З. Розенфелд дар нашри аввали «Очерк по грамматике таджикского языка» атрофи феъли мураккаби забони тоҷикӣ андешаронӣ намуда, феълҳои таркибиро феълҳои мураккабтаркиб/ сложносоставные ба қалам медиҳад. ӯ таъкид менамояд, ки дар бораи феъли мураккаби тоҷикӣ ҳанӯз соли 1861 шарқшинос В. В. Григорев ва соли 1915 П.Е. Кузнетсов маълумот додаанд ва ҳар ду муаллиф бештар ба феълҳои таркибии феълӣ/феълҳои мураккаби феълиҳолӣ/таваққуф намудаанд [91, с.5]. Инчунин, А.З. Розенфелд феълҳои мураккабро аз се қисм иборат медонад: 1) исмӣ/отимённые; 2) префиксӣ/префиксальные; 3) мураккабтаркиб/сложносоставное ё мураккаби феълиҳолӣ/сложно-деепричастные. Вале ӯ дар бораи

*Маҳз аз масдар гирифта шудан ё нашудани асоси феъл аз масоили ихтилофиест, ки аз забоншиносии араб маншаъ мегирад. Чи тавре аз таърихи забоншиносии араб маълум аст, яке аз масъалаҳои баҳсбарангези ихтилофҳо дар байни макотиби забоншиносии Басра ва Куфа маҳз масъалаи мазкур: масдар аз феъл аст ва ё феъл аз масдар будааст.

роҳҳои калимасозии феъл маълумот надодааст. Дар китоби «Феъл» бошад, А. З. Розенфелд 5 хели онро нишон медиҳад, ки иборатанд аз: 1) сода; 2) префиксӣ/префиксальные; 3) мураккаби номӣ/сложно-именные; 4) исмӣ/отимённые; 5) мураккаби феълӣ/сложно-глагольные [51, с.60].

В. С. Расторгуева бошад, дар «Краткий очерк грамматики таджикского языка//Луғати русӣ-тоҷикӣ» ба калимасозии феъл боби махсусе ҷудо намуда, дар он феълро ба панҷ гурӯҳ тасниф менамояд: 1) сохташавии феълҳо аз асосҳои номӣ, ки ба ин гурӯҳ сохташавии феълҳоро аз ҳиссаҳои номӣ бо ёрии пасванди-ид ва *-онид* дохил мекунад; 2) сохтани феълҳои гузаранда; 3) префиксҳои калимасозии феъл, аз қабилҳои префиксҳои *бар-*, *дар-*, *фурӯ-* ва ғ.; 4) феълҳои мураккаб ё таркибӣ, ки бо ҳиссаҳои номии нутқ ва феълҳои ёридиҳанда ташкил мешаванд; 5) феълҳои мураккаби ҳолӣ [43, с.80].

Дар баробари А.З. Розенфелд, В.С. Расторгуева, забоншиносони тоҷик, аз қабилҳои Ш. Ниёзӣ, Н. Маъсумӣ, М. Давлатова, Б. Сиёев, Б. Камолиддинов, А. Эшонҷонов, Ҳ. Ҳусейнов, Х. Ҳамроқулов, Н. Насимов ва дигар донишмандони тоҷик ба ҷиғунагии сохтори феъл ва тобишҳои маъноии он таваҷҷуҳи хоса намудаанд. Ин ҷо зикри ин нукта муҳим аст, ки бо баррасӣ намудани мавзӯи феъл дар забоншиносии тоҷик пажӯҳанда ба ҷунин ҳулоса меояд, ки то мақолаҳои Ш. Ниёзӣ «Феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ» ва «Таркиби морфологии ҷузъҳои феъли номӣ» доир ба калимасозии феълҳои таркибии номии забони адабии ҳозираи тоҷик касе маълумоти муфассал надодааст.

Азбаски забони тоҷикӣ ва форсӣ барҳоста аз як гурӯҳи забонианд ва дар бештари масоили забонӣ иттифоқ доранд, дар ин ҷо зикри пажӯҳишу андешаҳои забоншиносони эронӣ ва эроншиносони аврупоиро дар мавриди ҷиғунагии феъли мураккаб ё таркибӣ дар забони форсӣ айни мӯдао мебошад. Таҳқиқ ва баррасии феълҳои таркибӣ дар забони форсӣ низ ҷолиби диққат аст. Омӯзиши сохтори феъл аз ҷониби забоншиносони эронӣ низ таърихи тулонӣ надошта, бештар ба садаи охир бармегардад. Дастурнависон ва забоншиносони зиёде аз қабилҳои Нотил Хонларӣ, Ваҳидиёни Комёр, М. Содикӣ, Дабир Муқаддам, Каримӣ Дӯстон ва ғайра дар бораи феъли форсии тоҷикӣ ва сохтори

он изҳори андеша намудаанд, ки дар онҳо нисбат ба сохтори феъл назариёти гуногун ва тақсимбандиҳои мутафовите арза гаштааст. Аз ҷумла, Нотил Хонларӣ дар робита ба феъли мураккаб мегӯяд: «Истилоҳи феъли мураккабро ба афъоле итлоқ мекунем, ки аз ду калимаи мустақил таркиб ёфтаанд. Калимаи аввал исм ва ё сифат аст ва тағйир намепазирад, яъне сарф намешавад. Калимаи дувум феълест, ки сарф мешавад ва онро ҳамкард мехонем. Итлоқи феъли мураккаб ба ин гуна калимот аз он ҷиҳат аст, ки аз маҷмуи онҳо маънии воҳиде дарёфта мешавад. Ҳаргоҳ ду калима аз ин анвоъ, ки зикр шуд, ду маъниро ба зехн илқо кунад, яъне ҳар як аз феъл маънии мустақил ва аслии худро ҳифз карда бошанд, итлоқи истилоҳи феъли мураккаб ба онҳо дуруст нест, балки аз ду ҷузъи ҷудогонаи ҷумла сухан бояд гуфт» [147, с.127-128].

Бархе аз забоншиносони эронӣ, аз ҷумла Хонларӣ ва Дабирӣ муътақид бар онанд, ки шумораи феълҳои сода дар забони форсӣ бисёр андак аст ва забон ба густариши доманаи афъоли мураккаб тамоюл дорад. Дар ҳоле ки гурӯҳи дигар, монанди Ваҳидиёни Комёр бар ин ақидаанд, ки дар забони форсӣ теъдоди афъоли мураккаб чандон зиёд нест ва аксар афъоли сода ҳастанд [150, с.67].

Яке аз дидгоҳҳои, ки дар забоншиносии форсӣ дар мавриди ташхиси феъли мураккаб матраҳ аст, эътиқод ба адами густаришпазирии феъли мураккаб аст. Тарафдорони ин ақида мегӯянд, ҳамон гуна ки дар калимаҳои мураккаб наметавон миёни аҷзои таркиб аносири сарфиरो ҷой дод ва ба ибораи дигар меъёри мураккаб будани онҳо адами ҷойгирии морфемаҳои сарфӣ дар миёнаи таркиб аст. Ба ин маъно, ки дар феъли мураккаб миёни феъли ёридиҳанда ва ҳамкард набояд аносире, монанди «-е»-и накира ва сифати «-тар» ва «-тарин» қарор гирад. Масалан, дар вожаи *даст кашид* наметавон гуфт *дасти хубе кашидам* ё *аз коре дасте кашидам*. Аз ин рӯ, бояд гуфт, амали таркиб бар рӯи ин ду вожа анҷом шуда, ҳосили он як феъли мураккаб аст. Аммо дар вожаи *фарёд кашид* чунин нест, чун метавон аносире монанди сифат *фарёди баланде кашид* ва «е»-и накира *фарёде кашид*-ро дар миёни он ҷой дод. Дар ин маврид метавон гуфт, ки таркиб сурат нагирифта ва *кашид* дар ин ҷо як феъли содааст [153, с.46-47]. Гузашта аз ин, забоншиносони эронӣ таъкид бар он менамоянд,

ки «дар форсӣ бештар феълҳо ба сурат исм ё сифат+феъл ба кор меравад ва ин гуна сохтмони феъл, ки дар баъзе забонҳои дигар мисолҳои ангуштшуморе дорад, аз хусусиятҳои хоси забони форсӣ мебошад» [147, с.127].

Меҳвари баррасии феъли таркибиро дар забони форсӣ ба ҳам омадани исм ва ё сифат бо феъл ташкил медиҳад, дар ҳоле ки қисмати номии он тасрифнашаванда бошад. Ба ин маъно, ки феъли мураккаб иборат аз маҷмӯи ду калима ва зиёда аз он аст, ки аз онҳо маънии воҳиде ирода мешавад, монанди иҷро кардан, андоза гирифтани, ҷудо сохтани ва амсоли ин. Ба фарқ аз забоншиносии тоҷик дар забоншиносии форсӣ феълҳоро ба сода, сохта ва таркибӣ не, балки ба содаву мураккаб ҷудо намуда, шакли сохтаи онҳоро ба ҷузъи сода ворид мекунам. Ҳамзамон феълҳои таркибии номӣ ва феълиро танҳо бо истилоҳи феълҳои мураккаб ёд менамоем. Эроншиносон низ агарчи ин гуна таркибҳоро таърифоти ягона дода бошанд ҳам, бо истилоҳоти гуногун ифода кардаанд. Масалан, Е. Э. Бертелс онҳоро феълҳои мураккаб номида, таъкид месозад, ки шумораи феълҳои сода дар забони форсӣ зиёд нест. Аз ин сабаб бисёр мафҳумҳо ба воситаи феълҳои мураккаб, ки онҳо аз ҷузъи номӣ ва феълӣ иборатанд, ифода меёбанд. Махсусан, ба вазифаи ҷузъи феълӣ зиёдтар феъли *кардан* истифода мешавад [7, с.43]. В. А. Фролова оид ба ин гурӯҳи феълҳо дар забони форсӣ кори диссертатсионӣ навишта, онҳоро зери истилоҳи феълҳои мураккаб ном бурдааст [59, с.130].

Дар забоншиносии дарӣ низ аз ин гуна таркибҳои феълӣ бо истилоҳи феълҳои мураккаб ёд карда шудааст. Чунончи Л. Н. Дорофеева мегӯяд: «Основную массу глагольной лексики кабули составляют так называемые сложные глаголы, т.е. сочетания имени с каким-либо образующим глаголом представляющие единое лексическое целое типа гап задан (из гап слово, речь и задан бить, удрить) [14, с.46].

Аз сермаҳсултарин шакли калимасозии феъл дар забони форсии тоҷикӣ, ки дар боло атрофи он пажӯҳиши фарогире карда шуд, шакли феълҳои таркибии номӣ ба шумор меравад. Чи тавре аз номгузории ин гуна шаклсозии феъл бармеояд, он аз ду рӯкн: ҳиссаи номии нутқ ва феъли ёридиҳанда иборат

мебошад [16, с.316; 10, 232]. Шояд нахустин нафаре, ки дар бораи феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ ба таври муфассал сухан гуфтаву истилоҳи «феълҳои таркибии номӣ»-ро ба забоншиносии тоҷик ворид намуда бошад, Ш. Ниёзӣ аст. Номбурда дар мақолаҳои «Феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ» ва «Таркиби морфологии ҷузъҳои феъли номӣ»-и худ калимасозии феълҳои таркибии номиро муфассал шарҳ медиҳад. Чунончи, ӯ дар мақолаи якуми худ «Феълҳои таркиби номӣ дар забони тоҷикӣ», ки ҳанӯз соли 1954 дар рӯзномаи «Мактаби советӣ» ба нашр расидааст, ба серистеъмолӣ ва бартарии истифодаи феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ ишора намуда, мегӯяд: «Феълҳои таркибии номӣ дар системаи калимасозии забони тоҷикӣ мавқеи алоҳидаро мегиранд. Онҳо сарчашмаи муҳимтрони бой шудан ва тараққӣ ёфтани таркиби луғавии забони тоҷикӣ мебошанд (дар забони тоҷикӣ аз феълҳои сода, монанди дошт, омад, гирифт ва сохта монанди бардошт, баромад, даргирифт дида феълҳои таркибии номӣ хеле зиёданд)» [106, с.20]. Ш. Ниёзӣ барои тақвияти сухани худ ба истифода шудани феълҳои таркибии номӣ дар фарҳангномаҳо ишора намуда, таъкид месозад, ки «текстҳои гуногунро хонда ва ё луғатҳоро аз назар гузаронида истода, ба ин факт (сермахсулии феълҳои таркибии номӣ нисбат ба феълҳои сода ва сохта- С.Н.) қаноат ҳосил кардан мумкин аст. Чунончи, дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ» (нашри соли 1949) феълҳои русӣ, ки дар боби ҳарфи б дохил карда шудаанд, ҳамагӣ 120-то мебошанд. Тарҷимаи тоҷикии ин феълҳоро аз ҷиҳати сохташон муқоиса кунем, маълум мешавад, ки танҳо 13-тои онҳо феъли сода буда, дигар ҳамагӣ феъли таркибӣ мебошанд. Ҳатто ба баъзе аз он феълҳои сода сохти таркибиро низ илова карда додаанд» [106, с.20].

Б. Сиёев истифода шудани истилоҳи феълҳои таркибии номиро дар ин гуна шаклҳо таъкид намуда, дар се банд бар дигар истилоҳҳо бартарии онро нишон додааст: а) ин қисмати таркибҳоро бо истилоҳи феълҳои мураккаб номидан, ба фикри мо мувофиқ нест, зеро тамоми хусусияти калимаҳои мураккабро, ки дар исму сифат дидан мумкин аст, дар бар намегиранд... Алоқаи ҷудонопазирии байни ҷузъҳо, беивазӣ ва бутунии грамматикӣ ҳиссаҳо, ки дар

калимаҳои мураккаб барҷаста аст, дар феълҳои таркибии номӣ пурра мушоҳида намешавад; б) феълҳои гурӯҳи мазкурро бо истилоҳи феълҳои таркибӣ ифода кардан низ ҷоиз нест, зеро ин истилоҳ маънии васеъ дорад. Дар забони форсу тоҷик дар зерин ном ду гурӯҳи феълҳо: феълҳои таркибии феълии типҳои «*карда рафт, омада монд*» ва таркибии номии типҳои «*кор кардан, ҳарф задан, қуръа задан*»-ро фаҳмидан мумкин аст. Аз ин ҷост, ки агар феълҳои таркибии номӣ бо истилоҳи «*феълҳои таркибӣ*» ифода шаванд, дар он сурат ҳудуди ду гурӯҳи феълҳои дар боло зикршуда барҳам хӯрда, онҳоро бо ҳам омехта мекунад; в) истилоҳи «*феълҳои таркибии номӣ*» барои ифодаи ин гурӯҳи феълҳо, ба фикри мо, мувофиқтар аст. Ин ном аз тарзи ташаккули ин қисмати феълҳо-феълҳои таркибии номӣ аз ҷузъи номӣ ва феълӣ сохта мешаванд, ба миён омадааст [59, с.130-131].

Воқеан, сохтори феълҳои таркибии номӣ ба гӯянда кумак менамояд, то тавассути исму сифат ва, умуман, ҳиссаҳои номии нутқ ва феълҳои ёридиҳандае, аз қабилҳои *кардан, шудан, намудан, сохтан* ва ғайра маъноҳои нави феълӣ эҷод намудаву андешаи худро ба шунаванда расонанд. Ба вижа ҳангоми тарҷума аз як забон ба забони тоҷикӣ истифодаи густурдаи феълҳои таркибии номӣ ба назар мерасад. Бо тақия ба ин нуқтаи назар, сохтори феълҳои таркибии номӣ барои тарҷумони тоҷик хидматҳои назаррас менамояд, вале дар навбати худ ба андешаи бархе забоншиносон ва коршиносони улуми тарҷума, чунин сохтори таркибии феълҳо дорои бахшҳои манфӣ низ мебошад. Ба ин маъно, ки сохтори мазкур ба ҷойи осон намудани таъбир фаҳми гуфторро печидатар менамояд ва ин аслан, барои нафароне, ки аз забони тоҷикӣ мехоҳанд ба дигар забонҳо, аз қабилҳои арабӣ, англисӣ ва русӣ тарҷума намоянд, бисёр ошно мебошад. Дар истифодаи сохтори таркибҳои номии феълӣ бештар нафароне фиреб мехӯранд, ки забони тоҷикиро ҳамчун забони хориҷӣ омӯхта, аз руҳи забони тоҷикӣ ба таври бояду шояд огоҳӣ надоранд. Аз ин рӯ, ҳангоми ба дигар забонҳо тарҷума намудани матнҳои тоҷикӣ феълҳои таркибии номӣ гоҳе тахтуллафзӣ тарҷума карда мешаванд, аз қабилҳои тарҷумаи таркибҳои

номии феълҳои зерини тоҷикӣ ба забони арабӣ: *нишон додан* [юътий аломатан], *афзоиш додан* [юъти зиёдатан], *коҳиш ёфтан* [ячиду-л-қиллата] [159, с.12].

Воқеан, феълҳои таркибии номӣ бо хусусиятҳои сохти худ ва бо тарзи махсуси муносибатҳои байни ҷузъҳои худ дар забони тоҷикӣ аз типҳои дигари калимасозӣ фарқ карда, дорои ҳодисаҳои хеле ҷолиби диққат мебошанд. Дар сохти феълҳои таркибии номӣ ҳодисаҳои дар сохти калимаҳои мураккаб рӯй намедодагиро мебинем [106, с.20].

Баҳси дигаре, ки дар забоншиносии тоҷик мавриди баҳси донишмандон қарор гирифтааст, ин алоқаи морфологӣ ва синтаксисӣ доштани ҷузъҳои номӣ ва феълии феълҳои таркибии номӣ мебошад. Дар робита ба ин дар китобҳои «Забони адабии ҳозираи тоҷик» ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» чунин ишора шудааст: «Ҳар як феъли таркибии номӣ як воҳиди луғавӣ, ҳиссаи нутқ ва як аъзои ҷумла ҳисоб меёбад. Аз ин ҷиҳат байни ҷузъҳои феъли таркибии номӣ на алоқаи синтаксисӣ, балки таносуби маъноӣ ва мувофиқати морфологӣ мавҷуд аст» [10, с.232; 16, с.316].

Ба таъкиди ин китобҳои бунёдии грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, алоқаи ҷузъиёти феъли таркибии номӣ бояд алоқаи морфологӣ бошад, вагарна дар сурати алоқаи синтаксисӣ будан ду ҷузъи ин гуна таркибҳо ба таври ҷудоғона баррасӣ мегарданд: «Аз сабаби мавҷудияти алоқаи синтаксисии байни ҷузъҳо ибораҳои тоза чидам, ёрӣ талабидам, даст расонидам ва амсоли инҳо таркибҳои синтаксисӣ, аммо ба сабаби мавҷудияти танҳо мувофиқати шаклию маъноӣ таркибҳои тоза кардам, ёрӣ додам, мадад расонидам ва монанди инҳо таркибҳои морфологӣ мебошанд. Ҳар яке аз ин таркибҳои морфологӣ ҳамчун воҳиди луғавӣ, як ҳиссаи нутқ, яъне ҳамчун феъли таркибии номӣ ба ҳисоб гирифта мешавад» [10, с.232-233; 16, с.316-317].

Дар ин ҷо метавон атрофи таркиби морфологии феълҳои таркибии номӣ сухан гуфт. Қолиби умумии сохта шудани феълҳои таркибии номӣ чунин аст, ки дар онҳо ҷузъи якум одатан исм, сифат, гоҳ зарф, шумора ва ҷузъи дувум феъли ёридиҳанда мебошад [106, с.36]. Вазифа ва ҷузъҳо дар ташкил ёфтани феъли номӣ як хел нест. Ба ин маъно, ки «ҷузъи номӣ ҷузъи асосӣ ва

соҳибмаънои феъли таркибии номӣ буда, маънои феълро муқаррар ва муайян мекунад» [16, с.317].

Ба таъбири Б. Сиёев «маънии аслии ҳиссаҳои таъбирҳои номӣ, одатан суҷудааст. Вале дараҷаи суҷушавии маъноӣ дар ҷузъҳои маҷкур баробар нест. Дар ин қисмати таркибҳо, махсусан, маънии ҳиссаи феълӣ суҷуттар шуда, барои аз ягон ҷиҳат пура кардани мафҳуми таркиб хизмат мекунад. Маънии лексии ҷузъи номӣ бошад, асосан, нигоҳ дошта шуда, ҳамчун қисми муҳими таркиб дар ташаккул ёфтани он маънеи қалон дорад» [59, с.131].

Дар таркиби феълҳои таркибии номӣ феъли ёридиҳанда, «ки маънои луғавии он гум шуда ва ё суҷу гардидааст, вазифаи нав-вазифаи грамматикӣ мегирад. Нишондиҳандаи категорияҳои грамматикӣ [шахс, замон, тарз] дар феъли таркибии номӣ ба воситаи феъли ёридиҳанда ифода карда мешавад» [9, с.110-111; 107, с.36]. Аз нигоҳи ҷойгиршавии ҷузъҳои феълҳои таркибии номӣ ҷузъи номӣ пеш аз феъли ёридиҳанда қарор мегирад. Чи тавре ишора шуд, ба вазифаи ҷузъи яқум исм, сифат, шумора ва зарф омада метавонад, дар ҳоле ки дар ҷунин навъи феълсозӣ ҳиссаи сермаҳсул исм ва сифат мебошад [16, с.317]. Ҳарчанд намунаҳои дар дастуроти забонӣ ба вазифаи ҷузъи аввал омадани шумораву зарф омада бошад ҳам, бархе забоншиносони тоҷик, аз қабيلي Ш.Рустамов дар таҳлили онҳо хулосагирии дигаре намудаанд.

2.4. Нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули феълҳои таркибии номӣ

Чи тавре дар фаслҳои гузаштаи рисола таъкид шуд, шумораи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ воқеан, назаррас буда, бахши умдаи таркиби луғавии онро ташкил медиҳад ва ҳеҷ аз мантиқ нест, ки иқтибосоти забонҳои дигар ба забони тоҷикӣ ба иқтибосоти арабии он муқоиса карда шаванд. Нуктаи мазкурро ба таври васеъ истифода шудани иқтибосоти арабӣ дар сохтори феълҳои таркибии номии тоҷикӣ бори дигар таъйид менамояд. «Гарчанде қолибҳо барои исмҳои асливу иқтибосӣ муштарак бошанд ҳам, иқтибосҳои арабӣ нисбат ба иқтибосҳои дигар зиёдтар феълҳои таркибии номӣ месозанд. Масалан, мувофиқи матолиби «Луғати русӣ-тоҷикӣ аз 130 феъли таркибии номӣ, ки дар бахши ҳарфи «а» сабт шудааст, бо калимаҳои аслии тоҷикӣ 27 феъли таркибии номӣ, бо калимаҳои русӣ 18 феъл ва бо иқтибосҳои арабӣ 85 феъл сохта шудааст. Аз рӯи маълумоти ҳамин луғат дар бахши ҳарфи «в» аз 43 феъли навъи мазкур 33-тоаш бо иқтибосҳои арабӣ омадааст. Дар бахши ҳарфи «д» бо иқтибосҳои русӣ 24 феъли таркибии номӣ, бо арабӣ 32 феъл сабт шудааст» [6, с.5]. Ба монанди ин пажӯҳиши оморӣ дар муносибат ба иқтибосоти арабӣ, ки дар забони форсии тоҷикӣ ҳамчун ҷузъи номии феълҳои таркибии номӣ истифода мешаванд, пажӯҳишҳои дигаре низ анҷом ёфтааст. Чунончи Мозин Исмоил Нуаймӣ дар мақолае зери унвони «Калимаҳои арабӣ дар феълҳои сода ва мураккаби забони форсӣ» пажӯҳиши оморие дар «Фарҳанги Муин» анҷом додааст. ӯ дар мақолаи мазкур таъкид менамояд, ки «пажӯҳиш дар фарҳанги шашҷилдаи Муҳаммад Муин, ки аз навтарин ва фарогиртарин фарҳангҳои муосири форсӣ ба шумор меравад, нишон дод, ки калимаҳои арабии истифодашаванда дар таркиби феълҳои форсӣ тахминан ба 2520 калима мерасад» [167, с.49]. Номбурда пас аз ин чадвали омориеро пешниҳод менамояд, ки ба назари мо ба таври мухтасар овардани он дар ин ҷо айни мудао мебошад. Зеро дар чадвал оmore дода шудааст, ки бори дигар аз мавқеи назарраси калимаҳои арабӣ дар сохтори феълҳои таркибии номии форсии тоҷикӣ дарак медиҳад. Мувофиқи пажӯҳиши ӯ дар фарҳанги мазкур

«271 феъли таркибии номӣ бо «ا» [о, а, и], монанди охир шудан, ироа кардан, аҳаммият додан, 44 таркиб бо «ب», монанди бисот кашидан, баҳс кардан, 287 бо «ت», монанди тобеъ шудан, таъсир кардан, табъид шудан, 11 таркиб бо «ث», монанди собит сохтан, сабт омадан, сулсон шудан, 34 таркиб бо «ج», монанди чамъ овардан, чаҳд кардан, чунуб шудан, 46 таркиб бо «ح», монанди ҳочат доштан, хошо кардан, ҳол овардан, 25 таркиб бо «خ», монанди хотима додан, хориҷ кардан, хавф доштан, 20 таркиб бо «د», монанди доир кардан, доира задан, 4 таркиб бо «ذ», монанди захира кардан, зикр кардан, 32 таркиб бо «ر», монанди рибо хӯрдан, роҳат кардан, раъй задан, 6 таркиб бо «ز», монанди захмат додан, зиёд шудан, 28 таркиб бо «س», монанди соқит шудан, сокин сохтан, 24 таркиб бо «ش», монанди шарҳ кардан, шоеъ шудан, 89 таркиб бо «ص», монанди собир шудан, соф кардан, 16 таркиб бо «ض», монанди зомин шудан, зоеъ кардан, 63 таркиб бо «ط», монанди тоат кардан, тоқат намудан, 10 таркиб бо «ظ», монанди зоҳир сохтан, зарофат кардан, 122 таркиб бо «ع», монанди очиз омадан, одат доштан, 153 таркиб бо «غ», монанди ғорат кардан, ғасб намудан, 68 таркиб бо «ف», монанди фотеҳа хондан, фатҳ кардан, фарқ намудан, 96 таркиб бо «ق», монанди қоил шудан, қабул кардан, қодир гаштан, 45 таркиб бо «ك», монанди кофир шудан, коҳилӣ кардан, 56 таркиб бо «ل», монанди лоиқ шудан, лозим омадан, 649 таркиб бо «م», монанди маъюс шудан, муолича кардан, мулоқот кардан, 125 таркиб бо «ن», монанди нодир афтодан, назар кардан, 147 таркиб бо «و», монанди воҷиб шудан, воқиф гаштан, вақф кардан, 30 таркиб бо «و», монанди ҳалок шудан, ҳадя кардан, 3 таркиб бо «ي» [ё,я], монанди яқин кардан ва ғайра» омадааст [167, с.50-51].

Чи тавре дида мешавад, аз ҳама бештар дар ин ҷо калимаҳои бо ҳарфи «م» оғозшаванда иқтибос шудаанд, чунончи шумораи онҳо ба 649 калима мерасад. Дар ҷойи дувум калимаҳои бо ҳарфи «ت» оғоз шаванда қарор доранд, чун шумораи онҳо дар ин фарҳангнома ба 287 калимае мерасад, ки дар зимни феълҳои таркибии номӣ истифода шудаанд. Дар ҷойи савум калимаҳои бо «ا» (а, и, о) оғозшаванда қарор гирифтааст, ки 271 калимаро ташкил медиҳад ва аз

хама кам калимаҳои арабии иқтибосие дар феълҳои таркибии номӣ истифода шудааст, ки бо ҳарфи «*ي*» [ё, я] оғоз гаштааст.

Нақши калимаҳои арабӣ дар сохтани феълҳои таркибии номӣ калон аст. Ба гурӯҳи қолибҳои сермаҳсули калимасозии феълҳои таркибии номӣ қолибҳое дохил мешаванд, ки ба воситаи онҳо аз 40 то 1000 ва аз он бештар феъл сохта шуда бошад ва дар айни замон дар феълсозӣ истифода гардад [91, с.65]. Бо така ба сермаҳсулии калимасозии феълҳои таркибии номӣ саъй кардем, ки аз чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айни маҳз ҳамон феълҳои таркибии номиро мавриди баррасӣ қарор диҳем, ки ҷузъи номиашон калимаҳои иқтибосии арабӣ бошанд. Аз ин рӯ, бархе феълҳои ёридиҳандаи дар феълсозӣ роиҷ бо калимаҳои иқтибосӣ истифода нашудаанд. Ба ҳар сурат дар ин ҷо барои таъйиди сухани худ маҳз қолибҳоеро овардаем, ки бо феълҳои ёридиҳандаи *кардан*, *намудан*, *шудан*, *ёфтани*, *гардидан*, *омадан*, *мондан* ва ғайра сохта шудаанд.

Феълҳои таркибии номӣ, чи навъе ки гуфта шуд, аз ду ҷузъ: ҷузъи номӣ ва феълӣ сохта шудаанд. Маънии аслии ҳиссаҳои таъбирҳои номӣ, одатан, сушт шудааст. Вале дараҷаи суштшавии маънӣ дар ҷузъҳои мазкур баробар нест. Дар ин қисмати таркибҳо маҳсусан ҳиссаи феълӣ сушттар шуда, барои аз ягон ҷиҳат пурра қардани мафҳуми таркиб хизмат мекунанд. Маънии ҷузъи номӣ бошад, асосан, нигоҳ дошта шуда, ҳамчун қисми муҳимми таркиб дар ташаккули ёфтани он мавқеи калон дорад [59, с.131].

Бояд тазаккур намуд, ки қолибҳои сермаҳсули феълҳои таркибии номӣ дар навбати худ ба ду гурӯҳи назаррас ҷудо мешаванд. Гурӯҳи нахуст иборат аз феълҳое мебошанд, ки дар тули таърих маонии асливу мустақили худро аз даст додаанд ва имрӯз танҳо ҳамчун феъли ёридиҳанда истифода мешаванд. Хусусан, истифодаи ин гурӯҳи феълҳо дар насри С. Айни, ба вижа дар чилдҳои 3-4-и ӯ, танҳо ҳамчун унсури калимасоз истифода шудаанду бас. Ба ин гурӯҳи феълҳо, пеш аз ҳама, феълҳои *кардан*, *намудан*, *шудан* ва *гардидан* дохил мешаванд. Аммо ба гурӯҳи дуюм маҳз феълҳое дохил мешаванд, ки дар баробари ҳамчун унсури калимасоз истифода шудан боз дар алоҳидагӣ ҳамчун феъли мустақил мавриди истифода қарор мегиранд. Ба гурӯҳи мазкур, феълҳои

омадан, мондан, ёфтан, хӯрдан, гирифтан, кашидан ва ғайра шомил мешаванд. Дар ин чо метавон феълҳои мазкурро дар алоҳидагӣ ва ба таври муфассал метавон ба риштаи таҳрир кашид.

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «кардан»**. Чи тавре ишора шуд, дар забони форсии тоҷикӣ яке аз қолибҳои маъмулу роиҷ ва сермаҳсули феълҳои таркибии номӣ ин истифода намудан аз феъли ёридиҳандаи *кардан* мебошад. Аз мутолиаи сарчашмаҳои таърихи забони тоҷикӣ бармеояд, ки феъли ёвари кардан дар забони адабии китобӣ ҳанӯз аз ибтидои давраи нав ҳамчун ҷузъи сермаҳсули калимасозии феъл ба назар мерасад. Чи тавре Маликушшуаро Баҳор таъкид месозад: «Кардан», ки имрӯз ғолибан ҳолати феъли муайян дорад, дар қадим ҳам ба маънии мазкур ва ҳам ба маънии мустақил меовардаанд. Чун, «фалон подшоҳ шарҳе бикард», ки имрӯз гӯянд: «шаҳре бино кард ва ё обод кард». Дар забони паҳлавӣ ин феъл мустақил дар биноҳо ва ғолиби аъмол ба тариқи истиқлол зикр мешудааст... Ва ин қоида дар давраи аввал то давраи дувум роиҷ буд ва ба тадриҷ дар ин маворид «кард»-ро ивази феъли муайян зикр карданд ва истеъмоли мустақили он феъл аз миён рафт» [4, с.349].

Ба нуктаи мазкур Парвиз Нотил Хонларӣ низ ишора намуда, мегӯяд: «Феъли «кардан» роиҷтарин ҳамкард дар форсӣ аст. Ин феъл ҳам бо исм ва ҳам бо сифат таркиб мешавад ва дар ҳамаи маворид танҳо вазифаи ҷузъи сарфӣ дорад, чунонки гоҳе таркиби исми масдар бо ин феъл ҷонишини феъли сода мешавад. Барои мисол: *широб кардан=широбидан; орош кардан=ороштан*. Ва дар мавориде, ки аз исме [форсӣ ё арабӣ] масдари ҷаълӣ сохта мешавад, таркиби он исм бо ҳамкарди кардан дуруст ҳамон маъниро бекаму беш баён мекунад: *чанг кардан=чангидан; ғорат кардан=ғоратидан ва ғ*» [147, с.129-130].

Ҳамин тавр, аз ёридиҳандаҳои феълӣ дар забони форсу тоҷик маҳсусан феъли «кардан» дар мавриди ҳамчун ҷузъи феъли муайян истифода шуданаш маънии аслиаш суст шуда, дар таркиб ва офаридани маънои нав нақши бағоят муҳим дорад. Ин хусусияти кардан, яъне дар калимасозии феъл ниҳоят зиёд

омадани он, вайро ба дигар воситаҳои калимасоз, масалан, ба аффиксҳои феълӣ наздик мекунонад [59, с.132].

Забоншиносони тоҷик низ ба таърихияти феъли «**кардан**» ишора намуда, таъкид доштаанд, ки дар гузашта дорои маънои мустақил будаву ба танҳои хабар воқеъ мешудааст, вале дар давраҳои баъдӣ феъли мазкур хусусияти мустақили худро аз даст додааст. Чунончи Р. Ҷӯраев дар робита ба этимологияи ин феъл менависад: «Кардан-ичро намудани амале ё коре. Таърихан ҳам калима бо кор ҳамреша аст. Решаи калима дар забонҳои эронии қадим ва форсии тоҷики қадим –кр. Дар дараҷаи якуми реша: кр-тана- кардан; сифати феълӣ низ аз ҳамин дараҷаи реша: кр-та-кард; кр-така-кардаг-карда. Аммо дараҷаи дуоми реша кара ва сеюм кора ҳамчун кор инъикос меёбад. Дар забони ҳозираи тоҷикӣ маънии луғавии феъли кардан сушт шуда, истеъмоли он ҳамчун чузъи калимасоз васеъ шудааст: кор кардан, ичро кардан. Замони ҳозираи феъл асоси субъективӣ (гуногунреша) дорад: кор мекунам (аз реша кн); дар забони қадимаи форсии тоҷикӣ ақнавам (ба туфайли аугменти «а» ифодаи замони гузашта)» [80, с.16]. Л. С. Пейсиков ва Ш.Ниёзӣ низ ба таърихияти ин феъли форсии тоҷикӣ таъкид намуда, иброз медоранд, ки: «**кардан**» -аз калимаҳои қадимтарин аст, дар форсии миёна ва Авесто реша-кар дар ҳамон маъно форсии миёна картан.

Ҳолатҳои сершумори грамматизатсияи кардан дар забони форсии ҳозира натавонанд мавқеи онро мустақам намудаанд, балки ин феълро ба воситаи муҳимтарини сохти грамматикӣ баргардондаанд» [38, с.56; 107, с.39]

Шарқшиносони аврупоӣ низ дар этимологияи вожаи мазкур таъкид намудаанд, ки он аз решаи *кор* (*kar*) гирифта шудааст [170, с.236].

Дар ин ҷо метавон ба ин нукта ишора намуд, ки бори маъноро танҳо ба чузъи номии таркибҳои феълӣ бор кардан ва феълҳои ёридиҳандаро фақат абзори тасриф шуморидан аз рӯи инсоф нест. Ҳарчанд, феъли ёридиҳанда истиқлолияти худро аз даст дода бошад ҳам, вале ҳангоми бо чузъи номӣ омадан ба гунае тобиши маъноии худро боз ба намоиш мегузорад. Ҳамин тобиши маъноии феъли ёридиҳанда аст, ки як чузъи номӣ ҳангоми бо як феъл

омадан ифодагари маъноӣ гузарандагӣ (ки хосияти грамматикӣ ба шумор меравад, масалан иҷро кардан) мебошад, дар ҳоле ки бо феъли дигари ёридаанда омада (масалан, иҷро шуд), ба маъноӣ мондагӣ ва ё маҷҳулии феъл ишора мекунад.

Ба назар мерасад, ки феъли «кардан» на фақат дар забони форсии тоҷикӣ, балки дар бештари забонҳои аналитикӣ дар сохтани таркибҳои номии феълӣ ва ифодаҳои нав мусоидат менамояд. Чунончи Глазунов П.Ю. ишора менамояд: «Феъли «кор кардан» маъноӣ луғавии хеле умумӣ дорад ва ғояи фаъолиятро ба таври маънӣ мефаҳмонад. Аз ин рӯ, дар забонҳои гуногун феъли «кардан» ба меҳорҳои грамматика мувофиқ карда мешавад, хусусияти типологии он басомади истифодаи он ҳамчун унсурҳои сохтори таҳлилӣ мебошад. Истифодаи васеи феъли «кор кардан» дар таркиби калимаҳо барои ифодаи мафҳумҳо дар забонҳои дигар бо намудҳои гуногун вохӯрда мешавад. Истифодаи васеи феъли «кор кардан» ҳамчун ҷузъи пешгӯйии мураккаб метавонад, хусусияти умумиистеъмолии бисёр забонҳоро ифода намояд. Ин феъл метавонад, бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ: исмҳо (моддӣ ва маънӣ), сифатҳо, инфинитивҳо (номҳои амалкунанда) якҷоя карда шавад. Инчунин феъли «кардан» аксар вақт дар ташаккули калимаҳои нав иштирок мекунад, дар бисёр забонҳо бо ёрии он калимаҳо ба вучуд меоянд. Феъли «кардан» сохторҳои таҳлилӣ ва шаклҳои мураккаби калимаҳо, ки бо ёрии он ташаккул ёфтаанд, барои таҳқиқоти минбаъдаи типологӣ таваччуҳи зиёд доранд» [96, с.171-173].

Феъли ёридаандаи «**кардан**» бо ҳама гуна исмҳо (бо исмҳои конкрет, гоҳо бо номҳои, ки шахсро далолат мекунанд, инчунин, бо номҳои абстракт, бо калимаҳои тақлиди овозӣ) омада, феъли номии актив месозад. Маҳз аҳаммияти калимасозии «кардан»-ро ба инобат гирифта, метавон гуфтаи зеринро овард, ки: «Иранцы в шутку говорят, что если бы не было глагола кардан, то не было бы персидского языка» [38, с.56; 107, с.39].

Чи тавре аз баррасии феъли *кардан* бармеояд, феъли мазкур, чи дар гузашта ва чи имрӯз дар офаридани таркибҳои феълии забони форсии тоҷикӣ ҷойгоҳи назаррасро ишғол менамояд. Дар осори С. Айнӣ, хусусан, дар

чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и ӯ таркибҳои феълии бо «кардан» сохташуда, воқеан, сершумор мебошад.

Бо таҳлил ва баррасии маводи дастрасшуда маълум гардид, ки феъли ёридохандаи «**кардан**» ҳамроҳ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ таркибҳои зиёди феълие сохтааст, ки ҳарчанд шумораи андаки он имрӯз мавриди истифода набошад ҳам, вале бештари он, чи дар забони навишторӣ ва чи дар забони гуфторӣ, ба таври густурда истифода мешавад. Ба назар мерасад, ки дар баробари сифатҳои тарзи фойилӣ ва мафъулӣ, аз ҳама бештар феъли *кардан* бо масдарҳои таркибҳои феълӣ месохтааст.

Масдари арабӣ+кардан. Ёдовар шудан ба маврид аст, ки дар забони арабӣ вобаста ба навъҳои феълӣ навъҳои гуногуни масдар вучуд дорад. Дар забони тоҷикӣ, хусусан дар чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ таркибҳои феълии бо феъли ёридохандаи *кардан* сохташуда беш аз ҳама бо ёрии масдарҳои навъи якум сохта шудаанд. Қойи тардид нест, ки масдарҳои навъи якуми феъли арабӣ дар калимаҳои иқтибосшудаи забони тоҷикӣ аз ҷиҳати шумора ва доираи истеъмол қойи аввалро ишғол намуда, дар калимасозии забони тоҷикӣ фаъолона ширкат меварзанд. Аз назари грамматикаи арабӣ шаклҳои мухталиф доштани масдарҳои навъи якум шояд вобаста ба он бошад, ки ҳуди феълҳои навъи якум шаклҳои *فَعَلٌ* [фаъала], *فَعْلٌ* [фаъула], *فَعِلٌ* [фаъила]-ро доро буда, аз назари семантика маъноҳои мухталифро чун: *амал*, *ҳаракат*, *ҳолат*, *вазъият*, *тарзи амал*, *миқдори амал*, *мансубияти иҷрокунандаи амал* ва ғайра ҳолатҳоро ифода мекунанд. Аз ин рӯ, навъҳои масдарҳои он дар арабӣ қариб ба панҷоҳ вазн расидааст.

Қойи тазаккур аст, ки ин вазнҳо дар ҳуди забони арабӣ ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ меоянд, дар ҳоле ки бо иқтибос шудан ба забони тоҷикӣ танҳо ба исм дохил мешаванду бас. Масдарҳои зерини навъи якуми арабӣ аз ҳама бештар дар маводи мавриди пажӯҳиш истифода шудаанд, ки теъдодашон ба 137-то мерасад: машқ кардан [124, с.270], адо кардан [124, с.270], суҳбат кардан [124, с.271], часорат кардан [124, с.272], ҳукм кардан [124, с.272], талаб кардан [124, с.273], ваъз ва насихат кардан [124, с.274], тороч кардан [124, с.275], фаҳр

кардан [124, с.275], иморат кардан [124, с.275], зарар кардан [124, с.275], ҳабс кардан [124, с.276], ҳурмат кардан [124, с.276], арз кардан [124, с.276], нақл кардан [124, с.276], ҳачв кардан [124, с.276], сукут кардан [124, с.275], майл кардан [124, с.278], сафар кардан [124, с.278], масаҳат кардан [124, с.278], касб кардан [124, с.279], айбдор кардан [124, с.282], хизмат кардан [124, с.282], ҷалб кардан [124, с.282], хиғз кардан [124, с.284], сарғ кардан [124, с.284], ҳикоят кардан [124, с.284], шуғл кардан [124, с.284], қайд кардан [124, с.285], ҳисоб кардан [124, с.285], харч кардан [124, с.285], захира кардан [124, с.285], фикр кардан [124, с.286], лутғ кардан [124, с.288], раҳм кардан [124, с.288], саёҳат кардан [124, с.289], нағрат кардан [124, с.292], ҳис кардан [124, с.293], ваёда кардан [124, с.294], бесабрӣ кардан [124, с.296], машварат кардан [124, с.296], алам кардан [124, с.299], халос кардан [124, с.301], назорат кардан [124, с.301], шарҳ кардан [124, с.302], фарқ кардан [124, с.303], одат кардан [124, с.304], тоқат кардан [124, с.304], ҳукмронӣ кардан [124, с.306], шубҳа кардан [124, с.307], фарз кардан [124, с.307], зулм кардан [124, с.307], рад кардан [124, с.308], амал кардан [124, с.309], ҳай кардан [124, с.310], шуғл кардан [124, с.311], часорат кардан [124, с.312], ҳуҷум кардан [124, с.313], сабр кардан [124, с.317], шикоят кардан [124, с.318], манъ кардан [124, с.318], китобат кардан [124, с.320], қалам кардан [124, с.321], асир кардан [124, с.321], табобат кардан [124, с.321], ғулом кардан [124, с.321], тарк кардан [124, с.322], ҳавсала кардан [124, с.323], ғарқ кардан [124, с.325], сукут кардан [124, с.328], бадқасдӣ кардан [124, с.328], фикр кардан [124, с.329], бадал кардан [124, с.329], диққат кардан [124, с.334], ғалаба кардан [124, с.339], насиҳат кардан [124, с.341], даъват кардан [124, с.342], мададгорӣ кардан [124, с.343], салому алайк кардан [124, с.343], тамом кардан [124, с.344], ҳурмат кардан [124, с.345], давом кардан [124, с.346], рақобат кардан [124, с.347], назр додан [124, с.348], бартарағ кардан [124, с.348], васият кардан [124, с.348], шаккоқӣ кардан [124, с.349], зам кардан [124, с.349], тоқат кардан [124, с.351], шуълавартар кардан [124, с.352], халос кардан [124, с.353], қаноат кардан [124, с.360], далел кардан [124, с.363], сарғ кардан [124, с.367], миннатдор кардан [124, с.370], сулҳ кардан [124, с.372],

ҳаққос задан [124, с.372], сайр кардан [124, с.372], фоида кардан [124, с.372], чалб кардан [124, с.373], маънидод кардан [124, с.374], кифоя кардан [124, с.374], байъ кардан [124, с.377], хароб кардан [124, с.378], ҳисобӣ кардан [124, с.380], такрор кардан [124, с.384], хабаркашӣ кардан [124, с.384], тухмат кардан [124, с.384], одат кардан [124, с.384], ҳалол кардан [124, с.387], амал кардан [124, с.387], адо кардан [124, с.387], хулоса кардан [124, с.388], риоя кардан [124, с.389], қаноат ҳосил кардан [124, с.395], хабардорӣ кардан [124, с.398], шикоят кардан [124, с.401], шубҳа кардан [124, с.408], вафот кардан [124, с.414], зиёрат кардан [124, с.414], чамъ кардан [124, с.415], мадҳ кардан [124, с.415], баргараф кардан [124, с.417], машварат кардан [124, с.411], тарчима кардан [124, с.421], хитоб кардан [124, с.421], фарқ кардан [124, с.421], суҳбат кардан [124, с.422], зиёдтар кардан [124, с.423], сарф кардан [124, с.424], дарсгӯӣ кардан [124, с.426], хато кардан [124, с.428], сахв кардан [124, с.428], маҳрум кардан [124, с.428], риоя кардан [124, с.434], халос кардан [124, с.434], сафар кардан [124, с.434].

Ҳарчанд шумораи зиёди ин феълҳои таркибӣ алон низ мавриди истифода бошад ҳам, вале бархе аз он барои хонандаи имрӯзи тоҷик номафҳум гаштааст. Масалан, дар «Ёддоштҳо» феъли масаҳат кардан: «Содикҳоча аз ин сарсаригардиҳои худ фоида бурда, вилоятҳо ва районҳои музофоти Бухороро масаҳат карда ва нақша кашида, ба забони тоҷикӣ чуғрофияи муфассале навишта буд» [124, с.278] корбурд шудааст, дар ҳоле ки ҳоло аз гунаи он масоҳат кардан/намудан ва ё чен/андоза кардан истифода менамоянд. Инчунин, феъли шуғл кардан: «Бо ҳамин ният ба илми нучум шуғл карданро хостам» [124, с.284] имрӯз мавриди корбурд қарор намегирад, балки ба чойи он феълҳои машғул шудан/шуғл варзидан истифода мегардад. Ҳавсала кардан: «Кирои муфт овораи вилоят мекунад» – гуфтаанд, бояд ягон кирои муфт ёфта бошад, ки ба ин гуна сайру сафар ҳавсала кардед» ? [124, с.323] аз феълҳои дигарест, ки ба маънои иқдом намудан/майл кардан буда, имрӯз корбурд намешавад. Калимаи **ҳавсала** ҳоло бо феъли доштан омада: «Ман ин шаб ба ҳикоягӯӣ ҳавсала надорам, худамро бисёр суст мебинам» [124, с.34] корбурди васеъ

дорад. Дар «Ёддоштҳо» феъли таркибии байъ кардан: «Махдуми ҳазорагӣ баъд аз савдо ва талоши бисёре ду мардикорро, ҳар кадом рӯзе дутангагӣ (30-тинӣ) байъ карда овард» [124, с.377] як бор истифода шуда, ифодагари савдо кардан/маслиҳат кардан мебошад, ки дар забони ҳозираи адабии тоҷик корбурди васеъ надорад.

Ҳарчанд дарки маъноӣ феъли дарсгӯӣ кардан: «Дар он ҷо рӯзе чор-панҷ соат дарсгӯӣ мекунам ва аз талабаҳо ҳам соли қариб ҳазор танга даромад мешавад» [124, с.426] барои хонандаи имрӯз чандон мушкул нест, вале корбурд надорад ва ба ҷойи он феълҳои **дарс гуфтан** ва **тадрис кардан/намудан** истифода мешаванд.

Ҳангоми пажӯҳиши масдарҳои арабӣ ба ин натиҷа мерасем, ки дар асари мазкур аз нигоҳи оморӣ, пеш аз ҳама, масдарҳои навъи якуми феъли арабӣ, ки асоси навъҳои афъоли дигари арабӣ ба шумор меравад ва ба вазнҳои «фаъула» (فَعْلُ), «фаъила» (فَعِلٌ) ва «фаъала» (فَعَلٌ) меояд, бештар истифода шудааст.

Гуфтан ба маврид аст, ки масдарҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ ворид шудаанд, вале дар бештари маврид хусусиятҳои масдарии худро аз даст дода, ҳамчун исми мавриди истифода қарор мегиранд. Ба ин маъно, ки масдарҳои афъоли навъи якуми арабӣ ба забони тоҷикӣ на бо хусусиятҳои масдарии худ, балки бо вижагиҳои исмии худ ворид шудаанд. Масалан, калимаи «арақ» дар забони арабӣ пеш аз он ки арақи баданро ифода намояд, ҳамчун масдари феъли «ариқа» аст, ки баёнкунандаи «танбалӣ кардан» ва «дар зери арақ мондан» мебошад.

Ҷойгоҳи дуҷумро аз нигоҳи серистеъмоли дар таркибҳои феълӣ, ки тавассути феъли «**кардан**» сохта шудаанд, масдарҳои навъи дувуми арабӣ ташкил медиҳад. Дар забони арабӣ масдари навъи дуҷум аз решаи феъли навъи якум **فَعَلٌ** «фаъала» бо роҳи дар аввал илова кардани сарчаспак (пешванд)-и «*та*», сокин (*о*) сохтани ҳарфи аввали решагии «*фе*», касра (*и*) гардонидани ҳарфи дувуми решагии «*айн*» бо вазни «*тафъийл*» (تَفْعِيلٌ) ва камтар бо шакли «*тафъила*» (تَفْعِلَةٌ) сохта мешавад. Аз лиҳози семантикӣ феълҳои, ки аз ин масдарҳо падида меоянд, ба маъноӣ гузаранда табдил додани маъноӣ феъли

монда, шиддатнокӣ ва такрори амали феъл, нисбат додани асли феъл ба мафъул (объек) зудудан ва тоза кардан меоянд.

Аз хусусиятҳои масдарҳои навъи дуҷуми арабӣ, ки ба забони тоҷикӣ ворид гардидаанд, ин аст, ки онҳо дар забони тоҷикӣ чун масдарҳои таркибии номӣ истифода мешаванд, мисли: *тавсеа додан, тадбир ҷустан, тавсия кардан, табрик намудан, тақсим кардан* ва ғайра. «Азбаски калимаҳои «тавсиф», «тахқир», «таъмир» ва мисли инҳо (яъне ҳамаи калимаҳои боби «тафъил») дар забони тоҷикӣ чун исм қабул шудаанд, агар аз онҳо феъл сохтан лозим шавад, одатан ба онҳо як феъли ёвар илова менамоем ва «тахқир кардан», «тахқир дидан», «тахқир шудан» ва монанди инҳоро месозем. Дар ин сурат феълҳои ёвар заруранд ва то «кардан» ё «намудан»-ро илова накунем, исми «тавсиф» ба шакли феъл намебарояд» [85, с.79].

Хусусияти дигари масдарҳои навъи дуҷуми вазни «тафъил»-и арабӣ дар забони тоҷикӣ ин аст, ки онҳо ҷузъи шакли асли арабии худро дар ҳама ҳолатҳо дигар накарда, хусусиятҳои мондагӣ, гузарандагӣ, вобасткунии калимаҳо ва ғайраро ифода мекунанд. Намунаи масдарҳои арабии ба забони тоҷикӣ дохил гардида, ки бахше аз онҳоро ҳангоми таҳқиқ дар ҷилдҳои савуму чоруми «Ёддоштҳо» пайдо намудем, аз ин қарор аст: танқид кардан: «Бо вучуди ин Шарифҷон-махдум маъқул ёфт ва ҳеч танқид ҳам накард» [124, с.406], тақдим кардан: «Одамони раис самоворхонаҳои лаби ҳавзро давр зада, касеро дошта оварданд ва ба раис тақдим карданд» [124, с.276], ташвиқ кардан: «Меғуфтанд, ки Аҳмад-махдум ўро ба омўхтани забони русӣ ташвиқ кардааст» [124, с.277], таҳрир кардан: «Нависандаи ин сатрҳо ҳам дар «Таърихи амирони манғит» ном асари худ як қисми воқеаҳои ҷанги мазкурро дар асоси нақлҳои ў таҳрир кардааст» [124, с.279], таъсир кардан: «ба ман шеърҳои Шоҳин аз шеърҳои ҳамаи он шоироне, ки дар он маҷлисҳо медидам, зиёдтар таъсир мекард» [124, с.284], тасдиқ кардан: «Инҳоро навиштаҳои худи Аҳмад-махдум ҳам тасдиқ мекунанд» [124, с.283], ташкил кардан: «Аҳмад-махдум ҳафтае як шаб дар хонаи худ шабнишинӣ ташкил мекард, ки иштироккунандагони ин гуна шабҳо бо даъвати махсус ҳозир мешуданд» [124, с.286], тақдир кардан: «Қобилиятҳои

баландро бисёр хуб тақдир мекард» [124, с.292], тақлид кардан: «ба овози мурғон ва ҳайвоноти даранда тақлид карда садо мебаровард» [124, с.295], таҳқир кардан: «ба як муллобачаи сахроии (мардуми Бухоро умуман кишлоқиҳоро «сахрой» гуфта таҳқир мекарданд) пойлуч муҳтоҷ шудани додараш барои ӯ ногувор буд» [124, с.304], таъин кардан: «Ғафурҷон-махдум ба ман таъин кард, ки ҳар рӯз аз нонвойхонаи гузар якта нон гирифта дарорам» [124, с.304], табдил кардан: «Аммо бо ман ва додарам коса табдил накард» [124, с.328], таҳсис кардан: «Ва он хонаи зеринро барои корхона таҳсис мекунад» [124, с.346], ташбеҳ кардан: «Дар адабиёт ҳам ҳар чизи чашм равшанкунандаро ба тӯтиё ташбеҳ мекунанд» [124, с.349], тасвир кардан: «Шайх дар ҷавоби ин пурсиши ман Қутайба ва либоси ӯро чунон тасвир кард, ки тамоман ба афту башара ва қиёфаи худаш баробар меомад» [124, с.349], таҳмин кардан: «таҳмин кардам, ки агар ман аз кадом шоири гузашта будани он шеърро надонам, аҷаб нест, ки ӯ ба худ нисбат диҳад» [124, с.466], тақлиф кардан: «ба ӯ тақлиф кард, ки пулҳои ӯро ба сахро бурда дар миёнаи деҳқонони муҳтоҷ чалонад» [124, с.368], татбиқ кардан: «Аммо саводи арабиаш паст буд, қоидаро кам медонист ва донистагиҳояшро ҳам ба амал татбиқ карда наметавонист» [124, с.373], тавсиф кардан: «Ҷ бо баъзе танқидҳо ва маслиҳатҳои ҷузъӣ шеърӣ маро тавсиф кард» [124, с.406], таъкид кардан: «таъкид кард, ки шубҳаи дар бораи шеърӣ ӯ кардаашро ба худӣ шоири ҷавон нафаҳмонам» [124, с.409], тарбия кардан: «аз ҷумла Шамсиддин-махдуми Шоҳинро бо харчи худ тарбия карда, ба воя расонид» [124, с.424] ва ғ.

Аз феълҳои таркибии номии мазкур имрӯз феълҳои **тақдир кардан**, **ташбеҳ кардан** ва **таҳсис кардан** он қадар роиҷ нестанд ва ҷойи инҳо феълҳои таркибии номии **қадрдонӣ кардан/намудан**, **монанд кардан/намудан** ва **махсус гардонидан/таҳсис додан** корбурд мешавад. Ҷамзамон, феъли таъин кардан имрӯз на ба маънои дар ҷумлаи боло² омада, балки бо тобишҳои дигар,

²Чи тавре дар ҷумлаи «Ғафурҷон-махдум ба ман таъин кард, ки ҳар рӯз аз нонвойхонаи гузар якта нон гирифта дарорам» [Айнӣ, 2009, с.304] дида мешавад, феъли таъин кардан дар “Ёддоштҳо” ба маънои уҳдадор ва вазифадор намудан омадааст. Тобишҳои дигари маъноии феъли таъин кардан дар “Ёддоштҳо” ба назар мерасад.

аз қабилӣ дар мансабу мақоме таъин намудан ва ё ягон нафарро фаро хондан ба кор меравад.

Аз хусусиятҳои масдари навъи дуҷуми «*тафъил*» он аст, ки агар масдарҳои навъи якуми феъл дар маънои исмии худ предмет ё худ ҳолатеро ифода намоянд, пас, дар масдарҳои навъи дуҷум дар ҳамроҳӣ бо феълҳои ёридихандаи *кардан, намудан, сохтан* ва ғайра маънои гузарандагиро касб менамоянд, ки аз лиҳози маъно ба масдари навъи якум алоқаи зич дорад.

Бархе аз масдарҳои мазкур аз қабилӣ *таърих, тасбеҳ, танқид* ва *таҳсин* аз маонии масдариҳои худ дур гашта, имрӯз дар забони тоҷикӣ ҳамчун исми истифода мешаванд. Масалан, маонии калимаи «*таърих*» дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба таври зайл оварда шудааст: *Таърих а. 1. илм дар бораи инкишофи ҷамъият ва табиат; шарҳу баёни силсилаи воқеа ва ҳодисаҳо бо тартиби санаи вуқуи онҳо. 2. китобе, ки дар он воқеаҳо бо тартиби вуқуи зикр ёфтаанд; Таърихи Бухоро, Таърихи Табарӣ. 3. санаи вуқуи ҳодисае; таърихи фармон; таърихи навишта шудани асар. 4. маҷ. саргузашт [141, 334].* Дар ҳоле ки маонии вожаи мазкур дар фарҳангномаҳои арабӣ чунин мебошад: - *تَأْرِيْحٌ* 1) *масд. аз أَرَجَ*; *ч. تَوَارِيْحٌ* 2) *таърих, рӯзмоҳ, таърихгузорӣ; ~ بلا* бидуни *таърих; ~ حدوثها* ба тартиби замони; *قومه* ~ *فلان* фалон *таърих [шараф]-и* қавми хеш мебошад; 3) *рӯйдодҳои гузашта, замон, рӯзгор; 4) поён, гоҷат; ~ الشيء* ~ *фарҷом (охир)-и* чизе ё *коре; 5) давр, аҳд, таърих; 6) воқеанигорӣ, таърихнависӣ, ёди руҳдодҳо ва замони онҳо; ~ الحياة* ~ *зиндагинома, таърихи зиндагӣ, тарҷумаи ҳол [134, с.98].*

Бо муқоисаи маонии вожаи «*таърих*» дар фарҳангномаи тоҷикӣ ва арабӣ-тоҷикӣ ба ин натиҷа мерасем, ки калимаи мазкур дар забони тоҷикӣ танҳо ҳамон маониеро таҷассум менамояд, ки ифодагари исмият ва **истилоҳӣ** будани он аст. Ё худ калимаи *тасбеҳ* дар забони арабӣ пеш аз ҳама ба маънои: *1] تَسْبِيْحٌ* *масд. аз سَبَّحَ*; 2] *гуфтани «субҳоналлоҳ»; 3] дуруд, салот 4] инкори чизе, ки ба Худованд лоиқ набошад 5] бузургдошт, ситоиш, таърифи зиёд; 6] тасбеҳ, сибҳа [137, с.527], дар ҳоле ки дар забони тоҷикӣ масдарияти худро аз даст*

дода, танҳо ба маънои: *تسبیح*. *донаҳои ба ришта кашидашуда, ки диндорон вақти зикру аврод як-як мегардонанд* [141, с.319].

Гузашта аз ин, масдарҳои навъи дувуми арабӣ дар забони тоҷикӣ гоҳе дар шумораи танҳо ба маънои масдарии худ, вале дар шумораи чамъ ҳамчун истилоҳ истифода мешаванд. Барои мисол метавон аз калимаи «тахқиқ» ёдовар шуд, ки масдари феъли «ҳаққақа» буда, дар забони тоҷикӣ ифодагари маонии «*тафтиш намудан; ҳақиқат ва воқеияти чизеро муайян кардан; тафтиш ва пажӯҳиш*» [141, с.326] мебошад, дар ҳоле ки дар шумораи чамъ-тахқиқот танҳо ишора ба «*тафтишот*» ва «*пажӯҳишҳо*» [141, с.326] менамояду бас.

Ҳарчанд масдарҳои навъи савуми феъли арабӣ дар муқоиса ба масдарҳои навъи якум ва дувуми он камтар иқтибос ва дар сохтмони таркибҳои феълӣ ба таври густурда истифода нашаванд ҳам, вале дар муқоиса ба навъҳои баъдии худ ба гунае серистеъмоланд.

Масдари навъи савум аз навъи 1-уми феъл аз роҳи ҳамроҳ кардани садоноки «о» пас аз ҳарфи аввали решагӣ сохта шуда, ба маънои мушорикат, ҳамроҳии ду ё якчанд феъл дар иҷрои коре, мусобиқа ва рақобат, бисёрӣ ва дучандии амал меояд. Масдари навъи савум аз масдарҳои мебошад, ки шаклҳои он ба сурати фаровон дар забони тоҷикӣ, аз ҷумла дар ҷилдҳои савуму чоруми «Ёддоштҳо» истифода гаштаанд: *муболаға, мубораза, мувозана, муқобала, муносабат, муурофаа, мусобақа, мусодара, мусоҳаба, мушоъара, низоъ, нифоқ, хилоф, китоб, ҳисор, ҷидол* ва ғайра.

Ҷойи тазаккур аст, ки ин масдар дар шакли арабии худ дар вазни «*муфоъала*» ва «*фиъол*» мебошад, вале дар забони ҳозираи тоҷикӣ ва ҳатто форсӣ [108, с.590] дар шакли «*муфоъила*» ба ҷойи «*муфоъала*» истифода мегардад, мисли: *мулоҳаза* -мулоҳиза, *муҳокама*-муҳокима, *муроқаб*-муроқоба, *мушоара*-мушоира ва ғайра.

Роҷеъ ба ин вазн ва тарзи навишти он дар забоншиносии тоҷик нуқтаи назарҳои мухталиф аст. Бархе бар он мебошанд, ки ин вазн мисли арабӣ бе ягон тағйирот навишта шавад, гурӯҳи дигаре чунин мешуморанд, ки бояд он мувофиқи қонуну қоидаҳои забони тоҷикӣ, ба тарзи дигар, яъне ҳамон тарзе ки

халқ талаффуз мекунад, дар шакли «*муфоъила*» талаффуз ва навишта шавад, ба монанди калимаҳои *мусобақа=мусобиқа*, *мубораза=мубориза*, *муколтаба=муколтаба* ва ғ. Албатта, метавон ин вазро чун дар шакли арабиаш навишт, вале дар қоидаҳои илми забоншиносӣ ин нуқта пазируфта шудааст, ки ҳар як забон иқтибосоти хориҷиро мувофиқи қонун ва қоидаҳои худ қабул мекунад ва ба назари мо қабул кардани вазни «*муфоъала*»-и арабӣ дар шакли «*муфоъила*» ба табиати забони тоҷикӣ наздиктар аст, зеро аксари мутлақи мардум шакли «*муфоъила*»-ро қабул кардаанд.

Як хусусияти дигари бархе аз масдарҳои ин вазн дар забони тоҷикӣ иборат аз ин аст, ки ҳамсадои «*те*»-и охири чунин вазн асосан, аз талаффуз афтида, ба ҷойи он садоноки «*а*» талаффуз мегардад, мисли: *муҳокима*, *музокира*, *муодила*, *мушоҳида*, *муроқиба* ва ғайра. Вале баъзе калимаҳои иқтибосии ин вазн дар шакли «*муфоъилат*» талаффуз ва навишта мешаванд: *муносибат*, *муроҷиат*, *муҳофизат*, *муҳоҷират*, *мусофират*.

Намунаи масдарҳои навъи савуми арабӣ, ки дар чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо» дар таркибҳои феълӣ истифода шудаанд, ба таври зайл аст: *муомила кардан*: «Бо вучуди калонзодаи замони феодалӣ буданаш ба одамҳо хоксорона муомила мекард ва ба ҳеч кас бо назари таҳқир наменигарист» [124, с.292], *мутолаа кардан*: «Қозикалон барои ёфтани қарздорони Қорӣ Зоҳид дафтар ва рӯйхатҳои ӯро зиёда бо диққат мутолаа мекардааст» [124, с.233], *муроҷиат кардан*: «Азбаски Аҳмад-махдум дар ситорашиносӣ ном бароварда буд, баъзе касон дар хусуси масъалаҳои мазкур ба вай муроҷиат мекарданд. [124, с.287], *мулоҳиза кардан*: «Шуқурбек барои ба худ роҳ кушодан ба омма ҳучум оварданро муносиб надид, «мабодо ба одамони бегуноҳ зараре расад» – гуфта мулоҳиза кард» [124, с.313], *мувосо кардан*: «Чӣ бояд кард? Як навъ мувосо кун!» [124, с.332], *низоъ кардан*: «Мазмуни ариза ин будааст, ки як деҳқон бо ин имом дар вақти талаби ҳаққи имоматӣ низоъ карда, ӯро «ба ҳалқат фалон» гуфта ҳақорат кардааст [124, с.333], *хитоб кардан*: «ӯ овозашро боз ҳам баландтар карда, ба хӯчаин хитоб кард: – ба ман баробари бегонагон ҳақ медиҳед ё не?» [124, с.384], *муқобилат кардан*: «Азбаски дар байни ин ду номзад дар вартишбозӣ

зиддият буд, тарафдоронаш ҳам ба якдигар сахт муқобилат карданд [124, с.345], *мудофиа кардан*: «Вазифаи асосии оқсаққоли машқобон мудофиа кардани ҳуқуқи машқобон буд нисбат ба обхӯрон» [124, с.389], *мунозира кардан*: «маънии таҳаллуси якдигарашонро мепурсиданд ва бар болои муносиб ё номуносиб будани он калима барои таҳаллус мунозира мекаранд [124, с. 394], *музокира кардан*: «Баъд аз чанд рӯзи бо ҳам музокира карда гаштан, охир роҳи ҳалли ин масъалаи ба назар ҳалношуданиро Абдуллоҳоча ёфт» [124, с.432].

Навъи чоруми масдар аз навъи якуми феъл бо илова кардани садонокҳои кӯтоҳи «и» пеш аз ҳарфи решагӣ ва илова кардани садоноки дарози "о" баъди ҳарфи дуҷуми решагӣ бо вазни «*ифъол*» (إفعال) сохта мешавад. Чойи тазаккур аст, ки аз лиҳози семантикӣ ин масдар дар забони арабӣ сермаъно буда, дорои тобишҳои маъноии зерин аст: *амали феълро тобиши гузарандагӣ медиҳад; бамаънии оҳанги сӯйе ё тарафе кардан аст; ба маънои водор ва маҷбур кардан; муболага кардан; шудан ва гардида; инкор кардан ва зудудани чизе меояд.*

Масдари навъи IV-уми арабӣ дар иқтибосот ҳамроҳ бо феъли ёридиҳандаи «*кардан*» ва ғайра феълҳои гузарандаи таркибӣ месозанд. Чунин ҳолат ба сурати ошкоро дар феълҳои таркибие, ки ба воситаи он масдарҳо бо феъли ёридиҳандаи «*кардан*» сохта мешавад, мушоҳида мегардад.

Намунаи навъи чоруми масдари арабӣ дар зимни таркибҳои феълии тоҷикӣ, ки дар асари мавриди пажухиш истифода шудаанд, ба таври зайл аст: итоат кардан: «Азизон, гиребони маро раҳо кунед, ки ман ба амри ҳазрати соҳиб итоат карда, муваққатан ба ихтиёри худ меравам» [124, с.288], эълон кардан: «Аммо хӯчаини нозуктабиати ман, ки бо магас мубориза эълон карда буд, аз чомаи ман нафрат намекард» [124, с.294], инкор кардан: «Лаккадор шудани номус ҳам иборат аз рад шудан ё инкор карда шудани зӯрии яке аз инҳо буд аз тарафи муқобил» [124, с.338], иқрор кардан: «Албатта, ӯ дарсеро, ки мегуфт, намедонист, аммо ба надонистани худ рӯйрост иқрор мекард» [124, с.331], изҳор кардан: «Ӯ баъд аз чой нӯшидан изҳори розигӣ карда, бо онҳо ба дарс рафт» [124, с.363], ишорат кардан: «Падари ин маҳдуми шумо (ба тарафи беморе, ки дар хона хобида буд, ишорат карда) ҳам ҳамон вақтҳо бо ман чӯра

шуда буданд» [124, с.366], инсоф кардан: «Охир, инсоф кунед, хӯчаин!» [124, с.385], ишғол кардан: «Албатта ду-се нафар рухониҳо ҳам пешгоҳи маҷлиси зиёфати миёнбандиро ишғол мекарданд» [124, с.389], ибo кардан: «Ман ҳам ибo накарда ба ў як шеърӣ худро... нишон додам» [124, с.408], эҷод кардан: «Ин ҳамон шеър буд, ки дар вақти эҷод карданам ба Шарифҷон-махдум нишон дода будам» [124, с.408], исбот кардан: «ва бо санъати шеърӣ дар пеши қади ёр ҳеҷ гуна зебoӣ надоштани вайро бо муваффақияти тамом исбот карда буд» [124, с.409] ва илқо кардан: «Сари мазоре, ки як дақиқа пештар бо навҳаҳои дилобкунандаи занон монанди як суруди маҳзунона ба дили кас андӯҳи форамеро илқо мекард» [124, с.424].

Дар баробари навҳoи 1, 2, 3 ва 4-и масдарҳoи арабӣ бoз навҳoи 5, 8 ва 10 низ ба таври густурда набошад ҳам, истифода шудаанд. Аз ҷумла, намунаи масдарҳoи навъи панҷум, ки дар чилдҳoи 3-4-и «Ёддоштҳo» мавриди истифода қарор гирифтаанд, инҳo мебошанд: тасаввур кардан: «на рӯи озодагири дидаанд ва на зиндагии одамонаро ба худ тасаввур кардаанд» [124, с.301], таачҷуб кардан: «Ман ба ин ҳол таачҷуб кардам» [124, с.315], ташаккур кардан: «Ман ба давои бепул додаш ташаккур карда, аз ҷо хестам» [124, с.349], табассум кардан: «Аммо шунавандагон, хусусан ҷавонон, бо шунидани ин ҷавоб табассуми истехзоомезе карда мемонданд» [124, с.361], таҳаллус кардан: «Ў дар шеър Осим таҳаллус мекард» [124, с.373].

Чи тавре дида мешавад, ин навъи масдар аз навъи дуоми феъли «*фаъъала*» ба воситаи ҳамроҳ кардани пасванди «*та*» дар аввали он ва «*замма*» кардани ҳарфи дуоми решагии он ба ҷойи «*фатҳа*» сохта мешавад. Ин масдар аз лиҳози семантикӣ дар забони арабӣ дорои маъноҳои нафсӣ (бозгашт), тобеият, аз исмҳo феълҳои номӣ сохтан, ба маънои худро ба ҷойи чизе ё касе нишон додан, дурӣ ҷустан, пайдарпай анҷом пазируфтани ва нисбат додан меояд, ки маъноҳои зикрфта дар иқтибосоти арабии ба забони тоҷикӣ воридгардида дар ҳар шакл зоҳир мегарданд. Ҷойи тазаккур аст, ки ин навъ масдари арабӣ дар иқтибосоти арабии ба забони тоҷикӣ дохилгардида танҳо ба баъзе тағйироти фонетикӣ дучор гардида, вале шакли аслии худро нигоҳ медоранд. Дар ин ҷо

метавон аз калимаи *таваккал* мисол овард, ки, аслан, масдари навъи панҷум буда, дар забони арабӣ бар вазни *тафаъъул=таваккул* меояд, аммо дар забони навишторӣ ва гуфтории имрӯз, ҳатто дар фарҳангномаҳои муосири тоҷикӣ шакли *таваккал* бар *таваккул* тарҷеҳ дода шудааст.

Нуктаи ҷолиб ин аст, ки баръакси дигар калимоти иқтибосӣ С. Айнӣ на ба маонии аслии онҳо, балки ба маонии роиҷи онҳо дар забони тоҷикӣ таваҷҷуҳ намудааст. Масалан, «*тахаллус*» дар забони арабӣ, аслан, ба маонии канорагирӣ; озодшавӣ, раҳоебӣ, худозодкунӣ ва халос хӯрдан [137, с.578] ишора мекунад, дар ҳоле ки дар забони тоҷикӣ танҳо ифодагари истилоҳи адабӣ- «номи махсус, ки шоир ё нависанда барои худ баргузидааст; лақаб; тахаллус кардан дар шеър номи махсуси шеърӣ худро зикр намудан» [141, с.323] асту бас. Устод Айнӣ низ масдари мазкурро танҳо ба маънои тоҷикиаш истифода кардаасту бас: «*ӯ дар шеър Осим тахаллус мекард*» [124, с.373].

Таркиби феълии *ташақкур кардан* [*Ман ба давои беғул додааш ташақкур карда, аз ҷо хестам*] [124, с.349], ки устод Айнӣ истифода намудааст, имрӯз бо феълҳои ёридиҳандаи *намудан* ва *гуфтан* истифодаи бештар дорад.

Чи тавре ишора шуд, масдарҳои навъи 8-ум низ бо феъли ёридиҳандаи «**кардан**» истифода шудааст, ки намунае аз онҳо мисолҳои зер мебошад: **иштирок кардан** [124, с.289], **илтмос кардан** [124, с.310], **интиҳоб кардан** [124, с.339], **имтиҳон кардан** [124, с.409], **илтифот кардан** [124, с.431].

Дар ишора ба масдари навъи мазкур метавон гуфт, ки масдари навъи **VIII** аз феъли навъи **I-и** забони арабӣ бо роҳи овардани садоноки кӯтоҳи «и», «яъне касра дар аввали он, сокин» «сохтани ҳарфи аввали решагӣ, илова кардани аффикси «ти» пеш аз ҳарфи дуҷуми решагӣ, овардани садоноки дарози «о» баъди ҳарфи дуҷуми решагӣ сохта мешавад.

Масдари навъи **VIII-уми** забони арабӣ ҳам дар худ забони арабӣ ва ҳам дар калимаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ яке аз навъҳои серистеъмол мебошад. Маънои асосии масдари **VIII** дар муқоиса бо масдари навъи **I**, дар ҳамроҳи бо феъли «**кардан**», дар забони тоҷикӣ феълҳои нафсие месозад, ки маънои гузарандагӣ дошта, дар ҳамроҳи бо феъли «*кардан*» дар навъи **I-уми** ҳамин

реша низ ба ҳамин маъно меоянд: «*чамъ кардан*» ба маънои гирд овардан дар навъи **I**, «**ичтимоъ кардан**» ба маънои чамъ кардан ва гирд овардан дар навъи **VIII**; «**фатҳ кардан**» дар навъи **I** ба маънои кушодан ва фатҳ кардан, дар навъи **VIII** «*ифтитоҳ кардан*» ба маънои кушода шудан ва оғоз гардидан; «*нақл кардан*» дар навъи **I-уми** феъл ба маънои аз як ҷо ба ҷои дигар кӯчондан, «*интиқол кардан*» дар навъи **VIII** ба маънои аз як ҷо ба ҷойи дигар кӯчонида шудан.

Масдари навъи даҳуми феъли арабӣ, ки аз навъи якум бо илова кардани пешванди исти- ва зиёда овардани алиф (о) пеш аз ҳарфи ахир [истифъол] сохта мешавад, дар «Ёддоштҳо», хусусан, дар чилдҳои 3-4-и он ба таври нудурат ҳам бошад, мавриди истифода қарор гирифтааст, ки намунае аз он ба ин гуна аст: **истиқомат кардан** [124, с.296], **сунистеъмол кардан** [124, с.270], **истеъмол кардан** [124, с.391], **истироҳат кардан** [124, с.365].

Чи тавре аз баррасии истифодаи масдарҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ бо феъли ёридиҳандаи *кардан* дида мешавад, ҳарчанд аз бештари навъҳои масдарҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ намунаҳо бошад ҳам, устод С. Айнӣ маҳз ҳамон масдарҳо ва навъҳоеро дар асари худ истифода намудааст, ки дар забони гуфторӣ ва навишторӣ имрӯз роиҷанд.

➔ **Сифатҳои феълии тарзи фоилӣ ва мафъулӣ+кардан**

А) Сифатҳои феълии тарзи фоилӣ. Баъд аз масдарҳои арабӣ бештарин қисми калимаҳои иқтибосии арабиро дар забони тоҷикӣ сифатҳои феълии тарзи фоилӣ ва сифатҳои феълии тарзи мафъулӣ ташкил медиҳад. Ҳамин аст, ки дар асари мавриди таҳқиқ баъд аз таркибҳои феълии номӣ, ки бо масдару феъли ёридиҳанда сохта шудаанд, маҳз таркибҳои феълии номии тавассути сифатҳои феълии тарзи фоилӣ ва мафъулӣ сохташуда назаррасанд. Масалан, таркибҳои холӣ кардан [124, с.282], қорӣ кардан [124, с.283], қозигӣ кардан [124, с.331], ошиқ кардан [124, с.359], дохил кардан [124, с.371] ва соҳибӣ кардан [124, с.372] ҳамагӣ аз навъи якуми феъли арабӣ бар вазни «фоил» сохта шудаанду бархе аз онҳо, аз қабилӣ қорӣ, қозигӣ, ошиқ дар танҳои ифодакунандаи ин ё он амал-касбу қор ва шуғлу вазифа ҳастанд. Вале вақте бо феъли кардан ҳамроҳ

меоянд, на ин ки номи амал, балки иҷрои ин ё он корро ба таври мушаххас ифода меанамоянд. Айни ҳамин нуктаро дар сифати феълии тарзи фоилии навъи дувум-муаззин кардан [124, с.314] низ гуфтан мумкин аст. Чунончи калимаи муаззин дар забони тоҷикӣ ишора ба - ба намоз даъваткунанда, азонгӯй, суфии масҷид [140, с.821] менамояд, вале бо феъли кардан омада ба иҷрои кори мазкурро ба таври мушаххас ифода мекунад.

Аз баррасии маводи таҳқиқшаванда маълум гардид, ки дар ин асар, беш аз ҳама, сифатҳои феълии тарзи фоилии навъи якум, ки ба вазни «фоил» меояд, мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз навъи дувум ҳамагӣ як намуна «муаззин» бар вазни «муфаъъил» оварда шудаасту бас.

Ҳарчанд вожаҳои мудофия [124, с.389], мунозира [124, с.394], музокира [124, с.432], мурочиат [124, с.287], мулоҳиза [124, с.313], муқобилат [124, с.345] ва муомила [124, с.286] ба вазни «муфоъила» омадаву ба гунае ифодагари сифати феълии тарзи фоилии навъи савуми феъл бошанд ҳам, вале дар асл ба маънои масдари навъи мазкур мебошанд. Ба таъбири дигар, дар забони тоҷикӣ калимаҳои иқтибосии вазни «مُفَاعَلَةٌ»-и арабӣ шакли арабии худро аз даст додаанд, ба ин гуна ки садоноки сеюми «а»-и ин вазн дар забони тоҷикӣ ба садоноки «и»-и тоҷикӣ табдил ёфтааст. мисли: «муомала» [مُعَامَلَةٌ], «мусобақа» [مُسَابَقَةٌ], «мубораза» [مُبَارَزَةٌ], «муҳокама» [مُحَاكَمَةٌ], «муоҳада» [مُعَاهَدَةٌ], «мунозара» [مُنَازَرَةٌ], «мулоҳаза» [مُلَاحَظَةٌ] ва дахҳо калимаҳои аз ин қабил дар шакли «муомила», «мусобиқа», «мубориза», «муҳокима», «муоҳида», «мунозира», «мулоҳиза» ва ғайра талаффуз мегарданд. Ҳарчанд чунин шакли қабули ин калимаҳо дар забони тоҷикӣ аз назари шакли грамматикӣ ин калимаҳо дар арабӣ нодуруст бошад ҳам, вале тибқи қонуниятҳои амалқарди забони тоҷикӣ пазируфтани вазни «муфоъила» ба ҷойи «муфоъала» дуруст аст, зеро «қонуну қоидаҳои калимасозии ҳар забон дар ҳудуди сохтори худ он амал мекунад» [26, 30]. Аммо дар забони арабӣ тағйироти вазни «муфоъала» ба «муфоъила» аз як тараф маънои грамматикӣ калима ва аз тарафи дигар ҷанбаи маъноии онро тағйир медиҳад, зеро вазни «муфоъала» дар арабӣ ифодакунандаи феъли ҳол ва вазни «муфоъила» сифати феълии тарзи фоилиро нишон медиҳад.

Ба назари мо аз як тараф ба қонуну қоидаҳои калимасозии забони тоҷикӣ мувофиқ карда хондани вазни «*муфоъала*» ва аз тарафи дигар ба таври осон талаффуз намудани он сабаби тағйир пазируфтани вазни мазкур дар забони тоҷикӣ гардидааст. Ба ин маъно ки дар вазни «*муфоъала*» ҷаҳор ҳиҷои қушода: *му-фо-ъа-ла* вуҷуд дорад, ки се ҳиҷои охири он бо садонокҳои «о», «а» ва «а» анҷом мепазирад ва шояд ҳамгунии ду ҳиҷои охир «*ъа*» -» *ла*» ва наздикии он бо ҳиҷои дувуми калима «*фо*» сабаб мегардад, ки дар забони тоҷикӣ вазни мазкур на ба шакли арабӣ, балки ба шакли тоҷикии «*муфоъила*» талаффуз мешавад, чун дар байни ду ҳиҷои қушода: *фо* ва *ла* овардани ҳиҷои қушода бо садонокҳои «*и*» калимаро дар забон раво мегардонад ва гӯяндаро ба душворие рӯбарӯ намесозад [18, с.132-133].

Б] Сифатҳои феълии тарзи мафъулӣ. Дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ пас аз сифатҳои феълии тарзи фоъилӣ маҳз дар таркибҳои номии феъли ҷойгоҳи назаррасеро сифатҳои феълии тарзи мафъулӣ ташкил медиҳанд. Намунаҳои аз калимасозии сифатҳои феълии тарзи фоъилӣ дар асари мавриди пажӯҳиш вожаҳои зайланд: *машғулӣ кардан* [270], *мансуб кардан* [281], *маҷбур кардан* [303], *маҳрум кардан* [390], *маъқул кардан* [396], *муқаррар кардан* [284], *муайян кардан* [284], *мухаммас кардан* [410]. Мавриди зикр аст, ки аз сифатҳои феълии тарзи мафъулии овардашуда калимаҳои *машғул*, *мансуб*, *маҷбур*, *маҳрум*, *маъқул* аз навъи якуми феъли, вожаҳои *муқаррар*, *муайян* ва *мухаммас* аз навъи дууми феъли сохта шудаанд.

Дар ин ҷо метавон ёдовар шуд, ки тарзҳои фоилӣ ва мафъулӣ дар забони арабӣ бо маъноҳои масдари навъи якуми ҳар як решаи феъли муносибати наздик доранд: «*ҳоким*» -қозӣ, довар, «*маҳкум*» -ҳукумшуда, ҳукмаш бароварда, «*ҳукм*» - қарор, ҳукм; «*олим*» - доно, донанда, «*маълум*» - доништа, «*илм*» - дониш; «*ғолиб*» - фотех, пирӯз, «*мағлуб*» - шикастхӯрда, «*ғалаба*» - пирӯзӣ, ғалаба

Таносуби истифода ва маънои тарзи фоилӣ ва мафъулии навъи I феъл аз як решаи муайяни феъл дар забони тоҷикӣ ба чунин қарор аст:

1. Ҳар ду тарз серистеъмол мебошанд, ҳарчанд аз ҷиҳати маъноӣ тарзӣ фарқ мекунанд: «*котиб*» - нависанда, «*мактуб*» навишта: «*холиқ*» - халққунанда, «*махлуқ*» - халқшуда. «*қотил*» - кушанда, «*мақтул*» - кушта

2. Бо вучуди он ки ҳар ду тарз хеле серистеъмоланд, вале муносибати маъноии байни онҳо заиф эҳсос карда мешавад: «*қосид*» - муждарасон, «*мақсуд*» - ҳадаф, мақсад; «*ҷоҳил*» - нодон, «*маҷҳул*» - номаълум; «*ориф*» - доно, «*маъруф*» - шинохта; «*нозир*» - назоратчӣ, «*манзур*» - дарназардошта, мақсуд.

3. Ҳолатҳое дида мешаванд, ки тарзи фоилӣ серистеъмолтар буда, тарзи мафъулӣ аз феълҳои монда камистеъмолтар аст: «*зоҳир*» - равшан, зоҳир; «*нодим*» - надоматхур; «*комил*» - пурра, комил; «*фозил*» - фарзона, фозил, вале шаклҳои «*мазҳур*», «*мандум*», «*макмул*» ва «*мафзул*»-и тарзи мафъулии онҳо истеъмол намегардад.

4. Ҳолатҳои баръаксе дида мешаванд, ки тарзи мафъулӣ серистеъмол буда, аз ҳамин решаи феъл тарзи фоилӣ истеъмол намегардад: «*маҷнун*» - девона, «*мағрур*» - худхоҳ, мағрур, «*маҷбур*» - ноилоч, маҷбур, «*маҳдуд*»

5. Ҳолатҳои нодире даст медиҳанд, ки тарзи фоилӣ ва мафъулӣ аз як реша як маъно ё худ қариб як маъно дошта бошанд: «*ҳосил*» = «*маҳсул*» - бадастомада, бадастовардашуда, «*ғарик*» = *мағруқ* – ғарқшуда.

Аз хусусиятҳои баъзе тарзҳои фоилӣ ва мафъулӣ дар забони тоҷикӣ ин аст, ки дар шакли ҷинси занона маъноӣ исмии предметӣ гирифтаанд: «*ҳодиса*» - падида; «*воқеа*» - рӯйдод, руҳдод; «*ҷозиб*а» - кашиш, «*ҳофиз*а» - нерӯӣ ё ёддошт; «*манзума*» - шеър; «*маъруза*» - гузориш; «*мақула*» - категория, «*мафкура*» - ғоя [58, с.91].

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои арабие, ки аз нигоҳи сарфӣ исмҳои макон ва замон унвонгузорӣ мешаванд, иқтибос шудаанд. Масалан, дар иқтибосоте, ки аз «*Ёддоштҳо*» гирдоварӣ шуд, калимаҳои *мавқеъ*, *маврид*, *маблағ*, *мадраса*, *мазор*, *мактаб*, *мақом*, *мақсад*, *манбаъ*, *манзара*, *манзил*, *мансаб*, *марказ*, *масҷид*, *матлаб* ва *маҷлис* дар асл исми замон ва макон мебошанд.

Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳарчанд вазнҳои «*мафъал*» ва «*мафъил*» дар китобҳои грамматикаи арабӣ ба маъноӣ исми замон ва макон ном бурда шаванд

хам [160, с.177], вале дар забони тоҷикӣ шакли маъноӣ замони онҳо вучуд надорад. Ҳангоми баррасии калимасозии *феъл/исми замон ва макон+кардан* дар чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо» маълум гардид, ки муаллиф нисбат ба корбурди дигар калимаҳои иқтибосӣ аз исмҳои замону макони иқтибосшудаи арабӣ ба таври нудурат истифода кардааст. Ҳамин аст, ки барои ин навъи калимасозӣ танҳо як мисол: *манзил кардан*: «дар роҳ дар боғҳои деҳқонон *манзил* карда, ба як ҳафта мерасид» [124, с.289] пайдо гардиду бас.

Чи тавре маълум аст, дар забони тоҷикӣ «*шаклҳои бавоситаи феъл бо роҳи ба асоси замони ҳозира ҳамроҳ кардани пасванди -он [-ён] сохта мешаванд*» [10, с.193]. Феъли кардан, ки тавассути пасванди мазкур ба шакли *кунондан* меояд, дар калимасозии феъл корбурди густурдае дорад. Феълҳои таркибии номӣ тавассути калимаи иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи *кунондан*, ки дар «Ёддоштҳо» омадааст, ба ин гуна мебошад: *масдар+кунондан*: *давом кунондан*: «аммо ҳарифи шӯхчашми теззабон ба қозикалон амон надода, сухани худро *давом кунондааст*» [124, с.273], *акс кунондан*: «Ин хусусиятҳои Саҳборо Шарифҷон-махдум дар тазкираи худ бо байтҳои зерин *акс кунондааст*» [124, с.281], *ҳифз кунондан*: «ният доштааст, ки ба ӯ Қуръонро ҳифз кунонда, қорӣ кунад» [124, с.283], *қаноат кунондан*: «Амлоқдор аввал Шукурро бо далелҳои сохта *қаноат кунонда*, якчанд рӯзи дигар дар хонаи худаш мондани духтарро ба ӯ салоҳ нишон додааст» [124, с.310], *тавба кунондан*: «Шуқурбек он касро аз ин гуна кори пуртахлука *тавба кунонда*» [124, с.312], *дуохонӣ кунондан*: «баъзеҳо мегуфтанд, ки кушбегӣ *дуохонӣ кунонда*, дили амиро аз шаҳри Бухоро сард кунонда, ӯро ба ин ҷо намедаромадагӣ кардааст» [124, с.306], *фарқ кунондан*: «ӯ ба худ «Маҳдии охирзамон» ном дода, аз маҳдитарошони гузашта худро фарқ кунондааст» [124, с.330]; исми фӯбил ва мафъул+ *кунондан*: *маҷбур кунонидан*: «ӯро тамоман аз кор холӣ карда, бо андак маоши амалдорӣ ба хонашинӣ *маҷбур кунонид*» [124, с.282], *муолиҷа кунондан*: «агар бемориашон ба сафар монев набошад, ба шаҳрҳои мазкур рафта *муолиҷа мекунонданд*» [124, с.318].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «намудан»** . Аз феълҳои ёридиҳандаи роиҷи тоҷикӣ, ки дар сохтани калимасозии феълӣ истифода шудаву маънои феъли ёридиҳандаи «кардан»-ро ифода менамояду муродифи он ба шумор меравад, феъли «намудан» мебошад. Маънои мустақили «намудан», ки *нишон додан, ишора кардан, намоён шудан, зоҳир шудан, ба назар омадан//ба назар тофтан* [140, с.895; 147, с.134] мебошад, аз ягон ҷиҳат, тобиши маъноӣ ва хусусият ба маънои мустақили «кардан», ки ҳамон «*ба ҷо овардан*», «*анҷом додани кор ё амале*», «*адо намудан*», «*сохтан*» ва ғ. аст, шабоҳате надорад.

Ба таъкиди пажӯҳишгарони забони форсӣ феъли «намудан», ки аз асри ҳаштум [-и ҳиҷрӣ] ба баъд доираи истеъмолаш васеъ гардида ва ба ҷойи феъли «кардан», «сохтан», «гардонидан» ва «намудан» ба кор меравад, дар давраи аввал ба маънои ҳақиқии феъл, яъне «нишон додан», «ироа кардан», «ошкор сохтан» ба кор мерафтааст. Агар нудратан ба ҷойи феъли муайян ба маънои маҷозӣ ба кор бурда мешуд, дар ҷойе буд, ки маънои «намудан» ва нишон додан аз он мустақод гардад ва ин феъл танҳо ба сурати феъли ёридиҳанда ба кор намерафта, балки худ феъли мустақил ва ҳақиқӣ будааст [4, с.345].

Дар забони тоҷикӣ дар ин нукта ҳеҷ тардиде нест, ки феъли намудан «*ҳамчун феъли ёридиҳанда дар феълҳои таркибии номӣ ба ҷойи «кардан» меояд*» [140, с.895] ва «*дар ҳама маворид ҷонишини кардан метавонад шуд*» [147, с.134]. Вале ин нуктаро таъкид бояд намуд, ки ба гурӯҳи феълҳои ёридиҳанда ворид шудани феъли «намудан» таърихи начандон дарозе дорад, чун дар намунаҳои осори қадимаи форсии дарӣ маънои аслии он дида мешавад, на маънои ёридиҳандагии он. Масалан, Б. Сиёев дар «Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик», ки дар асоси маводи насри асри ХХ «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ навишта шудааст, таъкид менамояд, ки «*дар асар ғайр аз кардан ва шудан дар вазифаи ҷузъи афъоли ёрирасон феълҳои доштан, гаштан, гирифттан, овардан, додан, задан ва омадан низ истеъмол шудаанд*» [59, с.137]. Вале номбурда аз истифодаи феъли «намудан» ҳамчун феъли ёридиҳанда дар асари мазкур ва ё дар умум дар осори насри асри ХХ сухане ба миён намеорад.

Гузашта аз ин, Маликушшуаро Баҳор ҳангоми баррасии ин феъл таъкид месозад, ки: дар «Таърихи Систон» то сафҳаи 383, ки дар нимаи асри панҷум [-и ҳичрӣ] таълиф шудааст, феъли «намудан» ҷуз ба маънои ҳақиқӣ нест ва аз он ба баъд, ки дар соли 725 [-и ҳичрӣ] таҳрир шудааст, муқаррар аст [4, с.346].

Воқеан, истифодаи феъли ёридохандаи *намудан* ба ҷойи феъли ёридохандаи *кардан* дар забони ҳозираи тоҷикӣ ҳеҷ монетае надорад ва дар забони навишториву гуфторӣ ба ҷойи якдигар ба таври густурда истифода мешаванд. Вале зикри ин нукта ҷолиб аст, ки сарфи назар аз чунин истифода ҳар феъле, чи *кардан* ва чи *намудан*, тобишҳои маъноии худро доранд ва яке наметавонад ба ҷойи дигар ба таври пурра истифода шавад. Маҳз ҳамин тобишҳои хоси ҳар феълро ба инобат гирифта, дар хусуси чун феъли ёридоханда омадани феълҳои *кардан*, *шудан*, *намудан* ва *гардидан* Ш. Ниёзӣ чунин таъкид намудааст: «Функсияи ёридохандагӣ гирифтани чунин феълҳо аз он иборат аст, ки маънои луғавии онҳо суғуст мешавад ва онҳо маънои на-маънои грамматикӣ мегиранд, нишондохандаи категорияи грамматикӣ калимаи том маънодори дигар мешаванд]. Онҳо ёридохандаи морфологӣ буда, ифодакунандаи категорияҳои грамматикӣ калимаи алоҳида мешаванд. Дар вақти ба вазифаи феъли ёридоханда омадани масалан, феълҳои *кардан*, *шудан* суғуст гардидани маънои луғавии онҳо аз он низ маълум мегардад, ки феъли *кардан* дар алоҳидагӣ бо феъли *намудан* умумияте надорад, аммо ҳар ду феъл дар ҳолати феъли ёридоханда шуда омадани худ аз ҷиҳати функсия ба якдигар монанд гардида ва ба ҷойи якдигар омада метавонанд» [106, с.38].

Дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо» феъли «намудан» ба маънои ҳақиқӣ худ ба таври ангуштшумор, вале ҳамчун феъли ёридоханда ба таври густурда истифода шудааст. Масалан, дар таркибҳои *зарур намудан* [124, с.290], *муносиб намудан* [124, с.291], *аҷиб намудан* [124, с.329] феъли «намудан» ифодагари маънои ҳақиқӣ худ: *ба назар расидан//ба назар тофтан* мебошад, ки дар муқоиса ба мисолҳои ёридохандагии худ бисёр каму ночиз аст.

Бештарин қорбурди феъли «намудан» бо масдарҳои иқтибосшуда дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо» аз забони арабӣ аст, ки ба таври зайланд: *масдари*

навъи аввал+намудан: харҷ намудан [124, с.275], хатми дарс намудан [124, с.275], касби камол намудан [124, с.279], мусулмонободи ҳақиқӣ намудан [124, с.329], дарсгӯӣ намудан [124, с.375], хотирхоҳӣ намудан [124, с.375], баён намудан [124, с.278], зиёфат намудан [124, с.284], зам намудан [124, с.284], қабул намудан [124, с.284], ҳаракате намудан [124, с.287], бино намудан [124, с.290], нақл намудан [124, с.291], вафот намудан [124, с.308], давом намудан [124, с.308], такрор намудан [124, с.313], ҳамла намудан [124, с.321], шуруъ намудан [124, с.328], вафот намудан [124, с.375], назар намудан [124, с.340], талаб намудан [124, с.415], илова намудан [124, с.321], сарф намудан [124, с.424]; **масдари навъи дувум+намудан:** таъзир намудан [124, с.276], таҳрир намудан [124, с.279], таълиф намудан [124, с.280], таъмин намудан [124, с.280], таъин намудан [124, с.282], тақсим намудан [124, с.292], тафтиш намудан [124, с.308], тасҳеҳ намудан [124, с.314], табдил намудан [124, с.328], тақлиф намудан [124, с.403], таҳсин намудан [124, с.408], таҳсили камол намудан [124, с.424], таъбир намудан [124, с.425]; **масдари навъи чорум+намудан:** ихота намудан [124, с.273], изҳор намудан [124, с.308], исбот намудан [124, с.422]; **масдари навъи ҳаштум+намудан:** иштирок намудан [124, с.279], илтимос намудан [124, с.365], интиҳоб намудан [124, с.394]; **сифатҳои фозилӣ ва мафъулӣ+намудан:** муҳофиза намудан [124, с.344], мунтазир намудан [124, с.275], маълум намудан [124, с.309]; **исми муболиға+намудан:** шарик намудан [124, с.293].

Чи тавре дида мешавад, дар феълҳои таркибии номие, ки бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва «намудан» сохта шудаанд, ҷойгоҳи аввалро масдарҳо, хусусан, масдарҳои навъҳои аввал ва дувуми арабӣ ташкил медиҳад.

Аз истифодаи феъли «намудан» ҳамчун феъли ёридиҳанда ва ба ҷойи феъли «кардан» овардани он чунин ҳулоса мешавад, ки *намудан* фақат аз рӯйи зарурат ба мақсади услубӣ, яъне барои аз ҳад зиёд истеъмол наёфтани ва такрор нашудани «кардан» ба ҷойи ин феъл кор фармуда мешавад, вагарна аз нигоҳи таърихӣ ва этимологӣ ҳеч гуна умумияте надоранд.

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «шудан»**. Баъд аз феъли ёридиҳандаи *кардан* дар забони тоҷикӣ роиҷтарин феъли ёридиҳанда феъли *шудан* мебошад. Феъли *шудан* дар забони адабии тоҷикӣ, ба вижа дар осори гузаштагони адаби форсу тоҷик ифодакунандаи маъноҳои зиёди мустақил будааст. Масалан, дар тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» дар баробари феъли *кардан* феъли *шудан* низ ба маънои мустақил ва ёридиҳанда ба таври густурда истифода шудааст. *Шудан* нахуст хамчун феъли мустақил дар маънии рафтани ва даромадани истеъмол шудааст [59, с.136].

Дар фарҳангномаҳои тоҷикӣ бошад, истифодаи он ба маънои аз ҳоле ба ҳоле гардидани, гаштани, равони шудани, рафтани, гузаштани, анҷом ёфтани, аз даст рафтани, мурдани, вафоти кардани, иҷро гардидани [139, с.602; 141, с.656] шарҳу тавзеҳ дода шудааст. Забоншиносони тоҷик ва форсишиносони русу аврупоӣ феъли «шудан»-ро дар қатори феъли *кардан* чун ёвари сермаҳсули феълсоз ном бурдаанд. Дар ҳоле ки забоншиносони форс феъли шуданро на дар қатори феъли ёридиҳандаи кардан, балки онро ҳамрадифи феъли будани қаламдод менамоянд. Чунончи Парвиз Нотил Хонларӣ дар робита ба ин феъл таъкиди менамояд, ки «шудан аз ҷумлаи феълҳои иснодиест, яъне оризи шудани ҳоле ё сифатеро ба ниҳоди ҷумла нисбат медиҳад. Дар ин маврид монанди будани аст ва онро ҳамкарди набояд шумурд» [147, с.151]. Ҳамчунин ин донишманд афзудааст, ки «феъли буданро аз қабилҳои ҳамкарди, ки бо исми ва сифати «феъли мураккаб» месозад, наметавон шумурд. Ин феъл гоҳе ҷузъи сарфии ҳамаи афъоли дигар аст, ки сифатҳои «мозии нақлӣ» ва «мозии баид» ба василаи он сохта мешавад ва дар ин ҳол муъини феъл аст, монанди рафтааст, рафта буд. Ва гоҳе феъли иснодиест, ки сифатеро дар ҷумла боз бастаи ниҳод қарор медиҳад. Нома сафед аст. Ин марди хирадманд аст. Ардашер паҳлавон буд. Фирдавсӣ суҳанвари бузурге буд. Албатта, паҳлавон будани ё сафед буданро наметавон феъли мураккаб шумурд, зеро ки ҳар як аз ду ҷузъ дар ин гуна иборатҳо маънии мустақил ва аслии худро ҳифзи мекунанд ва аз маҷмуи онҳо маънии воҳид ҳосил намешавад» [147, с.151].

Аммо дар забоншиносии тоҷик, чи тавре ишора шуд, феъли «шудан»-ро феъли ёридиҳанда ва дар серистеъмоли ҳамдӯши феъли кардан мешуморанд. Аз ҷумла, Ш. Ниёзӣ ба ин нукта таъкид намуда, мегӯяд: «*Феълҳои ёридиҳандаи шудан ва кардан серистеъмолтарини феълҳои ёридиҳандаи забони тоҷикӣ мебошанд. Феъли ёридиҳандаи кардан тарзи актив ва феъли ёридиҳандаи шудан тарзи пассиви феъли номиро месозанд. Аз ҳамин ҷиҳат онҳо ба якдигар муқобил меистанд: сар кардан-сар шудан, тайёр кардан-тайёр шудан, озод кардан-озод шудан ва монанди ин. Баробари серистеъмол гардидани ин ду феъли ёридиҳанда мо дар забони тоҷикӣ хеле тараққӣ карда, рафтани тарзи актив ва пассиви феълҳоро мебинем*» [106, с.40].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» низ таъкид шудааст, ки «*феълҳои ёридиҳандаи кардан [намудан] ва шудан [гардидан, гаштан] хеле серистеъмоланд. Бо ёри феъли кардан аз ҳиссаҳои номӣ бештар тарзи фовилии феъл, аммо бо ёри шудан тарзи мафъулӣ, феъли монда сохта мешавад, ҷунончи бедор кардан-бедор шудан*» [10, с.233].

Рукнҳои асосии феълҳои ёридиҳандаро дар забони ин асар, хусусан, корбурди онҳо бо калимаҳои иқтибосии арабӣ феълҳои кардан ва шудан ташкил дода, феълҳои дигар, агар ба актив будан ишора созанд ҳаммаънову муродифи кардан ва агар ба пассивӣ далолат намоянд, пас, муодилу ҳаммаънои шудан мебошанд.

Корбурди феъли шудан бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ба таври зайл аст: масдар+шудан: мағрур шудан [124, с.270], маҷбур шудан [124, с.277], маъқул шудан [124, с.296], маълум шудан [124, с.296], муҳтоҷ шудан [124, с.304], машҳур шудан [124, с.311], мафтун шудан [124, с.357], машғул шудан [124, с.374], розӣ шудан [124, с.273], қозӣ ё раис шудан [124, с.275], воқеъ шудан [124, с.282,286], қорӣ бад шудан [124, с.284], ҳозир шудан [124, с.286], ҷорӣ шудан [124, с.290], соҳиб шудан [124, с.295], монё шудан [124, с.295], қорӣ ҷамоа шудан [124, с.303], оид шудан [124, с.304], ворид шудан [124, с.306], ҳосил шудан [124, с.311], моҳир шудан [124, с.321], воқиф шудан [124, с.329], кофир шудан [124, с.333], гоиб шудан [124, с.338], зоҳир шудан [124, с.351],

восил шудан [124, с.358], *солим ва пурқувват шудан* [124, с.373], *шоир шудан* [124, с.411], *соеъ шудан* [124, с.425], *мударрис шудан* [124, с.426], *фориг шудан* [124, с.426], *мумкин шудан* [124, с.411], *ҳолдон шудан* [124, с.271], *қайд шудан* [124, с.272], *қабоҳат шудан* [124, с.273], *ҷавобгар шудан* [124, с.273], *хотирчамъ шудан* [124, с.274], *муборак шудан* [124, с.274], *ҷамъ шудан* [124, с.274], *ҳал шудан* [124, с.276], *арз шудан* [124, с.276], *нақл шудан* [124, с.278], *дарҷ шудан* [124, с.279], *бино шудан* [124, с.282], *шарик шудан* [124, с.282], *гарқ шудан* [124, с.284], *зикр шудан* [124, с.285], *ҷамъ шудан* [124, с.286], *тақсим шудан* [124, с.290], *таъин шудан* [124, с.303], *ташкил шудан* [124, с.319], *таъин шудан* [124, с.412], *ҳамтабақ шудан* [124, с.294], *халос шудан* [124, с.295], *ҳаммуколима шудан* [124, с.297], *забт шудан* [124, с.302], *ҷавс шудан* [124, с.302], *тамом шудан* [124, с.303], *сабаб шудан* [124, с.306], *талаф шудан* [124, с.324], *дафъ шудан* [124, с.333], *ҳолӣ [ҳоло] шудан* [124, с.421], *зиёд шудан* [124, с.350], *никоҳ шудан* [124, с.316], *ҷамъ шудан* [124, с.318], *зиёд шудан* [124, с.325], *сарф шудан* [124, с.334], *ҳал шудан* [124, с.338], *ҳукм шудан* [124, с.345], *зам шудан* [124, с.348], *айб шудан* [124, с.370], *хароҷот шудан* [124, с.370], *зиёд шудан* [124, с.371], *даво шудан* [124, с.382], *ятим шудан* [124, с.308], *шарикдарс шудан* [124, с.314], *ишғол шудан* [124, с.321], *мутасаддӣ шудан* [124, с.325], *имом шудан* [124, с.329], *насиб шудан* [124, с.332], *мурид шудан* [124, с.337], *туҳматзада шудан* [124, с.339], *васеътар шудан* [124, с.357], *раъно шудан* [124, с.358], *куфрони неъмат шудан* [124, с.360], *парешонҳол шудан* [124, с.362], *ҳосилгарав шудан* [124, с.370], *қарздор шудан* [124, с.370], *ҷамъ шудан* [124, с.375], *гарқа шудан* [124, с.386], *ҳаристар шудан* [124, с.388], *интиҳоб шудан* [124, с.389], *истисмор шудан* [124, с.392], *асабӣ шудан* [124, с.394], *монё шудан* [124, с.394], *фориг шудан* [124, с.403], *бевақт шудан* [124, с.405], *даъват шудан* [124, с.406], *талаф шудан* [124, с.407], *бақувват шудан* [124, с.407], *зиёдтар шудан* [124, с.410], *мунтазир шудан* [124, с.421], *бемаънӣ шудан* [124, с.422], *дар ғазаб шудан* [124, с.428], *халос шудан* [124, с.430].

Чи тавре дида мешавад, феъли *шудан* ба ғайр аз масдарҳои иқтибосии арабӣ боз ба сифатҳои феълии тарзи фоъиливу мафъули ва сифатҳои аслии арабӣ ҳамбастагӣ пайдо менамояд, ки намунааш дар боло оварда шудааст.

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «ёфтан»:** *тарбия ёфтан:* «*ӯ хоҳарзодаи Мирзо Шамсиддини Дои тахаллуси шоир буда, дар хурдсолиаш дар хонаи ӯ тарбия ёфтааст*» [124, с.269], *тартиб ёфтан:* «...«*Намунаи адабиёти тоҷик*», ки аз тарафи нависандаи ин сатрҳо *тартиб ёфтааст, қайд шудааст*)» [124, с.272], *халосӣ ёфтан:* «*Баъд аз ин воқеа Қорӣ Самеъ то зинда буд, ба кӯча намебаромад ва агар барояд ҳам, ба қиёфати одамони одӣ шуда мебаромад ва бо вучуди ин аз забони мардум халосӣ намеёфт*» [124, с.273], *фурсат ёфтан:* «*Ана дар ҳамон моҳҳо ба вай фурсат ёфт шудааст, ки тавсияи Аҳмад-махдумро ба амал оварда забони русиро омӯзад*» [124, с.278], *таваллуд ёфтан:* «...ӯ дар ҳамон ҷо *таваллуд ёфтааст* ва дар 16-солагии худ бо навкарони падараи дар ҷанги амир Музаффар ва подшоҳи Россия иштирок намудааст» [124, с.279], *зикр ёфтан:* «...инчунин хубиҳои баъзе касони намоён ҳам *зикр меёфт*, ки ман гоибона ба он гуна одамҳо муҳаббат пайдо карда будам» [124, с.281], *имконият ёфтан:* «...баъд аз он ки ба таъмини маишати худ *имконият ёфтааст*, дар мадрасае аз мадрасаҳои Бухоро ҳуҷрае ёфта, дар он ҷо ба сари худ ва мустақилона рӯз мегузаронидагӣ шудааст» [124, с.284], *ҳисоб ёфтан:* «*Аммо барои духтараи яке аз шогирдони худро хонадомод карда буд, ки дар айни замон домод вакили харҷ ва духтар бонуи хона ҳисоб меёфт*» [124, с.285], *тасвир ёфтан:* «...Аҳмад-махдум дар қисми дуҷуми «*Ёддоштҳо*» бо мисоле, ки худ дида будам, *тасвир ёфтааст*)» [124, с.286], *бино ёфтан:* «...ҳавлии бобоҳои Аҳмад-махдум бошад, дар гардишигоҳе, ки рӯд аз ҷануб ба ғарб бармегардад, *бино ёфтааст*» [124, с.290], *шуҳрат ёфтан:* «*Аз ин воқеа ман ҳаминро пай бурдам, ки барои дар Бухоро шуҳрат ёфтан ва шогирд ҷамъ кардан он қадар муллои хуб будан шарт набуд...*» [124, с.305], *фурсати муносиб ёфтан:* «*Аммо ӯ дар тамоми кардани кори амлоқдор ҳеҷ фурсати муносиб намеёфт*» [124, с.311], *қайд ёфтан:* «...намунаи ашъораи дар

саҳифаҳои 350-351 «Намунаи адабиёти тоҷик», чопи Москва, соли 1926, **қайд ёфтааст**» [124, с.314], **саломат ёфтан**: «Аммо дар ҳафтаи аввал аз даҳҳо беморон, ки дар он ҷо оварда буданд, яке ҳам **саломат ёфта** набаромад» [124, с.318], **хабар ёфтан** [124, с.318], **бадал ёфтан** [124, с.353], **маҷол ёфтан** [124, с.368], **қувват ёфтан** [124, с.379], **ҳисоб ёфтан** [124, с.388], **таъмин ёфтан** [124, с.391], **сиҳат ёфтан** [124, с.402], **маъқул ёфтан** [124, с.406], **саломат ёфтан** [124, с.407], **ҳисоб ёфтан** [124, с.409], **таҳқир ёфтан** [124, с.428], **лақаб ёфтан** [124, с.431].

Аз баррасии феъли таркибии номии тавассути феъли ёридиҳандаи **ёфтан** бармеояд, ки он бо феъли ёридиҳандаи **шудан** ҳаммаъноанд. Чунончи, **тарбия ёфтан=тарбия шудан**, **фурсат ёфтан=фурсат шудан**, **таваллуд ёфтан=таваллуд шудан** ва ғ., ки дар назари аввал муродиф ба назар мерасанд, вале бо дақиқназарӣ метавон пай бурд, ки байни ин ду феъли ёридиҳанда тобишҳои вижае вучуд дорад, ба ин гуна ки «**шудан**» агар аз маҷхул будани иҷрокунанда дарак диҳад, пас, «**ёфтан**» ба хостгоҳи худ ишораи пардапӯшонае менамояд.

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи гардидан: талаф гардидан**: «**Ў** дар вақти аз саҳро ба шаҳр омада истоданаиш, ҳангоме ки аз дарёи Зарафшон мегузаштааст, гарқ шуда **талаф гардид**» [124, с.284; с.415], **халос гардидан**: «**Бо** ин ман аз харҷи барзиёд **халос гаишта**, ҳар рӯз мисли пештара бо додарам чою нонро мехӯрдагӣ шудам ва ба маҳдум нони бепулро аз нонвой бурда меодам» [124, с.304], **маишхур гардидан** [124, с.339], **хабардор гардидан** [124, с.409].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи доштан: умр доштан**: «**Шарифҷон-маҳдум** одами баландқомат, сафедруӣ, мешчаиш, хурмоириш буда, дар вақте ки ман ба хизмати **ӯ** даромадам, **27 сол умр дошт**» [124, с.270], **савол доштан** [124, с.275], **шавқ доштан** [124, с.284], **хат доштан** [124, с.298], **одат доштан** [124, с.304], **даъво доштан** [124, с.306], **масҳара доштан** [124, с.316], **маҳорат доштан** [124, с.318], **шабоҳат доштан** [124, с.326], **истиқомат доштан** [124, с.332],

амри хайр доштан [124, с.337], *аҳаммият доштан* [124, с.355], *ҳавас доштан* [124, с.361], *фарқ доштан* [124, с.365], *ҳақ доштан* [124, с.371], *эҳтиёҷ доштан* [124, с.379], *дахл доштан* [124, с.382], *ҳавас доштан* [124, с.394], *имкон доштан* [124, с.399], *иқтидор доштан* [124, с.412], *имкон доштан* [124, с.413], *ақида доштан* [124, с.416], *мударрисӣ доштан* [124, с.427], *шак доштан* [124, с.428], *афзалият доштан* [124, с.428], *махсус доштан* [124, с.431], *зарар доштан* [124, с.433];

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридихандаи «додан»:** *танбеҳ додан:* «*Ин гуна рафтор ва кирдори Қорӣ Самеъ аз назари Яҳёхоҷа пӯшида намон-дааст ва ӯ хостааст, ки ӯро дурустакак танбеҳ диҳад*» [124, с.272], *савол додан:* «- *Маънии шеърҳои Бедилро мефаҳмед? – гӯён Яҳёхоҷа савол дод ва ба ҷавоби Ҷӯрабек мунтазир нашуда гуфт*» [124, с.275], *ҷавоб додан* [124, с.275], *зинат додан:* «*Ӯ дар ин давраи ҳаёташ баёзҳои хушхат навишта ва онҳоро бо лавҳу ҷадвали зебо зинат дода, ба толи-бонаш фурухта, таъмини маишат мекардааст*» [124, с.284], *истеъфо додан:* «*Назар ба қавли Ҳомидбек, баъд аз қозигӣ истеъфо дода, аз дарбори амир канора гирифтани Аҳмад-махдум ба ӯ ба тарзи пенсия китобхонадорӣ мадра-саи Ҷаъфархоҷа дода шуд*» [124, с.285, 322], *хабар додан:* «*...дар манзараи дуҷум дар вақти кӯкнорро гичим карда истодани ӯ касе омада ба вай хабар медиҳад, ки аз кӯча як дузд гузаист*» [124, с.285], *рухсат додан:* «- *Ман рӯзе ба хонаи Аҳмад-махдум рафтам, ки хизматгор маро ба даромадан ба пеши он кас рухсат надод ва «ҳеҷ касро ба пеши ман нагузор гуфтанд» – гуфт*» [124, с.287], *садо додан:* «- *Тақсир, хайр аст, ба шумо чӣ шуд? – гӯён садо додам*» [124, с.287], *тағйир додан:* «*Аҳмад-махдум вазъияти аввалии худро тағйир надода, эзоҳ доданд*» [124, с.287, 411], *эзоҳ додан* [124, с.287], *салом додан:* «*...бо эҳтироми тамом ба ман салом дода, давида омада ба пеши ман зону зада нишаста, бо ман вохӯрдӣ кард ва дар вақти вохӯрдӣ хост, ки дастонамро бўсад*» [124, с.288], *ҳаво додан:* «*Ва саллаи ӯро аз сараи чанг зада гирифта ба кӯлмаки об ҳаво додааст*» [124, с.298], *қарз додан:* «*Мирқодир-махдум ва Ботурчаи хурд, ки Маъсумхон ном дошт, мегуфтанд, ки*

онҳо майдасудхӯрӣ мекунанд ва ба баққолҳои майда бо фоида пул **қарз медиҳанд**» [124, с.298], **қарор додан**: «Ҳавлии домолло Иқромча бисёр танг буда, бар болои боми хонаи нишастии даруниаш болохонае бино карда, вайро ба худ дарсхона **қарор дода буд**» [124, с.302], **маълумот додан**: «Бояд ман дар ин ҷо мувофиқи ваъдае, ки дар порчаи боло додаам, дар бораи Шариф-махдум ва ба муносибати саргузашти ӯ дар бораи Шуқурбеки дузд **маълумот диҳам**» [124, с.307], **азоб додан**: «...аз хушомадгӯиҳои мунофиқона аз духтар қомаш ҳосил нашуд, ӯро ба зарбу лат кардан ва шиканҷаю **азоб додан** даромад» [124, с.311], **амон додан**: «Агар дар ин ҷо монӣ, аҷаб нест, ки дуҷумбора ба ин гуна ҷасорат қадам гузорӣ, дар ин сурат ман ҷонат **амон намедихам**» [124, с.312], **фурсат надодан**: «Муътасим ҳам **фурсат надода**, Шуқурбекро аз паси худ гирифта, ба сари зинае, ки ғайри зинаи ҳуҷраи ҳудаиш буд, рафта поин фууромад..» [124, с.313], **нисбат додан**: «Ӯ ҳанӯз ба вуқӯъ наёмадани ягон «коре»-ро маълум мекард, пурсидагон ӯро ба сӯстӣ **нисбат дода**, масхара медоштанд» [124, с.316], **ташқил додан**: «Тақдири бозадагони Бухоро ана ба ҳамин доктор ва фелдшер сунурда шуд ва беморхонаи вабодӣ ҳам дар зери назорати ҳаминҳо **ташқил ёфт**» [124, с.318], **маслиҳат додан**: «Баъд аз он ман ба ӯ **маслиҳат додам**, ки ба як ҳунари машғул шавад» [124, с.329], **ваъда додан**: «...аввал ин ки ӯ ба худ «Маҳдӣ охирамон» ном дода, аз маҳдитарошони гузашта худро фарқ кунандааст, дуҷум ин ки ба муридони худ барҳам додани зулму золимро **ваъда медиҳад...**» [124, с.330], **шарҳ додан**: «...фақат ба мутолааи сарсарӣ қаноат кардам, вагарна дар он баёз ҳаҷвҳои пурмазмунӣ иҷтимоӣ бисёр буданд, ки Савдо бо онҳо аҳволи замони худро **шарҳ дода буд**» [124, с.334], **ҷазо додан**: «Дар он вақт «дузд»-ро бо рӯймоли тофташуда зада **ҷазо медоданд**» [124, с.335], **давом додан**: «Ҷалил баъд аз ин муқаддимаи файласуфона сухани худро **давом дода гуфт**» [124, с.345], **ривоч додан**: «Шайх рехтагарони бедукону дастгаҳро ба домаи кашида, корхонаи худро **ривоч медиҳад**» [124, с.347], **таълим додан**: «... аз даруни вай як когазпеч бароварда ба ман дода, тариқои кор фармудани онро ба тарзи зерин **таълим дод**» [124, с.348], **шифо додан**: «бо нӯги ду ангушти дасти рост аз

ин дору як чимди гирифта, «ё шофӣ (шифодиҳанда, яъне худо), ба ҳурмати имом Қутайба ба чашмони ман **шифо деҳ**» [124, с.348], **тасаллӣ додан**: «Ман бо мақсади таъсири суханони устои солхӯрдари сусттар карда, зимнан ба Шарофҷон **тасаллӣ додан**» [124, с.351], **имкон надодан**: «...забонаи дудолуди отаи аз дунболи ӯ ба даруни ганҷина даромада, ӯро ба бардошта баромадани сандуқ **имкон надодааст**» [124, с.353], **чилва додан**: «...манзараи дилкушоеро дар пеши назар **чилва медоданд**» [124, с.364], **дарак додан**: «Қарздор, ки аз ӯ чойро ба бадали пул гирифт, ӯ ба вай он хучраро **дарак медод...**» [124, с.368], **лақаб додан**: «Дар бораи ба Аловуддин **лақаб шудани** калимаи «говҷигар» мегуфтанд...» [124, с.369], **ҳисоб додан**: «Мани бадбахт саргарми тӯй шуда, ҳеч чизро ба **ҳисоб нагирифтаам**» [124, с.370], **тартиб додан**: «Ман дар он солҳо барои худ баёзе **тартиб дода**, дар ҳошияи он ҷумлаи «санаи ифтитоҳ (сар шудан) 1895-1312»-ро бо хати худ навишта монда будам» [124, с.405], **муносиб додан**: «Ман он шеърро ҳамон вақт бо роҳбарии Ҳайрат дуруст карда будам ва дар ин ҷо барои ёдоварию он дӯсти меҳрубонам нақл карданро **муносиб дидам**» [124, с.408], **аҳаммият додан**: «...дар дарсҳои мадраса, бо вучуди **аҳаммият надоданаи**, ҳама вақт аз шарикдарсонаи пеш буда, ҳар дарсро бо як дидан ва ё шундан аз худ мекард» [124, с.411].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «овардан»: шоҳид овардан**: «...аз шеърҳои устодони гузашта ба ҳар қавли худ ба тарзи мисол **шоҳид меовард**» [124, с.408], **тоқат овардан**: «Ман ба ин ҳол **тоқат наоварда**, ба газаб омадаму фарёд кардам» [124, с.435], **малол овардан**: «Агар гуфта доданаи ба шумо **малол набиёрад**, марҳамат кунед, мешунавам» [124, с.366], **ба амал овардан**: «Ана дар ҳамон моҳҳо ба вай **фурсат ёфт шудааст**, ки тавсияи Аҳмад-махдумро **ба амал оварда** забони русиро омӯзад» [124, с.278], **хучум овардан**: «Дар ин ҷо, ки Шукурбек санг наандохта, бо дасту ханҷар **хучум** кард, ӯро дузду қотили одӣ пиндошта, аз ду тарафи кӯча ба вай **хучум оварданд** ва «дуздро намон, дуздро намон» гӯён гавго бардоштанд» [124, с.313].

Таҳлили феълҳои таркибии номии аз воҳидҳои луғавии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи овардан дар «Ёддоштҳо» нишон дод, ки камтарин феълҳои тоҷикӣ бо ин равиш, яъне бо калимаи иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи *овардан* сохта шудаанд.

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «бурдан»: *фоида бурдан***: «...дар тарафи пешгоҳи ин рӯйи ҳавлӣ як чоҳи обаиш шӯри талхнамо буд, ки аз вай барои шустушӯи аспон ва об задани рӯйи ҳавлӣ *фоида мебурданд*» [124, с.269], ***завқ бурдан***: «Фақат аз овози хонанда *завқ мебурданд*, ва ҳол он ки он хонандагон ҳамагӣ ҳаваскор буда, овози хубе надоштанд...» [124, с.334], ***илтиҷо бурдан***: «Баъд аз он ба рӯҳонияти ҳазрати имом Қутайба *илтиҷо бурдам*» [124, с.348], ***ҳасад бурдан***: «Баъзеҳо ба кори ман *ҳасад бурда* мегӯянд, ки «фалонӣ ҳам аз дуқон, ҳам аз устохона – аз ду ҷой *фоида гирифта*, бойи калон шуда истодааст...» [124, с.378].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «гирифтани»: *тарбия гирифтани***: «Одатан фарзандони муллоҳои калони Бухоро ба давлат ва шуҳрати падар мағрур шуда, дар хурдсолӣ бе тарбия мемонданд ва ё ин ки *тарбияи бад мегиританд*...» [124, с.270], ***мерос гирифтани***: «Ман туро ҳеч гоҳ аз қатори гӯлишавандаҳо берун накарда ва берун намекунам, – *гуфт Яҳёхоҷа*, – фақат ту, ки аз падарат молу ашئي бисёре *мерос гирифтӣ*, аҷаб нест, ки мардумро камтар тороҷ кунӣ» [124, с.275], ***назар гирифтани*** [124, с.275], ***қарз гирифтани*** [124, с.300], ***қувват гирифтани*** [124, с.320], ***нақд гирифтани*** [124, с.325], ***равнақ гирифтани*** [124, с.347], ***ичора гирифтани*** [124, с.372], ***ба орият гирифтани*** [124, с.412].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «баровардан» ва «даровардан»: *хат баровардан***: «Додарам, ки навсавод ва навдарсхон шуда буд, дар пеши Абдуллохоҷа дарсҳои ибтидоии мадрасагиро мехонд ва худи қозӣ ба ӯ *хат машқ* мекунонд, ки дар хонаи ӯ додарам *хат бароварда* хушсавод шуд» [124, с.332], ***ҳукме баровардан***: «– Аз рӯйи шариат дар бораи як духтари ба балогатрасида аз худаш напурсида

хукме баровардан дуруст нест, бинобар ин ман таклиф мекунам, ки талаби Шукурро қабул карда, духтарро бароварда худамон аз худаиш пурсем» [124, с.309], **таклиф даровардан:** «Амлоқдор худро холис нишон дода, боз **таклиф даровардааст:**» [124, с.309].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи омадан:** **лозим омадан:** «...дар ин ҷо дар бораи боқимондаи онҳо, ба тарзи кӯтоҳ ҳам бошад, маълумот дода гузаштан **лозим меояд**» [124, с.271], **вуқӯъ омадан:** «Дере нагузашта ин тӯю никоҳ ва **вуқӯъ омад**, муллоҳои мадраса муаззинашонро домодбарӣ карда, дар хонаи падарарӯсаи монда омаданд» [124, с.316], **ба амал омадан:** «Бинобар ин ба Ашӯрбек ном даллоли пӯсти қарокӯлӣ мирзо (котиб) шуд, ки ҳар тобистон дар мавсими пӯсти қарокӯлӣ – аз моҳи март то моҳҳои август – ба ӯ хизмат мекард, ба бозори пӯст ҳамроҳи ӯ мерафт, ҳар хариду фурӯши пӯстро, ки бо даллолии Ашӯрбек **ба амал меомад**, рӯйхат мекард ва шабҳо дар хонаи ӯ нишаста дафтари ӯро менавишт» [124, с.412], **ба қарор омадан:** «Бинобар ин тадқиқотчиёни лозим аст, ки ҳар шеъри дар охир тахаллуси «Ҳайрат» доштаро бе ҳеҷ тадқиқ «аз они Ҳайрат» гуфта қабул нафармоянд, балки ҳар шеърро аввал ба шеърҳое, ки дар бораи моли Ҳайрат будани онҳо шакке нест, андоза карда бинанд ва баъд аз он ба як **қарор оянд**» [124, с.415], **голиб омадан:** «Назар ба нақли додарам, дар рӯзҳои чумъа дар он ҷо Мӯсохоҷа ном як кӯри модарзод меомадааст ва муллоҳои дар он ҷо ҷамъшуда бо ӯ мунозираҳои илмӣ мекардаанд, ки дар натиҷа ӯ ба ҳама **голиб меомадааст**» [124, с.420].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «баромадан»:** **ноаҳл баромадан:** «Аммо афсӯс, ки аксари он гуна талабаҳо **ноаҳл баромаданд** ва пеш аз он ки аз ин илм чизе ба даст дароранд, фолбин шуда, ҳам худро ва ҳам меҳнати маро нобуд карданд» [124, с.284], **муқобил баромадан:** «Чорсӯғиҳо ба ӯ **муқобил баромада**, Авлиёқули дарвозаисаллохонагиро пеш ниҳоданд» [124, с.345], **ба амал баромадан:** «Табиист, ки онҳо ба ҳар чизи нав муқобил буданд ва руҳсат намедоданд, ки **ба амал барояд**» [124, с.418].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «мондан»:** **эмин мондан:** «Қозӣ ўро мунофиқона ҳурмат намуда ва таъзимкунон пешвоз гирифта, ба умеди хуш омадан ба ў, аз ў дар ҳақи худ «дуои хайр» талаб кардааст, то ки бо ин тамаллуқҳои риёкорона аз забони ў **эмин монад**» [124, с.273], **таъсир мондан:** «Дуруст аст, ки инҳо аз ҷиҳати савияи фикрӣ ва ҷаҳонбиниашон аз ҳамзамонони худ кам фарқ мекарданд, аммо ҳар кадоми онҳо норозигӣ доштанд, ки ин хусусияти онҳо ҳам ба ман бе **таъсир намонад буд**» [124, с.281], **мерос мондан:** «– Ин боз, ҳавлӣ ва заминҳои қораме, ки дар дасти ман мебинед, аз падару амакам ба ман **мерос мондаанд**» [124, с.366], **ичора мондан:** «Барои ҳавлӣ ҳам ҳақ дорад, ки гӯяд: «соле 500 танга деҳ, нишин, вагарна хез, ман ба дигар кас **ичора мемонам**»» [124, с.371], **муштарак мондан:** «Бо ҳамин сабаб ду ҳуҷраи меросӣ дар байни ду бародар тақсим шуда, ҳуҷраи мадрасаи Муҳаммадалӣ-ҳочӣ ба додараи ва ҳуҷраи мадрасаи Сўзангарон ба худаи расид, ҳавлӣ дар миёнаи ҳар дуяшон **муштарак монд** ва додараи ба сабаби дар гузар муаззин шудани, аз мадраса ба гузар – ба ҳавлӣ кўчид» [124, с.412], **қадам мондан:** «Аммо рӯзҳои хурсандонаи ў бисёр дер нақашид – дар вақти ба сздаҳсолагӣ **қадам монданам** ў вафот карда, маро танҳо гузошт» [124, с.424].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «задан»:** **давр задан:** «Одамони раис самоворхонаҳои лаби ҳавзро **давр зада**, касеро дошта овар- данд ва ба раис тақдим карданд, ки ў «кисабур аст» « [124, с.276], **қулф задан:** «Пули маро бидеҳ, баъд аз он духтаратро ба ту месупорам, – гуфтааст ва духтарро дар ҳавли дарун, дар хонае дароварда, дарро аз болои ў **қулф зада мондааст**» [124, с.308], **ҳалқа задан:** «...тасбеҳе, ки аз донаки хурмо сохта шуда буд, дар рӯ ба рӯи дасти ростии ў ба шакли як мори маллаи сиёҳол **ҳалқа зада мехобид** ва донаи калони тасбеҳ, ки одатан вайро «имом» меноманд, аз як чўби сиёҳи сурхчатоб буда, ба шакли тирмори ба ҳуҷум тайёршуда аз замин бардошта шуда меистод» [124, с.328], **барқ задан:** «Ранги рӯи сафедча, ришу мӯю абрӯи сиёҳчатоби ба сурхӣ моил, чашии мешӣ буда, аммо нури гармхунӣ ва тундмизочӣ аз вай **барқ зада**

меистод» [124, с.341], давр задан: «Ҳар вақт монда шавад, ба лаби суффачае, ки дар паҳлуи оташдон, дар пеши девораи чуқурӣ сохта шуда буд, нишаста дам мегирифт, чой менӯшид ва баъд аз он боз ба атрофи дегҳои шиннипазӣ давр мезад – шарбат мегардонд ва дег мекофт» [124, с.404], таъна задан: «Аммо занон онҳоро «шумо сангдил, шумо бача зоида калон накардаед, шумо қадри бачаи хурдсолро намедонед ва ба вай раҳм намекунед!» – гӯён таъна зада хомӯш мекарданд» [124, с.424].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «хондан»:** *дарс хондан: «Мирқодир-махдум, ки ба ман шарик ва дӯст шуда буд, аз ман илтимос кард, ки бо ӯ дар пеши тағои ӯ як дарс хонам» [124, с.305], ҷаноза хондан: «Бинобар ин уламои Бухоро фатво доданд, ки монанди майдони ҷанг мурдаҳоро қатор монда, дар ҳар гурӯҳ як бор ҷаноза хонда шавад, равост» [124, с.317].*

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаи иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи навиштан:** *хат навиштан: «Вақте ки ман ба он пир, ки бо дасти чапаш хат менавишт, бо ҳайрат чапаш дӯхта истода будам, ӯ қаламаширо ба лосдон пок карда, дар гӯшаи саллаи худ аз пеши гӯшаи халонда монда ва саҳифаи китобатиширо бар рӯи болиши гузошту ба ман нигоҳ карда гуфт» [124, с.320].*

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «расидан»:** *халале расидан: «Эҳтимол аз ғазаби Худо тарсида, дар айшат халале расад» [124, с.273], халал расонидан: «Аммо хизмати фарроширо, ки ба корҳои дарсиам бисёр халал расонда буд, партофтам ва бо кӯшиши як шарикӣ дигари бародари калонам аз мадрасаи» [124, с.330], ба хотир расидан: «Дар вақти мулоқоту пурсупос ба чехра ва чапмони ӯ диққат кардам ва ба назарам чунон менамуд, ки гӯё аз ин пеш ӯро дида бошам, аммо ба зудӣ ба хотирам намерасид» [124, с.407].*

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «хӯрдан»:** *ҳасрат хӯрдан: «Аммо маълум набуд, ки ӯ дар бораи кораи фикр мекард ё дар бораи зиндагӣ ва замонаш ва ё ин ки рӯзҳои аз сар*

гузарондаашро ба хотир оварда завқ мебурд ё ҳасрат мехӯрд» [124, с.340], гутта хӯрдан: «Баъзеҳо мегуфтанд, ки азбаски ӯ ба корҳои илмӣ гутта хӯрда рафтааст, ба хотираш дурусттар карда бастанӣ саллааш ҳеҷ намерасид» [124, с.427].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридихандаи «кашидан»:** *нақша кашидан: «Содиқхоҷа аз ин сарсаригардиҳои худ фоида бурда, вилоятҳо ва районҳои музофоти Бухоро масаҳат карда ва нақша кашида, ба забони тоҷикӣ ҷузрофияи муфассале навишта буд» [124, с.278], ташвиш кашидан: «– Шумо барои тӯй ҳеҷ ташвиш нақашед, ҳамаи хароҷотро барои хурсандии шумо ва духтарашон ҳуди арбоб мекунад» [124, с.360], хиҷолат кашидан: «Лекин ман «аъзоҳои ин оилаи калон ин як коса дар байни худ чӣ гуна тақсим мекарда бошанд?» гуфта худ ба худ хиҷолат мекашидам» [124, с.365], ҳаво кашидан: «Аммо ӯ ба ин ҳол парвоя надошт. Фақат гоҳо аз биниаш хурросзанон ба боло ҳаво кашида, ягон сония шоридани он обро бозмедошт» [124, с.427].*

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридихандаи «афтодан»:** *эҳтиёҷ афтодан: «– Акнун савор шуда ба роҳ дароед, – гуфт он кас, – дигар ба задан эҳтиёҷ намеафтад» [124, с.398], муносиб афтодан: «Тахаллуси «Ҳайрат» чунон ба шахси ӯ муносиб афтода буд, ки ман бо дидани вай ва мулоҳизаи маънии тахаллусааш дар ин муносибати пурраи тахаллус бо шахси шоир дар ҳайрат афтодам» [124, с.407], дар ҳайрат афтодан: [124, с.407], ихтилоф афтодан: «Аммо рӯзе дар шахр якбора овоза шуд, ки дар байни он ду дӯст ихтилоф афтода, аз ҳам ҷудо шудаанд» [124, с.434].*

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридихандаи «рафтан»:** *шикоят рафтан: «Дар маҷлисҳои, ки дар хонаи Шарифҷон-махдум барпо мешуд, чунонки аз бадқирдориҳои роҳбарони ҳукумат ва калонони ҳамагон замони шикоят мерафт, инчунин хубиҳои баъзе касони намоён ҳам зикр меёфт, ки ман гоибона ба он гуна одамҳо муҳаббат пайдо карда будам» [124, с.281];*

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «гузоштан»:** *мавқуф гузоштан:* «Ба асоси асарҳои худи Аҳмади Дониш ва ҳамзамонони ӯ пурра навиштани тарҷимаи ҳоли ӯро ба оянда **мавқуф гузошта**, мехоҳам он чизҳоро, ки дар бораи аҳвол ва зиндагонии шахсии ӯ дар хонаи Шарифҷон-махдум шундаам ва онҳо то ҳол дар ҷое навишта нашудаанд, дар ин ҷо қайд карда гузарам» [124, с.285], **қадам гузоштан:** «Дар ин сурат ин ду дӯст дар паҳлуи ҳам баробар **қадам гузошта**, аз як тарафи он аробаи қолиби кӯча гузашта наметавонистанд» [124, с.433];

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «бахшидан»:** *роҳат бахшидан:* «Дар пеши ин хона, дар лаби рӯд ва дар зерӣ қаторбедҳои пурсоя суффаи баланде ҳам буд, ки дар вақти гармо бар он суффа нишастан ва ба оби равони рӯд назар дӯхтан ба кас **роҳат мебахшид**» [124, с.290], *ҳаловат бахшидан:* «Дар кӯл беитарин ҳарбуза ва тарбузҳои миёнсоли ва тирамоҳӣ кишта мешуданд, ки ползҳои васеи ҳосилашон расида ба нишинандагони он хона ва он суффа боз **ҳаловати дигар мебахшиданд**» [124, с.290];

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «партофтан»:** *қадам партофтан:* «Дар кӯчаҳо танҳо мегашт, ба касе нигоҳ намекард ва гап намезад, гӯё ки дар бораи чизе ё масъалаи мушкиле фикр мекарда бошад, ба абрувонаш чин оварда ва ба сари синааш чаши дӯхта **қадам мепартофт**» [124, с.271].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «андохтан»:** *назар андохтан:* «Хонае, ки Аҳмад-махдум барои худ сохтааст, тамоман дар гӯшаи берунии он ҳавлӣ буда, дарҳояш ба тарафи рӯд кушода мешуданд ва бошандагони он хона аз он дарҳо ба рӯд **назар андохта**, кӯлро ҳам дида метавонистанд» [124, с.290], *ихтилоф андохтан:* «Инчунин мулозим ва миришабро ҳам, ки ҳақиқати хизмати худ ва муҳронаи қозиро пешакӣ ситонда буданд, ҷуръате набуд, ки тақлифи амлоқдорро рад карда, дар миёни худашон, ӯ ва қозӣ **ихтилоф андозанд**» [124, с.309].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаи иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «фурӯхтан»:** *азамат фурӯхтан*: «...дар пеши одамҳо бар якдигар калонгирӣ намекунанд ва *азамат намефурӯшанд*, дар кӯчаҳо аз якдигар пеш намегузаранд ва дар маҷлисҳо аз якдигар боло наменишинанд ва монанди инҳо» [124, с.432].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаи иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «фиристодан»:** *нафрин фиристодан*: «...Мулло Вафо дар шеърҳои шоирони гузашта мехонд ва ҳамон «рақибоне», ки ҳудаи ҳам дар шеърҳои худ ба онҳо лаънат, *нафрин мефиристод*, ҳамин гуна падарон ва домодшавандагони онҳо буданд» [124, с.357].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаи иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «шуморидан»:** *маъқул шумурдан*: «Мулозим ва миршаб ҷавоби бойро *маъқул шумурда*, хостаанд, ки масъаларо ба манфиати бой ҳал карда раванд ва ин маъниро ба қозӣ маълум намуда, дар бораи ҳал шудани ҷанҷол хати ибро (сулҳнома) нависонда, муҳр кунонда ба бой расонанд» [124, с.309].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаи иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «бастан»:** *алоқа бастан*: «Шуқурбек баъд аз кӯчонидани фаъолияти худ аз саҳро ба шаҳр илҳомдиҳандаи худ *Муътасимро ёфта*, бо ӯ *алоқа баст*» [124, с.312].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаи иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «фармудан»:** *қабул фармудан*: «Бинобар ин тадқиқотчиёро лозим аст, ки ҳар шеъри дар охир таҳаллуси «*Ҳайрат*» доштаро бе ҳеҷ тадқиқ «аз он *Ҳайрат*» гуфта *қабул нафармоянд*, балки ҳар шеърро аввал ба шеърҳое, ки дар бораи моли *Ҳайрат* будани онҳо шакке нест, андоза карда бинанд ва баъд аз он ба як қарор оянд» [124, с.415].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаи иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «дӯхтан»:** *назар дӯхтан*: «Хонае, ки Аҳмад-махдум барои худ сохтааст, тамоман дар гӯшаи берунии он ҳавлӣ буда, дарҳояи ба тарафи рӯд кушода мешуданд ва бошандагони он хона аз он дарҳо ба рӯд *назар андохта*, кӯлро ҳам дида метавонистанд» [124, с.290].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаи иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «гирондан»:** *қувват гирондан*: «...барои дурусттар *қувват гирондан* дар вақти ангурпазӣ ҳамроҳи фарзандони худ ба деҳаи Регзор бурдааст ва *ӯ* дар он ҷо ангур, шиннӣ ва кома хӯрда, дурустакак бақувват шуда омадааст» [124, с.407].

⇒ **Феълҳои таркибии номӣ бо калимаи иқтибосии арабӣ ва феъли ёридиҳандаи «гардонидан»:** *тасбеҳ гардонидан*: «Агар *ӯ* қавл диҳад, ки баъд аз ин дар кӯчаҳо *тасбеҳ гардонда* мардумро фиреб дода намегардад, аз даъвои ман эмин бошад ва кадом рӯзе, ки *ӯ* боз ҳаракатҳои фиребгарона кунад, ман даъвои худро такрор ва бадали сулҳро талаб хоҳам кард» [124, с.273].

Чи тавре маълум аст, сифат дар калимасозии феъл ҳамчун ҷузъи номӣ нисбат ба исм камтар истифода мешавад. Ҳарчанд, дар насри бадеии С. Айнӣ наздик ба 200 сифат феъли таркибии номӣ сохта шуда бошад ҳам [91, с.72], ҳамагӣ бархоста аз забони модарианд ва ҳеҷ яке аз забони арабӣ иқтибос нашудаанд.

Таҳлили оморӣ ва сохтори феълҳои таркибии номӣ бо воҳидҳои луғавии арабӣ дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ нишон дод, ки ин гуна феълҳо, пеш аз ҳама, бо феълҳои ёридиҳандаи кардан, намудан ва шудан сохта шудааст. Аз нигоҳи мансубияти морфологӣ воҳидҳои луғавии арабии бо феълҳои кардан, намудан ва шудан омада, ба исми фоилу мафъул, масдарҳои навъҳои гуногуни феълӣ, исми муболиғаву сифати мушаббах ва ғ. дохил мешаванд, дар ҳоле ки бо феълҳои дигари тоҷикӣ танҳо калимаҳои арабие оварда шудаанд, ки ба масдар ва он ҳам ба навъи якумаи он мансубанду тамом.

Хулоса

Тасниф, таҳқиқ ва таҳлилу баррасии воҳидҳои луғавии забони арабӣ дар калимасозии забони тоҷикӣ дар чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и Садрриддин Айни ифодагари корбурди тозаии луғоти мазкур дар забони адабии тоҷикӣ ба шумор меравад. Воқеан, таҳқиқи забоншинохтии асаре метавонад дар муайян намудани манзараи инкишофи забон дар мароҳили муайяни таърихӣ нақше дошта бошад.

Таҳлил ва таҳқиқу баррасии нақши воҳидҳои луғавии забони арабӣ дар калимасозии тоҷикӣ дар асоси чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо» дар ду боби рисола матраҳ гашта, чунин натиҷагирӣ мешавад:

1. Калимасозӣ дар ташаккул ва рушду инкишофи забони адабии тоҷик воситаи асосӣ ба шумор рафта, дар робита ба он, чӣ забоншиносони тоҷик ва чӣ шарқшиносону форсипажӯхон дар замони шуравиву замони Истиқлоли Тоҷикистон таҳқиқоти гаронарзише анҷом додаанд. Чунончи, дар забоншиносии тоҷик ҳамаи усул ва шаклҳои калимасозӣ мушаххас карда шуда, ишора ба он мешавад, ки дар забони тоҷикӣ тарзи сарфии калимасозӣ бисёр сермаҳсул мебошад. Вале ҷойи таассуф аст, ки ҳанӯз ҳам дар ин самт корҳо ба анҷом нарасида, ниёз ба таҳқиқу баррасии бештар дорад. Аз ҷумлаи чунин масоил нақши воҳидҳои луғавии арабӣ дар калимасозии забони тоҷикӣ мебошад, ки мо хусусияти онро танҳо дар як асар мавриди баррасӣ қарор додем [3-М; 6-М; 7-М; 8-М].

2. Иқтибосоти арабӣ бахши муҳимми таркиби луғавии забони тоҷикиро ташкил дода, дар рушду такомули калимасозии тоҷикӣ саҳми назаррас доранд. Калимаҳои иқтибосии арабӣ на фақат аз нигоҳи овой ба қонуниятҳои фонетикии забони тоҷикӣ мутобик гаштаанд, балки маонии аслии худро аз даст дода, маонии наву тоҷикона касб намудаанд [1-М; 2-М; 4-М; 5-М; 9-М; 13-М].

3. Дар чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо» муаллиф маҳз ҳамон иқтибосоти арабиеро истифода намудааст, ки дар забони навишториву гуфтории тоҷик роиҷ буда, хосу ом онро дарк месозанд. С. Айни иқтибосоти арабиеро на ба

маънои аслии онҳо, балки ба маонии роичи дар забони тоҷикӣ дошташон корбурд намудааст [1-М; 2-М; 13-М].

4. Таҳлилу баррасии корбурди калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки устод С. Айнӣ талош кардааст, то ба таври бояду шояд аз захираҳои луғавӣ ва роҳҳои калимасозии забони тоҷикӣ ба таври густарда истифода намояд. Масалан, калимаи мураббии арабӣ, ки дар забони тоҷикӣ корбурди густарда дораду аз нигоҳи сохторӣ сифати феълии тарзи феъилии навъи дувуми феъли арабӣ ва аз нигоҳи маъноӣ ифодагари тарбиягар/тарбиятгар мебошад, дар «Ёддоштҳо» истифода нашудааст ва ба ҷойи он калимаи тарбиягар/тарбиятгар корбурд шудааст [4-М; 13-М].

5. С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» аз усулу унсурҳои калимасозӣ ба таври густурда истифода намудааст. Чи тавре омӯзишу баррасии асари мазкур нишон медиҳад, муаллиф дар калимасозӣ нафақат аз калимоти асил, балки аз калимоти иқтибосии арабӣ низ ба таври густурда истифода намуда, тавассути илова намудани пасвандҳои исмсоз чандин исмҳои мафҳумҳои тоза эҷод намудааст [3-М; 7-М; 12-М].

6. С. Айнӣ аз истифодаи пасвандҳои бемаҳсули забон дар калимасозӣ худдорӣ намуда, пасвандҳои -ор, -шан, -ик дар исмҳо ва пасвандҳои -ур, -гун, -о, -ваш, -ин, -фом, -инаро дар сифатҳо, ки ба гурӯҳи аффиксҳои бемаҳсули забони тоҷикӣ мансубанд, ба қор набурдааст. Ҳамин аст, ки дар осори С. Айнӣ, ба вижа дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и ӯ истифодаи пасвандҳои мазкур дар калимасозӣ, хусусан бо калимаҳои иқтибосӣ ба назар намерасад [8-М; 9-М; 10-М; 12-М].

7. Нақши воҳидҳои луғавии арабӣ дар сохтани исмҳо дар ин рисола, пеш аз ҳама, аз нигоҳи ҳамроҳ шудан бо пасвандҳои исмсозу сифатсоз матраҳ гашта, намунаҳои он аз ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ оварда шудааст. Дар рисола воҳидҳои луғавии арабие, ки бо пасвандҳои -гор, -гар, -чӣ, -ӣ/-гӣ, -зор, -вар, -она, -вор, -ак ва -гоҳ дар сохтани исмҳо саҳм доранд, оварда шудааст [4-М; 6-М; 9-М].

8. Таҳлилу баррасии калимасозии пасвандҳо бо вожаҳои иқтибосии арабӣ дар чилдҳои савуму чоруми «Ёддоштҳо» нишон дод, ки дар ин асар 15 пасванд бо илова шудан ба воҳидҳои луғавии арабӣ аз 1 то 36 калимаи нав сохтаанд. Корбурди чунин калимаҳои сохта низ дар «Ёддоштҳо» мухталиф буда, бархе ба таври маҳдуд аз як то ду бор ва бархе дигар ба таври густарда аз 20 маротиба боло истифода шудааст [9-М; 12-М].

9. Омӯзиши воҳидҳои луғавии забони арабӣ бо пасвандҳои тоҷикӣ дар чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо» нишон дод, ки на ҳама пасвандҳои исмсоз дар калимасозӣ тавассути омадан бо вожаҳои иқтибосии арабӣ сермаҳсул мебошанд. Чунончи хангоми пажӯҳиши калимаҳои сохта бо пасвандҳои -зор ва -чӣ дар «Ёддоштҳо» маълум гашт, ки пасвандҳои мазкур ҳарчанд аз пасвандҳои сермаҳсул ба шумор раванд ҳам, вале дар калимасозӣ бо воҳидҳои луғавии забони арабӣ он қадар фаъл нестанд. Масалан, вожаҳои *мурофиачӣ*, *ҳашарчӣ* ва вожаи *сиёсатчӣ* бо пасванди -чӣ ва вожаҳои харобазор ва бо пасванди -зор сохтаву дар «Ёддоштҳо» ба кор бурда шудаанд, ки дар муқоиса ба калимасозии онҳо бо вожаҳои асили форсӣ бисёр ангуштшумор маҳсуб мешавад [4-М; 14-М].

10. Аз бахшҳои муҳим ва таърихан куҳани калимасозии тоҷик калимасозии феълҳои таркибии номӣ ба шумор меравад. Нуктаи муҳим ин ҷо он аст, ки дар забони имрӯзаи тоҷикӣ феълҳои номие така ба калимаҳои иқтибосии арабӣ сохта шудаанд, ки чи дар забони гуфторӣ ва чи дар забони навишторӣ, ба таври васеъ истифода мешаванд. Ҳарчанд шумораи феълҳои сода дар забони тоҷикӣ аз марзи 350-400 адад убур нанамояд ҳам, вале фаълнокии феълҳои таркибии номӣ имконияти густардае барои таъбир аз ҳар ҳолату амал фароҳам овардааст [11-М; 12-М; 14-М].

11. Ба гурӯҳи қолибҳои сермаҳсули калимасозии феълҳои таркибии номӣ қолибҳое дохил мешаванд, ки ба воситаи онҳо аз 40 то 1000 ва аз он бештар феъл сохта шуда бошад ва дар айни замон дар феълсозӣ истифода гардад [11-М; 13-М].

Бо така ба сермахсулии феълҳои ёридиҳанда саъй бар он шуд то аз чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ маҳз ҳамон феълҳои таркибии номиро мавриди баррасӣ қарор диҳем, ки чунин номиашон калимаҳои иқтибосии арабӣ бошанд. Дар сохтори феълҳои таркибии номӣ дар «Ёддоштҳо», пеш аз ҳама, феълҳои *кардан*, *намудан*, *шудан*, *гардидан*, *омадан*, *мондан*, *ёфтан*, *хӯрдан*, *гирифтан*, *кашидан* ва ғайра ба таври густурда истифода шудаанд.

Гуфтан бамаврид аст, дар чунин сохтори калимасозӣ феълҳои *кардан* ва *шудан* аз феълҳои дигари ёридиҳандаи забони тоҷикӣ бештар истифода шуда, аввалӣ ба фаъол будан ва дувумӣ ба пассифӣ ишора мекунад. Аммо дигар феълҳои ёридиҳанда ё ба маънои феъли ёридиҳандаи *кардан* омадаанд ва ё ифодагари маънои феъли ёридиҳандаи *шудан* мебошанд.

Хулоса, омӯзиш ва таҳлилу баррасии калимасозии воҳидҳои луғавии забони арабӣ бо пасвандҳо ва овардани онҳо дар зимни феълҳои таркибии номӣ нишон медиҳад, ки нақши иқтибосоти арабӣ дар ғанигардонии забони тоҷикӣ ҷойгоҳи хоссаеро ташкил дода, дар эҷоди калимаҳои нав ва ифодаи мафҳумҳои тоза нақши назаррас доранд. Нуқтаи мазкурро қорбурди иқтибосоти арабии бо пасвандҳои исмсоз ва ё дар зимни феълҳои таркибии номӣ омада, ки дар чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ қорбурд шудаанд, таъйид месозад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ

Аз таҳлилу баррасиҳои суратгирифта маълум мешавад, ки дар робита ба калимасозӣ дар забони тоҷикӣ аз ҷониби забоншиносони ватаниву хориҷӣ пажӯҳишҳои зиёди илмӣ анҷом ёфтааст, вале то ҳол ҷойгоҳи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар калимасозии тоҷик ва он ҳам дар асоси «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ ноомӯхта боқӣ мондааст. Дар диссертатсия кӯшиш шудааст, то нақши иқтибосоти арабӣ дар калимасозии тоҷик ба таҳқиқу баррасӣ кашида шавад. Дар баробари ин, бо натиҷагирӣ аз таҳқиқи мавзӯ барои истифодаи амалии он чунин тавсияҳо пешниҳод карда мешавад:

1. Натиҷагирӣ ва нуқоти назариявие, ки дар диссертатсия омадааст, метавонад ба унвонҷӯёни дараҷаҳои илмӣ ва муҳаққиқони баъдӣ дар омӯзиш ва таҳқиқи забоншиносии тоҷик мусоидат кунад.

2. Таваҷҷуҳи унвонҷӯёну муҳаққиқон бояд ба таҳқиқу баррасии вижагиҳои пасвандҳо дар калимасозӣ, хусусан, бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ҷалб карда шавад, зеро таркиби забони тоҷикиро бештар калимаҳои ташкил медиҳанд, ки бо пасванду калимаҳои иқтибосии арабӣ сохта шудаанд.

3. Мавод ва дастовардҳои илмии рисолаҳо метавон барои навиштани китобу дастурҳои таълимӣ оид ба забоншиносӣ ва омӯзиши забони тоҷикӣ истифода бурд.

I. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

1. Ализода С. Сарфу нахви забони адабии тоҷик. [Матн] / С.Ализода, А.Фитрат. Қоидаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – 187 с.
2. Амлоев А. Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев. [Матн] / А. Амлоев. – Душанбе: ДСРТ, 2016. – 151 с.
3. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 1. [Матн] / Дониш Аҳмад. – Душанбе: Дониш, 1988. – 286 с.
4. Баҳор М. Сабкшиносӣ. [Матн] / М. Баҳор // К. 2. Ҷ. 1-2. – Техрон, 1937. – 400 с.
5. Баҳор М. Сабкшиносӣ (талхиси Сайидабӯтолиби Миробидинӣ). [Матн] / М.Баҳор. – Душанбе: Бухоро. 2012. – 570 с.
6. Бердиева Т. Феълҳои таркибии номӣ бо исмҳои арабӣ. [Матн] / Т. Бердиева. – Душанбе: Сино, 1995. – 288 с.
7. Бертельс Е. Учебник персидского языка. [Текст] / Е. Бертельс. Ленинградский Восточный Институт имени А. Енукидзе, 1932. – 402 с.
8. Герценберг Л. Морфологическая структура слова в древних индо-иранских языках. [Текст] / Л. Герценберг. – М., 1972. – 274 с.
9. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Зери таҳрири Б. Ниёзмаҳмадов, Ш. Ниёзӣ, Д.Тоҷиев [Матн]. – Сталинобод, 1956.
10. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
11. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 2. Ибора ва синтаксиси ҷумлаи содда [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.
12. Гранде Б. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. [Текст] / Б. Гренде. – М.: Восточная литература, 2001. – 585 с.
13. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 225 с.
14. Дорофеева Л.Н. Язык фарси-кабули. [Матн] / Л.Н.Дорофеева. – М., 1960. – 84 с.

15. Жирмунский В. О природе частей речи и их классификации. В.кн. «Вопросы теории частей речи» . [Текст] / В. Жирмунский // На материале языков различных типов. – Л., 1968.
16. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. Қ. 1. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 451 с.
17. Зехнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. [Матн] / Т. Зехнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 236 с.
18. Исмонов К. Тобишҳои лексикӣ-грамматикии эҷод дар забони тоҷикӣ. [Матн] / К. Исмонов. – Душанбе, 2015. – 191 с.
19. Камолиддинов Б. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
20. Касеми М. Глагольная лексика в памятниках раннего периода новоперсидского [таджикского] языка. [Текст] / М. Касеми. – Душанбе: АКД, 2006. – 26 с.
21. Касимов О. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси. [Текст] / О. Касимов. – Душанбе: Дониш, 2016. – 346 с.
22. Қосимова М. Таърихи забони адабии тоҷик [асрҳои 1Х-Х]. [Матн] / М.Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
23. Қосимова М. Сухан бояд ба дониш дарҷ кардан. [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе, 2005. – 136 с.
24. Маҳмадҷонов О. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик. [Матн] / О. Маҳмадҷонов. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 84 с.
25. Маҳмуд Шафееӣ. «Шоҳнома» ва дастур ё дастури забони форсӣ бар пояи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва санҷиш бо сухани гӯяндагон ва нависандагони пешин. [Матн] / М. Шафееӣ. Чопи дувум. – Техрон, 1377. – 538 с.
26. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. [Матн] / Ҳ. Мачидов // Чилди 1. Луғатшиносӣ – Душанбе, 2007. – 242 с.
27. Маъсумӣ Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. – 296 с.
28. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. [Матн] / Н.Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 370 с.

29. Муҳаммадалӣ Ливой. Вандҳои порсӣ. [Матн] / М. Ливой. – Техрон: Маҷлис, 1316. – 252 с.
30. Муҳаммадиев М., Талбакова Ҳ., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов. – Душанбе, 1997. – 190 с.
31. Мучмалӣ В. Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун [Матн] / В. Мучмалӣ. – Нувалкишур, 1304 ҳиҷрӣ.
32. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, ғароиш ва дурнамо. [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Дақиқӣ, 2013. – 370 с.
33. Ниёзмуҳаммадов Б. Морфологияи забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов, Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1941. – 67 с.
34. Низомова С. Калимасозии сарфӣ дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ. [Матн] / С. Низомова. – Душанбе, 2010. – 78 с.
35. Норматов М. Муқаддимаи забоншиносӣ. [Матн] / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2007. – 240 с.
36. Норов М. Структурно-семантические и лексические аспекты сложных слов таджикском языке (на примере «Воспоминаний» С. Айни. [Текст] / М. Норов. – Душанбе: Дониш, 2023. – 204 с.
37. Олимҷонов М. Хусусиятҳои луғавию улубии насри таърихӣ (дар асоси эҷодиёти Сотим Улуғзода). [Матн] / М. Олимҷонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2011. – 152 с.
38. Пейсиков Л. К характеристике основного словарного фонда персидского языка. Труды военного института иностранных языков. [Текст] / Л. Пейсиков. – М., 1952.
39. Пейсиков Л. Вопросы синтаксиса персидского языка. [Текст] / Л. Пейсиков. – М., 1959. – 411 с.
40. Пейсиков Л. Очерки по словообразованию персидского языка. [Текст] / Л. Пейсиков. – М., 1973. – 199 с.
41. Пейсиков Л. Лексикология современного персидского языка. [Текст] / Л. Пейсиков. – М., 1975. – 203 с.

42. Расторгуева В. К вопросу о неочевидных или повествовательных формах таджикского глагола. [Текст] / В. Расторгуева // Очерки по грамматике таджикского языка. Выпуск 3-й. – Сталинабад, 1953. – 28 с.
43. Расторгуева В. Кратких очерк по грамматике таджикского языка. [Текст] / В. Расторгуева // Луғати русӣ-тоҷикӣ. – М., 1954.
44. Расторгуева В., Керимова А. Система таджикского глагола. [Текст] / В.Расторгуева, А. Керимова. – Москва: Наука, 1964. – 291 с.
45. Расторгуева В. Среднеперсидский язык. Основы иранского языкознания: в 5-ти томах. [Текст] / В. Расторгуева, Е. Молчанова. Том 2. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – 544 с.
46. Рауфов Ҳ. С. Айнӣ ва инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик. [Матн] / Ҳ.Рауфов. – Душанбе: Дониш, 1978. – 46 с.
47. Раҳматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. [Текст] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе, 2016. – 239 с.
48. Раҳматуллозода С. Калимасозии исм (дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ). [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2019. – 226 с.
49. Раҳматуллозода С. Таҳлили лингвистии вожаҳои марбут ба ҳайвонот ва парандагон (дар асоси шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ). [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2020. – 57 с.
50. Раҳматуллозода С. Таҳқиқи лингвистии морфемаи грамматикӣ. [Матн] / С.Раҳматуллозода. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2021. – 120 с.
51. Розенфельд А. Глагол. [Текст] / А. Розенфельд. – Сталинабад, 1954. – 79 с.
52. Рубинчик Ю. Современный персидский язык. [Текст] / Ю. Рубинчик. – М.: Восточной литературы, 1960. – 140 с.
53. Рустамов Ш. Исм. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.
54. Рустамов Ш. Мақоми забон. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Адиб, 1996. – 304 с.

55. Сабзаев С.М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. [Матн] / С. Сабзаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – 80 с.
56. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии сиёна. [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.
57. Саймиддинов Д. Пажухишҳои забоншиносӣ. [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – 208 с.
58. Саломов А. Мутобиқати иқтибосоти арабӣ дар забони муосири тоҷикӣ аз рӯи маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни. [Матн] / А. Саломов. – Душанбе, 2009. – 177 с.
59. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик. [Матн] / Б.Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1968. – 164 с.
60. Смирнова О. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии. [Текст] / О.Смирнова. – СВ, 1957.
61. Содикӣ А. Таквини забони форсӣ. [Матн] / А. Содикӣ. – Донишгоҳи озодаи Эрон, 1357. – 142 с.
62. Султонов М. Истилоҳоти илмии «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ. [Матн] / М. Султонов. – Душанбе: Дониш, 2003. – 169 с.
63. Таджиддин Мардони. Арабско таджикские литературные связи. [Текст] / Мардони Доджиддин. – Душанбе, 2006. – 398 с.
64. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Қ. Тоҳирова. – Душанбе, 1967. – 110 с.
65. Фаршедвард Хусрав. Арабӣ дар форсӣ. [Матн] / Х. Фаршедвард. – Чопхонаи Донишгоҳи Техрон, 1358. – 295 с.
66. Фрай Ричард. Наследие Ирана [Перев с англ. В. Лившица и Е. Зеймаля] [Текст] / Ф. Ричард. – М., 1972. – 468 с.
67. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо (аз рӯи маводи шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ). [Матн] / С.Хоркашев. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 144 с.
68. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ дар калимасозӣ. [Матн] / С.Хоркашев. – Душанбе, 2014. – 106 с.

69. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. [Матн] / Нисорӣ, Хоҷа Ҳасан. – Душанбе, 1998. – 116 с.
70. Хоҷаев Д. Ташаккул ва таҳаввули забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 1998. – 150 с.
71. Хоҷаев Д. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ. [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2004. – 124 с.
72. Хоҷаев Д. Гуфтори накӯ кӯҳан нагардад. [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2011. – 229 с.
73. Хусрав Кишонӣ. Иштиқоқи пасвандӣ дар забони форсии имрӯз / Х. Кишонӣ. – Техрон, 1371. – 128 с.
74. Ҳалимов С. Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик. [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе.: Ирфон, 1974. – 111 с.
75. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯйи забони «Гулистон»-и Саъдӣ). [Матн] / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. – Душанбе: 1975. Қисми 1. – 283 с. Қисми 2. – 307 с.
76. Ҳоҷиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX. (дар асоси маводи «Туҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзосирочи Ҳаким). [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 190 с.
77. Ҳумоюнфаррух А. Дастури чомеи забони форсӣ. [Матн] / А. Ҳумоюнфаррух. Чопи савум, 1364. – 1208 с.
78. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и С. Айнӣ. [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 256 с.
79. Ҷӯраев Ғ. Масъалаҳои рушди забон аз нигоҳи Президент. [Матн] / Ғ. Ҷӯраев – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 160 с.
80. Ҷӯраев Р. Этимологияи 100 калима. [Матн] / Р. Ҷӯраев. – Душанбе: Маориф, 1985. – 28 с.
81. Шанский Н. Современный русский язык. [Матн] / Н. Шанский. – М., 1972. – 327 с.
82. Шанский Н. Русский язык. Лексика, Словообразование. [Матн] / Н. Шанский. – М.: Просвещение, 1975. – 239 с.

83. Шарифов Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ. [Матн] / Б. Шарифов. – Душанбе, 1985. – 232 с.
84. Шодиев Р. Феъл дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ: маъно ва сохтор. [Матн] / Р. Шодиев. – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 152 с.
85. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақома дорад. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе, 1985. – 368 с.
86. Шукуров М. Забони мо ҳастии мост. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1991. – 232 с.
87. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат-ҳастии миллат. [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 492 с.

II. Диссертатсияҳо ва авторефератҳо:

88. Алескерова Т. Словообразующие оморфемы в персидском языке. [Текст] / Т. Алескерова: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Баку: АКД, 1964. – 29 с.
89. Валиев Ҷ. Роҳҳои калимасозии исм дар осори Абдулҳамид Самад. [Матн] / Ҷ. Валиев: дисс. доктори фалсафа PhD. – Душанбе, 2023. – 182 с.
90. Муллоҷаев С. Военная лексика «Шахнаме» Фирдавси. [Текст] / С. Муллоҷаев: дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 1980. – 270 с.
91. Насимов Н. Калимасозии феъл дар забони насри Садриддин Айнӣ. [Матн] / Н. Насимов: дисс. ном. илм. филоло. – Душанбе: АИ ҚТ, 1995. – 155 с.
92. Низомова С. Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публицистии Садриддин Айнӣ. [Матн] / С. Низомова: дисс. док. илм. филоло. – Душанбе, 2019. – 328 с.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

93. Аҳмадова Ҷ. Аффиксҳои муштараквазифа ва мавқеи онҳо дар таълими забони модарӣ. [Матн] / Ҷ. Аҳмадова // Мактаби советӣ, 1970, №9. – С.18-21.
94. Виноградов В. Вопросы современного русского словообразования. [Текст] / В. Виноградов // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С.155-166.
95. Виноградов В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии. [Текст] / В. Виноградов // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С.166-221.

96. Глазунов П. Функционально-семантические особенности глагола 'делать' в языках различных типов. [Текст] / А. Глазунов // Вестник Томского государственного педагогического университета. №4. – С.171-174.
97. Давлатова М. Сермаъноии феълҳои сода дар «Зайнул-ахбор»-и Гардезӣ. [Матн] / М. Давлатова // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1962. – С.139-146.
98. Давронов А. Чамъбандии исмҳо дар «Қобуснома» . [Матн] / А. Давронов // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: 1978. – С.109-114.
99. Зоҳидов А. Хусусиятҳои калимасозии Сайидои Насафӣ. [Матн] / А. Зоҳидов // Номаи Донишгоҳ. – С.16-29.
100. Исмоилов И. Мавқеи пасванди -она дар калимасозии зарф. [Матн] / И. Исмоилов // Мактаби советӣ, 1964, №12. – С.13-16.
101. Қосимова М. Як навъи ибораҳои феълӣ. [Матн] / М. Қосимова // Мактаби советӣ, № 10. – С.17-19.
102. Лившиц В. О внутренних законах развития таджикского языка. [Текст] / В. Лившиц // – Сталинобод, 1954, №5. – С.87-104.
103. Муминов Ф. Калимасозӣ бо пасванди -зор дар «Тарҷумаи Тафсири Табарӣ» . [Матн] / Ф. Муминов, С. Раҳматуллозода. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикитон. Бахши илмҳои филологӣ. 2020. №8. – С.14-18.
104. Муҳаммадиев М. Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ. Дар кит.: «Масъалаҳои забони тоҷикӣ» . [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1967. – С.37-45.
105. Муҳаммадиев М. Роҳи лексикӣ-семантикии калимасозӣ. [Матн] / М.Муҳаммадиев // Мактаби советӣ. 1972, №9. – С.27-30.
106. Ниёзӣ Ш. Феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ. [Матн] / Ш. Ниёзӣ // Мактаби советӣ. 1954. №3. – С.20-28.
107. Ниёзӣ Ш. Таркиби морфологии чузъҳои феълии номӣ. [Матн] / Ш. Ниёзӣ // Мактаби советӣ. 1954. №4. – С.36-46.

108. Рубинчик Ю. О характере фонетических изменений арабских заимствований в персидском языке. [Текст] / Ю. Рубинчик // Семитские языки выпуск 2 [Ч.2]. – М.: Наука, – 1965. – С.586-597.
109. Рубинчик Ю. Типы семантических изменений арабских заимствований в персидском языке. [Текст] / Ю. Рубинчик // Иранское языкознание. История, этимология, типология. – М.: Наука, 1976. – С.199-209
110. Рубинчик Ю. Участие арабских заимствований в персидском словообразовании. [Текст] / Ю. Рубинчик // Исследования по иранской филологии. Выпуск первый. – М., 1997. – С.144-157
111. Рустамов Ш. Як қолиби војасозӣ дар забони тоҷикӣ. [Матн] / Ш. Рустамов // Маҷаллаи Эроншинохт. Тобистони 1375, шумораи 2. – С.77-96.
112. Содикӣ А. Шеваҳо ва имконоти војасозӣ дар забони муосири форсӣ (1). [Матн] / А. Содикӣ. – Нашри Дониш, 1370, шумораи 64. – С.12-18.
113. Содикӣ А. Шеваҳо ва имконоти војасозӣ дар забони муосири форсӣ (2). [Матн] / А. Содикӣ. – Нашри Дониш, 1370, шумораи 65. – С.6-12.
114. Содикӣ А. Шеваҳо ва имконоти војасозӣ дар забони муосири форсӣ (3). [Матн] / А. Содикӣ. – Нашри Дониш, 1370, шумораи 67. – С.28-33.
115. Содикӣ А. Шеваҳо ва имконоти војасозӣ дар забони муосири форсӣ (4). [Матн] / А. Содикӣ. – Нашри Дониш, 1371, шумораи 69. – С.21-25.
116. Содикӣ А. Шеваҳо ва имконоти војасозӣ дар забони муосири форсӣ (5). [Матн] / А. Содикӣ. – Нашри Дониш, 1371, шумораи 70. – С.39-45.
117. Содикӣ А. Шеваҳо ва имконоти војасозӣ дар забони муосири форсӣ (6). [Матн] / А. Содикӣ. – Нашри Дониш, 1371, шумораи 71. – С.15-19.
118. Содикӣ А. Шеваҳо ва имконоти војасозӣ дар забони муосири форсӣ (7). [Матн] / А. Содикӣ. – Нашри Дониш, 1371, шумораи 72. – С.19-23.
119. Содикӣ А. Шеваҳо ва имконоти војасозӣ дар забони муосири форсӣ (8). [Матн] / А. Содикӣ. – Нашри Дониш, 1371, шумораи 74. – С.98-105.
120. Содикӣ А. Шеваҳо ва имконоти војасозӣ дар забони муосири форсӣ (9). [Матн] / А. Содикӣ. – Нашри Дониш, 1372, шумораи 75. – С.9-15.

121. Содиқӣ А. Шеваҳо ва имконоти воҷасозӣ дар забони муосири форсӣ (10). [Матн] / А. Содиқӣ. – Нашри Дониш, 1372, шумораи 86. – С.15-25.
122. Содиқӣ А. Шеваҳо ва имконоти воҷасозӣ дар забони муосири форсӣ (11). [Матн] / А. Содиқӣ. – Нашри Дониш, 1372, шумораи 77. – С.21-28.
123. Содиқӣ А. Шеваҳо ва имконоти воҷасозӣ дар забони муосири форсӣ (12). [Матн] / А. Содиқӣ. – Нашри Дониш, 1372, шумораҳои 79-80. – С.12-15.

IV. Манбаъ:

124. Айнӣ С. Ёддоштҳо [чаҳор қисм]. Иборат аз як китоб. [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. – 680 с.

V. Феҳристи осори лексикографӣ:

125. Деххудо А. Луғатномаи Деххудо (ибораат аз 50 мучаллад). – Т. 7. [Матн] / А. Деххудо. – Техрон, 1338 (1998). – 3211 с.
126. Лола Текчанд Баҳор. Баҳори Аҷам: фарҳанги луғот, таркибот, киноёт ва амсоли форсӣ. Тасхеҳи Козим Дузфулиён. [Матн] / Л.Т. Баҳор. Ҷ. 1. – Техрон: Тилоя, 1393.
127. Лола Текчанд Баҳор. Баҳори Аҷам: фарҳанги луғот, таркибот, киноёт ва амсоли форсӣ. Тасхеҳи Козим Дузфулиён. [Матн] / Л.Т. Баҳор. Ҷ. 2. – Техрон: Тилоя, 1393.
128. Лола Текчанд Баҳор. Баҳори Аҷам: фарҳанги луғот, таркибот, киноёт ва амсоли форсӣ. Тасхеҳи Козим Дузфулиён. [Матн] / Л.Т. Баҳор. Ҷ. 3. – Техрон: Тилоя, 1393.
129. Луғатномаи осори С. Айнӣ. Тартибдиҳандагон: Ҳ. Рауфов, Ҳ.Муҳаммадиева ва дигарон [Матн]. – Душанбе, 1978. – 232 с.
130. Муҳаммад Ғ. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. [Матн] / Ғ. Муҳаммад. – Душанбе, 1987. – 480 с.
131. Муҳаммад Ғ. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 2. [Матн] / Ғ. Муҳаммад. – Душанбе, 1988. – 416 с.
132. Муҳаммад Ғ. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 3. [Матн] / Ғ. Муҳаммад. – Душанбе, 1989. – 412 с.

133. Назарзода С. Фарҳанги мухтасари истилоҳоти ҷамъиятӣ. [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе, 1992. – 120 с.
134. Сулаймонӣ С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ. Ҷилди 1. [Матн] / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: Эрграф, 2005. – 1046 с.
135. Сулаймонӣ С. Фарҳанги арабӣ тоҷикӣ. Ҷилди 2. [Матн] / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2005. – 1202 с.
136. Сулаймонӣ С. Очерки мухтасари сарф [морфология]-и забони арабӣ. [Матн] / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 119 с.
137. Сулаймонӣ С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ. [Матн] / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2010. – 1562 с.
138. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷилди 1. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 951 с.
139. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷилди 2. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 947 с.
140. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷилди 1. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.
141. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷилди 2. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.

VI. Бо забони форсӣ:

142. ابراهيم مرادى, غلام حسين كرىمى دوستان. بررسى معنائى فعل مركب در زبان فارسى [علمى-پژوهشى]//نشریه ادب و زبان// سال 16/شماره 33/ بهار و تابستان 92/ ص. 305-325.
143. بهار محمد تقى. سبك شناسى يا تاريخ تطور نثر فارسى در 3 جلد. جلد 1. – تهران، 1375.
144. بهار محمد تقى. سبك شناسى يا تاريخ تطور نثر فارسى در 3 جلد. جلد 2. – تهران، 1375.
145. بهار محمد تقى. سبك شناسى يا تاريخ تطور نثر فارسى در 3 جلد. جلد 3. – تهران، 1375.
146. عبدالرحيم همایونفرخ. دستور جامع زبان فارسى. چاپ دوم. - 1207 ص.
147. پرويز خانلرى. تاريخ زبان فارسى. ج. 2. تهران: فرهنگ نشر نو. 1372. - 490 ص.
148. پرويز خانلرى. تاريخ زبان فارسى. ج. 3. تهران: فرهنگ نشر نو. 1372. - 490 ص.
149. علاء الدين طباطبايى. فعل مركب در زبان فارسى/ نامه فرهنگستان 2/7. ص. 26-34.
150. عصمت خويينى. نكتها در باره فعل مركب/ پژوهشنامه زبان و ادب فارسى [گوهر گویا]/ سال چهارم، شماره دوم، تابستان 1389. ص. 45-58.
151. على صفرى. معنائشناسى زمينه و تناوب فعلهاى مركب در زبان فارسى/ جستارهاى زبانى/ دوره 6، شماره 1 [پیاپی 22]، فروردین و اردیبهشت 1394. ص. 153-172.

152. فكري إبراهيم سليم. الكلمات المركبة في اللغة الفارسية [إحياءاتها الدلالية وكيفية التعامل معها]. 25 ص.
153. معصومه نجفی پاژوکی. نقد و بررسی مبحث فعل در کتابهای زبان فارسی دوره متوسطه/ فصلنامه نوآوری های آموزشی/ شماره 35. سال نهم، پاییز 1389. ص. 66-88.
154. مهناز کربلائی صادق، ارسالن گلفام. زبان عربی در فارسی معاصر: ویژگی ها و محدودیت ها دیدگاه صرف شناختی/ جستار های زبان، شماره 2، سال 1387. ص. 1-22.
155. یارشاطر احسان. حضور ایران در جهان اسلام. ترجمه فریدون مجلسی. - تهران، 1381 - 331 ص.

VII. Бо забони арабӣ:

156. إبراهيم السامرائي. التّطوّر اللغوي التاريخي - بيروت، 1981. - 240 ص.
157. إبراهيم السامرائي. فقه اللغة المقارن. - بيروت، 1978. - 316 ص.
158. إبراهيم السامرائي. مع المصادر في اللغة والأدب. - العراق، 1981. - 272 ص
159. في أصول اللغة: مجمع اللغة العربية. القاهرة، الهيئة العامة لشؤون المطابع الأميرية، 1960
160. محمد أسعد النادري. نحو اللغة العربية. الطبعة الثانية. صيدا-بيروت: المكتبة العصرية، 1418هـ-1997م. - 1070 ص.
161. الهداية في النحو. لجنة تنظيم الكتب الدراسية\المجمع العلمي الإسلامي. الطبعة العشرين. 1416 هـ-1996 م. 294 ص.
162. يعقوب إميل بديع. موسوعة علوم اللغة العربية. ج.7. بيروت- لبنان: دار الكتب العلمية، 2006. 639 ص.
163. يوهان فك. العربية: دراسات في اللغة واللهجات والأساليب. ترجمه و قدم عليه رمضان عبد التواب. مصر: مكتبة الخانجي، 1400 هـ - 1980 م. 331 ص.
164. محمود فهمي حجازي. علم اللغة العربية [مدخل تاريخي مقارن ضوء التراث و اللغات السامية] - الكويت، 1973. - 379 ص.
165. المعجم العربي الأساسي. تأليف و إعداد جماعة من كبار اللغويين العرب بتكليف من المنظمة العربية للتربية والثقافة والعلوم. - لا روس. - 1347 ص.
166. محمّد نور الدين عبد المنعم. اللغة الفارسية. - القاهرة: دار المعارف، 1977. - 61 ص.
167. محمّد نور الدين عبد المنعم. قضايا لغوية مقارنة بين الفارسية والعربية. العدد [14]، - القاهرة، 1435 هـ / 2004م. - 115 ص.
- نحو لغة عربية سليمة. - بغداد، - 1978م - 1398 هـ - 105 ص. 168.
169. محمّد ألتنجي. المغرب و الدخيل في اللغة العربية و آدابها. - بيروت لبنان. - 1926 هـ، 2005 م. - 264 ص.

VIII. Бо забони англисӣ:

170. Johnny Cheung. Etymological Dictionary of the Iranian Verb / Johnny Cheung. - Leiden-Boston, 2007. - 600 p.

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Сатторов Н. Истифодаи масдарҳои арабӣ дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ. [Матн] / Н. Сатторов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ №3 (58-2) 2014. – С.361-364. ISSN 2219-5408

[2-М]. Сатторов Н. Тағйироти овоии иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ (дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ. [Матн] / Н. Сатторов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон №4/9 (185) 2015. – С.65-67. ISSN 2416-560X

[3-М]. Сатторов Н. Нақши калимасозии морфемаи «Хона» дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ. [Матн] / Н. Сатторов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ №1 (84) 2020. – С.100-103. ISSN 2219-5408

[4-М]. Раҳматуллозода С., Сатторов Н. Мавқеи калимасозии воҳидҳои луғавии арабӣ бо пасванди -й/-гӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ. [Матн] / С. Раҳматуллозода, Н. Сатторов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. №6 (107) 2023. – С.29-34. ISSN 2219-5408

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[5-М]. Сатторов Н. Калимаҳои мураккаб ба ҷузъи арабӣ дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ. [Матн] / Н. Сатторов // Маҷмуаи мақолот (маводи ҳамоишии байналмиллалии «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ») (Душанбе 16-17 апрели соли 2018). – Душанбе, 2018. – С.327-335.

[6-М]. Сатторов Н. Забони адабӣ ва рисолати давлатии он. [Матн] / Н. Сатторов // Анвори дониш (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2020. – С.215-217.

[7-М]. Сатторов Н. Таҳлили масоили калимасозӣ дар забоншиносии Рус ва Аврупо. [Матн] / Н. Сатторов // Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии муҳаққиқони ҷавон «Муҳаққиқ». №1 (52) 2021. – С.31-33.

[8-М]. Сатторов Н. Баъзе масъалаҳои калимасозӣ аз нигоҳи Шарофиддини Рустам. [Матн] / Н. Сатторов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ таҳти унвони «Масъалаҳои мубрами забонишиносии миллӣ» баҳшида ба 90 солагии Шарофиддини Рустам (5-уми майи соли 2021). – Душанбе: ҶДММ «Мулквар», 2021. – 178 с. – С.167-175.

[9-М]. Сатторов Н. Нақши пасвандҳо дар калимасозӣ бо иқтибосоти арабӣ (дар мисоли «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ). [Матн] / Н. Сатторов // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ баҳшида ба 90 солагии таъсисёбии ДДОТ ба номи С. Айнӣ ва 50 солагии таъсисёбии кафедраи забонҳои хориҷии умумидонишгоҳӣ. – Душанбе, 2021. – С.296-298.

[10-М]. Сатторов Н. Хусусиятҳои калимасозии лексикаи мансуб ба Рустам дар «Шоҳнома» . [Матн] / Н. Сатторов // Атри сухан (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе, 2021. – С.139-153.

[11-М]. Сатторов Н. Феълҳои таркибии номӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ (ҷилди 3-4). [Матн] / Н. Сатторов // Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони тоҷикӣ (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ баҳшида ба рӯзи байлалмилалии забони модарӣ (21-уми феврал) дар мавзуи «Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони тоҷикӣ» (16-уми феввали соли 2022). – С.82-85.

[12-М]. Сатторов Н. Калимасозии морфологии исм дар повести «Ситораҳои сари танӯр»-и Сайф Раҳимзоди Афардӣ. [Матн] / Н. Сатторов // Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии муҳаққиқони ҷавон «Муҳаққиқ» . №1 (54) 2022. – С.21-24.

[13-М]. Сатторов Н. Калимасозии пасванди -гор бо вожаҳои иқтибосии арабӣ (дар мисоли «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ). [Матн] / Н. Сатторов // Умри Айнӣ аз барои халқ сарфи хома шуд. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе, 2022. – С.228-233.

[14-М]. Сатторов Н. Таҳаввулоти луғавӣ-маъноӣ дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ. [Матн] / Н. Сатторов // Маҷаллаи илмӣ «Масъалаҳои забоншиносӣ» №1 (1) 2022. – С.127-132.